

Оріон

Людмила Коваленко
Ніна Бернадська

Українська література

УДК 821.161.2.09(075.3)
К56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.03.2017 р. № 417)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснювали експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

М. М. Добоні, Міжгірська загальноосвітня школа I–III ступенів № 1 Міжгірської районної ради Закарпатської області, учитель, учитель-методист;

Н. В. Зарічна, Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, методист з української мови та літератури;

А. А. Сергієнко, завідувач кафедри гуманітарної освіти Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук, доцент.

Навчальне видання

*КОВАЛЕНКО Людмила Тарасівна
БЕРНАДСЬКА Ніна Іванівна*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

Формат 60x90 $\frac{1}{16}$
Ум. друк. арк. 20,00 + 0,25 форзац.
Обл.-вид. арк. 19,50 + 0,44 форзац.
Наклад 83 350 пр. Зам. №

ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.
Адреса видавництва: 03061,
м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2
www.orioncentr.com.ua

Віддруковано
ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,
вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25,
м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3751 від 01.04.2010.

Коваленко Л. Т.

К56 Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. Т. Коваленко, Н. І. Бернадська. — К. : УОБЦ «Оріон», 2017. — 320 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-22-2.

УДК 821.161.2.09(075.3)

ISBN 978-617-7485-22-2

© Л. Т. Коваленко,
Н. І. Бернадська, 2017
© УОБЦ «Оріон», 2017

Переднє слово до допитливих читачів

УЧОРА — ЧИТАЧ, ЗАВТРА — ЛІДЕР, або ЗНОВУ ПРО КОРИСТЬ ЧИТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Уже вкотре традиційно на початку навчального року розмову з вами підручник розпочинає роздумами про користь читання. Ви можете заперечити: я читаю багато, та й пости в соцмережах приносять стільки інформації, що моїм ровесникам ще двадцять років тому не могло й наснитися. Навряд чи із цим посперечаєшся. Але мова зараз йтиме про інше читання — *читання художньої літератури*. Щоб ви зрозуміли, чим повідомлення в соцмережах за впливом на читача відрізняється від творів красномовного письменства, пошлемося на результати одного з наукових досліджень університету Ліверпуля (Велика Британія). Учені вимірювали активність мозку під час читання поезії Шекспіра, Еліота й інших відомих літераторів. Виявилося, що воно збуджує мозок, задіює багато центрів, які відповідають за уяву, пам'ять, мовленнєвий акт читача та багато іншого. Якщо ж переказати ці вірші «своїми словами», мозок «спить», «мовчить», одним словом, залишається спокійним, не реагує на текст.

Щось подібне відбувається й під час читання коротких постів, повідомлень інформаційного характеру, навіть «стислих» переказів програмових художніх творів, якими рясніє Інтернет. Отже, це читання задовольняє вашу певну практичну потребу, але не розвиває, не хвилює, не збуджує ваші емоції!

Тому цілком можемо погодитися з видатним американським письменником-фантастом Реєм Бредбері, із творчістю якого ви ознайомитеся цього року на уроках зарубіжної літератури. Він зауважив: *«Є злочини гірші, ніж спалювати книжки. Наприклад, не читати їх»*. Певна річ, це злочин перед самим собою.

Читати чи не читати — вирішувати вам. Але всі економічно розвинені країни світу встановлюють пряму залежність між читанням художньої літератури і прогресом у всіх сферах життя суспільства. Тому уряди й громадські організації численними акціями заохочують своїх громадян до читання. Наприклад, найвизначніші та найавторитетніші представники науки, культури, освіти на телебаченні читають уривки з творів відомих письменників. З 2007 р. один зі світових економічних лідерів — Китай — почав пропагувати читання наукової фантастики й фентезі. «Чому саме ці жанри? Адже раніше ви не схвалювали захоплення ними громадян країни?» — запитав відомий сучасний англійський письменник-фантаст Ніл

Гейман в одного з представників китайської влади. «Китайці створювали чудові речі, — відповів той, — якщо їм приносили схеми. Але нічого не удосконалювали й не вигадували самі, не робили відкриттів. Тому ми відрядили делегацію в США — в Apple, Microsoft, Google — і розпитали в працівників, які створювали технології майбутнього, про них самих. І виявилось, що ті читали наукову фантастику, коли були хлопчиками й дівчатами».

Наше майбутнє залежить від уяви, яку розвиває читання. І ще: що більше ми читаємо, то вишуканіше висловлюємо свої думки, адже наслідуюмо мову письменника, тоді наше мислення перестає бути обмеженим і шаблонним. Глибока література спонукає до глибоких переживань і глибокої розумової роботи. Недаремно відомий усім вам музикант і громадський діяч Святослав Вакарчук переконаний, що *«книга творить Людину — Людина творить країну»*.

Сподіваємося, ми переконали більшість із вас, що читання художньої літератури відіграє важливу роль у житті людини. Усі висловлені вище думки мають надихнути вас також до вивчення української літератури.

У 9-му класі ви ознайомитеся зі шляхом національної літератури тривалістю майже в десять століть! Не всі твори красного письменства відразу піддадуться вам і розкриють свою мудрість. Це природно, тому що творили їх письменники з інших історичних епох. У пригоді в цьому разі стане підручник, який пояснить особливості кожного періоду розвитку літератури. Але варто усвідомлювати, що більшість творів, які ви читатиме в цьому році, — це своєрідні Книги буття нашого народу. Прочитавши їх, ви не лише заглибитесь у минуле, а й будете краще розуміти сучасне, а що головне, — і майбутнє нашої країни.

Крім викладу теоретичного матеріалу, ви працюватимете зі знайомими з попередніх класів рубриками: *«Ви — творча особистість»*, *«Література в колі мистецтв»*, *«Ваші творчі проекти»*, *«Музейна мапа України»*, *«Читаємо із задоволенням»*.

Теми для дискусій даватимуть можливість поміркувати над непростими морально-етичними та суспільно-історичними проблемами. Система запитань після кожної теми дасть вам змогу закріпити вивчений матеріал.

Домашні завдання, якщо їх кілька, за погодженням із вчителем можна виконувати на вибір — тільки ті, які вас більше зацікавили. І, звичайно, багато читайте! Вдумливо й із задоволенням!

РАДІСНОГО І ТВОРЧОГО ЧИТАННЯ КОЖНОМУ З ВАС!

З повагою — автори

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ДОПИТЛИВИХ ЧИТАЧІВ

Учора — читач, завтра — лідер, або
Знову про користь читання художньої літератури 3

ВСТУП, або НАВІЩО МИ ЧИТАЄМО КЛАСИКІВ? 8

ФОЛЬКЛОР — ДОІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ: УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

Родинно-побутові пісні — перлини задушевності 18

Пісні про кохання й дошлюбні взаємини
(«Місяць на небі, зіроньки сяють...»,
«Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько...») 19

Пісні про сімейне життя й родинні стосунки 21

Удовині й сирітські пісні 22

Жартівливі пісні («Ой під вишнею, під черешнею...») 23

Українські народні балади:
героїка складних людських доль
(«Ой летіла стріла...», «Ой на горі вогонь горить...») 29

Я — читач,
або Перевіряємо себе 33

ДУХОВНИЙ ШЛЯХ НАРОДУ В ПОШУКАХ САМОГО СЕБЕ: ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

Розвиток писемності після хрещення Руси—України. 36

Найдавніші рукописні книги Київської Русі 45

Остромирове Євангеліє 45

Ізборник Святослава 48

Глибини перекладної літератури: Біблія 52

Легенда про Вавилонську вежу. 56

Легенда про Мойсея	58
Притча про блудного сина	60
Переклади Біблії українською мовою	62
Біблія в мистецтві	63
Пам'ятки оригінальної літератури княжої Русі–України	66
«Повість минулих літ»	67
«Поученіє...» Володимира Мономаха	70
Києво-Печерський патерик	72
Слово про «Слово о полку Ігоревім»	75
Світло доби Ренесансу	91
Діяльність братських шкіл і розвиток освіти	93
Розвиток книгодрукування на українських землях	95
Відродження в літературі	97
Полемічна література	98
Перлини доби Бароко	104
Українська барокова література	112
Літопис Самовидця	113
Літопис Григорія Грабянки	115
Літопис Самійла Величка	117
«Історія русів»	118
Українська барокова поезія	122
Вертеп як вид театрального дійства	126
Лицар духовності: Григорій СКОВОРОДА	130
Я — читач,	
або Перевіряємо себе	147

У ПОШУКАХ

НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ: НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Світлі обрії нової української літератури	150
Сміх і сум Івана КОТЛЯРЕВСЬКОГО	156
«Енеїда»	164
«Наталка Полтавка»	178
Засновник з Основи: Григорій КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	184
«Маруся»	187
Література українського романтизму	194
«...істинний знавець серця людського...»:	
МИКОЛА ГОГОЛЬ	203
«Тарас Бульба»	209

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: гідність, дух і пам'ять	218
«До Основ'яненка».....	223
«Сон» («У всякого своя доля...»)	226
«Кавказ».....	232
«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»	236
Тема жіночої долі у творчості Тараса Шевченка	240
«Катерина».....	241
«Наймичка».....	246
«На панщині пшеницю жала...».....	249
Особистісна лірика Тараса Шевченка (1847–1861)	251
«Марія».....	256
Біблія в житті Тараса Шевченка	260
«Ісаія. Глава 35».....	264
Молитва як жанр у творчості Тараса Шевченка:	
«Злоначаючих спина...».....	266
Світова велич Тараса Шевченка	269
Творчість Тараса Шевченка і її роль	
в історії української літератури	272
Ратай на ниві української культури:	
Пантелеймон КУЛІШ	275
«Чорна рада».....	285
Захисниця покривджених	
і поневолених: Марко ВОВЧОК	297
«Інститутка».....	304
Я — читач,	
або Перевіряємо себе	317
КОЛИ НАВЧАЛЬНИЙ РІК ЗАКІНЧЕНО...	318

ВСТУП, або НАВІЩО МИ ЧИТАЄМО КЛАСИКІВ?

- ✓ Роль і місце літератури в житті нації.
- ✓ Розвиток літератури.
- ✓ Творча індивідуальність митця.
- ✓ Художній твір — нова естетична дійсність, що «вбирає» свій час і є носієм національних і загальнолюдських цінностей.

Навіть якщо хтось і не хоче це усвідомлювати, але мистецтво супроводжує людство повсякчас. Йому властива цікава ознака: у певні періоди першість ведуть окремі види. Так, в епоху античності розквітали театр, скульптура, архітектура. В епоху Відродження — література, живопис. У ХІХ столітті людство захоплювалося літературою. А що сьогодні?

Молодь віддає перевагу комп'ютерним іграм, теле- та відеофільмам, кіно, музиці, і книжки, як і сам процес читання, видаються багатьом нецікавими і втомливими. Справді, у ХХІ столітті не можна стверджувати, що художня література серед інших видів мистецтва посідає почесне місце номер один. Водночас це не означає, що, по-перше, немає її палких прихильників, а по-друге, вона не відіграє важливої ролі в духовному житті людини й народу загалом.

Пригадайте з власного досвіду, чи переживали ви ось такі моменти. Перегорнуто останню сторінку твору, а на серці так тепло, так добре, ніби не хочеться розставатися з найріднішими людьми, друзями чи близькими родичами. Чи плакали ви хоча б один-єдиний раз, коли сюжет літературного твору закінчувався трагічно? Юнаки можуть заперечити: чоловіки не плачуть. Згода. Тоді чи не замислювалися ви над тим, чому людина загинула, за які ідеали, у якому віці? Дуже пафосний твір, — скажете ви. Гаразд. А якщо ви любите детективи, то чи не розгадували разом з автором ребус про вбивцю? А пригадайте, чи у вашому серці не залишився хоча б рядок з поетичного тексту, який ви вивчили на уроках літератури? І цей рядок вряди-годи зринає у вашій пам'яті, і зринає в такі миті, коли вам ця думка чи емоція, висловлена в ньому, вкрай потрібна?

Оце і є той великий і неминучий вплив літератури на людину, на формування її духовності, на виховання її почуттів. Зрозуміло, якщо сучасний бізнесмен, засліплений прагненням наживи,

скажімо, прочитає твір Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч», то навряд чи тієї ж миті він стане чесним, позбавиться авантюризму. Чи людина-боягуз, ознайомившись з історією справжнього героя, скажімо, в українських думках, перетвориться на найхоробрішу з хоробрих. Такого не буває, — скажете ви. Так, це слухна думка. Але вплив літератури на людину не такий прямолінійний, однозначний. І кожний твір вимагає певної роботи розуму й душі, щоб досягнути глибини того, що сказав письменник.

Завдання уроків літератури якраз і полягає в тому, щоб навчити учнів розуміти й захоплюватися художніми творами. Реалізується це на творах літературної класики, що пройшли перевірку часом і становлять золотий фонд національної літератури.

Коли ми говоримо про *літературну класику*, то маємо на увазі значні, масштабні, взірцеві твори, створені талановитими, обдарованими від природи авторами. У цих книжках відображено духовні пошуки суспільства в той чи інший період. Відтак письменники-класики — це ті, чиї твори вивчають у середніх школах, вищих навчальних закладах, кому створено пам'ятники, чиїм іменем названо вулиці, міста, театри. Нагадаємо, що слово «*класичний*» походить від латинського *classicus*, що в перекладі означає «*зразковий*». Отож саме такі класичні твори (і їх автори) становлять справжню духовну скарбницю людства.

Серед літературних класиків вирізняють письменників, які здобули всесвітню славу. В українській літературі — це **Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко**. Поряд з ними існують класики національні, — ті, чиї твори стали подією в історії буття того чи іншого народу. В Україні це відома плеяда художників слова, починаючи з **Івана Котляревського**.

Загалом література допомагає людині глибше пізнати світ, довідатися про нове, досі не знане. У цьому полягає її пізнавальна функція.

Художнє слово завжди звертається до душі людини. Воно покликане зворушити її і через почуття вплинути на розум, примусити задуматись, а то й проаналізувати думки письменника, його опосередковане звернення до читача у формі художнього твору. Так література допомагає напрацювати шкалу істинних моральних цінностей. У цьому її виховне значення.

Ви можете знати кілька іноземних мов, володіти комп'ютером, бути по-сучасному розкутим і прагматичним (принаймні на словах) і водночас мріяти про щирість і теплоту людських стосунків у родині, класі, у шкільному колективі, вірити в ніжне і всеосяжне кохання. Усі ці емоції подарує вам художня література. А також навчить і підкаже шляхи пошуку своєї життєвої дороги, щастя, кохання, гармонії зі світом, розуміння себе.

Література виконує й важливу естетичну функцію. Слово «естетичний» ви чуєте часто. А чи завжди розумієте його зміст? Він проясниться, коли пригадати, що означало слово в давньогрецькій мові, — те, що адресовано нашим відчуттям, зокрема зору, слуху. А література до них і апелює, бо матеріалом художнього образу є слово. Його ми сприймаємо і слухом, і зором, тоді як живопис — тільки зором, музику — тільки слухом. Пізніше виникне наука — естетика. Вона вивчає той ідеал прекрасного, який постає у творах мистецтва, літературі зокрема. Пригадаймо слова Тараса Шевченка з поеми «Сон» («У всякого своя доля...»):

І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною рососою,

Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!

Або вірш митця ХХ століття Миколи Вороного «Краса»:

Що є життя? Коротка мить.
Яке його надбання?
Красою душу напоїть
І, не вагаючись, прожить
Хвилину раювання.

Краса! На світі цім Краса —
Натхненна чарівниця,
Що відкриває небеса,
Вершить найбільші чудеса,
Мов казкова цариця!

Її я славлю, і хвалю,
І кожну їй хвилину
Готов оддати без жалю.
Мій друже, я Красу люблю...
Як рідну Україну!

Зверніть увагу: слово «Краса» в Миколи Вороного написано з великої літери.

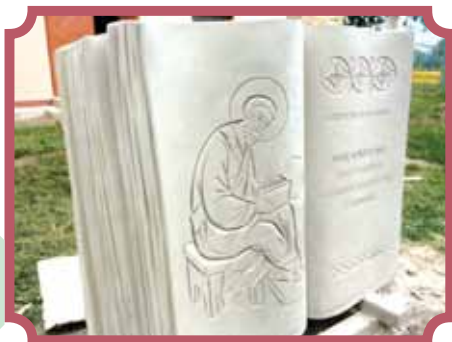
Проте в українській історії, українській спільноті, яка століттями зазнавала соціального й національного гноблення, художня література піднімалася на ще більшу висоту. Письменники вбачали своє завдання у формуванні національної свідомості, закликах до боротьби за визволення, за волю, у відстоюванні української мови. Звідси — й відповідне ставлення до завдань художнього слова. Наприклад, Тарас Шевченко так щиро й чесно означив своє покликання поета:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Форма побутування літератури — це художній твір. Він завжди міцними нитками пов'язаний з дійсністю й водночас не тожний їй, бо є її творчим відображенням, перетворенням.

Письменник охоплює своєю увагою не тільки реальність, а й людську душу, не лише ті події, які відбулися, а й ті, що відбуваються чи можуть відбутися.

Пам'ятник
Книзі в Коломиї
(Івано-Франківська область)

Автор створює іншу реальність, яка словесно втілюється у творах різного літературного роду та жанру — чи то в романі, чи в ліричному вірші, чи в драмі тощо. Ця реальність завжди умовна, тобто створені письменником образи і конкретні, і нетотожні дійсності водночас. Якщо ми бачимо на сцені загибель героя і вражені нею, ми все-таки усвідомлюємо, що після того, як вистава закінчиться, опуститься завіса, артист підніметься й піде вечеряти. Так само умовним є і ліричний твір, у якому передаються вигадані емоції, а не обов'язково

ті, які пережив сам автор. В епічному творі умовність, для прикладу, може виражатися через позначення часу: минуло літо. І читач усе розуміє, незважаючи на те, що автор не перелічив усі числа літніх місяців, починаючи з 1 червня по 31 серпня.

«Оволодіти всім світом і знайти йому вираз», — таке надзавдання художника слова, на думку всесвітньо відомого німецького письменника Йоганна Вольфганга Гете.

Художній твір завдячує своєму існуванню конкретному авторові. Це не стосується лише усної народної творчості, де авторство має колективний характер. Адже автор фольклорного твору — народ. І встановити, кому належить перший варіант тексту, неможливо. Варто нагадати, що й твори літературного походження, написані талановитими митцями, часто стають народними піснями, а їхніх авторів і не всі знають. Так сталося, скажімо, з творами Леоніда Глібова «Журба», Михайла Старицького «Виклик», Михайла Петренка «Дивлюсь я на небо...».

Письменник — особлива натура, наділена талантом як найтонше сприймати життя, його нюанси й різноманітні відтінки. Це людина творча, яка вміє не лише майстерно вигадувати та фантазувати, а й відчувати навколишній світ. Якраз один із секретів творчості полягає в тому, що саме індивідуальність митця притягує читачів. Поміркуйте самі. Скільки творів написано про кохання? Тисячі, сотні тисяч? А чи хтось «втомився» читати про цю вічну тему? Запитання риторичне. А розгадка в тому, що кожна історія кохання, що її розповідає інший автор, містить частку його душі, його думок. Саме цим авторським неповторним світом і приваблює нас кожен новий твір навіть на відомому, писану-переписану тему. У цьому ви пересвідчитесь невдовзі, коли прочитаєте, наприклад, «Наталку Полтавку» Івана Котляревського та «Марусю» Григорія Квітки-Основ'яненка. Водночас кожний художній твір цікавий унікальною тематикою, проблематикою, яка також «пропускається» крізь авторську уяву й реалізується в конкретних образах. Власне, це його зміст. Він може охоплювати все, що стосується людини в її минулому, сучасному й майбутньому. Така тематика і проблематика універсальна, стосується всіх і кожного, і це дозволяє говорити про її загальногуманістичний зміст. Водночас людство — не однорідний моноліт. Воно складається з націй, народів, племен, релігійних конфесій, великих і малих держав, великих і малих географічних регіонів. Література також може відображати їхню свідомість,

культурні традиції, обряди, звичаї. А отже, може мати національний вимір. Безперечно, у художніх творах ці шари — загальнолюдський і національний — переплітаються, витікають один з одного і становлять єдину гармонійну цілісність.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка роль літератури в житті народу й окремої людини?
2. Чому кожний літературний твір ми називаємо *умовним*?
3. Що таке інша реальність, створена письменником?
4. Пригадайте поезію Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Що в її змісті, на вашу думку, — загальнолюдське, а що — національне?

Олег Шупляк.
«Садок вишневий
коло хати...»

5. Поміркуйте, чому на карті України є місто Івано-Франківськ. Наведіть аргументи на користь перейменування міста Кіровограда на Кропивницький. Яке ваше ставлення до цього?

Напишіть висловлення про один з художніх творів, які ви недавно прочитали. Яке враження ви отримали? Як у ньому виявляється індивідуальність автора? Думку обґрунтуйте. Відповідь запишіть у зошит.

Фольклор — доісторія літератури

Слово до читачів

Коли мова заходить про український патріотизм, то навіть ті, для кого слово «Батьківщина» — не порожній звук, часто починають мислити шаблонами. У цьому контексті лунає традиційно «мова калинова», «пісня солов'їна», а вишиванки й рушники стають зовнішнім — необхідним, але формальним атрибутом вияву патріотизму. Частина з нас збайдужіла до української мови й вільно послуговується мовою сусіднього народу, наше серце іноді холодно мовчить, коли лунає українська народна пісня. А між тим нам є чим пишатися! Мовознавці вважають українську мову за милозвучністю другою у світі після італійської, а українським народним пісням немає рівних серед народів світу! Жодна нація за всю історію не створила такої кількості пісень, як українці, — визнає ЮНЕСКО¹. За найскромнішими підрахунками — близько 200 тисяч, за іншими — майже півмільйона! Коли їх слухаєш, то чуєш, як крізь століття до тебе промовляє твій величний народ. Українські народні пісні, як і танці, вишиванки, рушники, козацькі звичаї, традиції — це той генетичний національний код, який зв'язує покоління невидимою, але міцною ниточкою. Бути патріотом — це не тільки заявляти, що любиш свою Батьківщину. Бути патріотом — означає послуговуватися мовою народу України, знати його історію, культуру й розуміти, як духовні надбання, створені нашими предками понад тисячоліття тому, пронести в майбутнє, передати наступним поколінням.

¹ ЮНЕСКО — спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національних культур, охороні пам'яток культури тощо.

Усна народна творчість

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- ◆ **пригадаєте**, як виник український фольклор та в чому полягає його багатство й розмаїття;
- ◆ **ознайомитеся** з родинно-побутовими піснями та їх видами; народними баладами та їх тематичними групами;
- ◆ **прочитаєте** родинно-побутові пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько...», «Ой під вишнею, під черешнею...»; народні балади «Ой летіла стріла...», «Ой на горі вогонь горить...»;
- ◆ **вивчите напам'ять** одну баладу або пісню (на вибір)
- ◆ **відчуєте** неповторну красу української народної пісні й балади;
- ◆ **пригадаєте** види й жанри усної народної творчості;
- ◆ **зрозумієте**, яка роль фольклору в житті українського народу, місце фольклору в розвитку літератури;
- ◆ **дізнаєтеся**, про що розповідають родинно-побутові пісні та балади й чим вони відрізняються одні від одних;
- ◆ **удосконалите** вміння аналізувати балади й родинно-побутові пісні; визначати їх художні особливості

? Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими для себе. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Визначте стратегії, за допомогою яких досягатимете запланованого результату.

Мені завжди здається, що коли де можна побачити вдачу народу, то це скоріше в ліричних піснях.

Леся Українка

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо про фольклор і процес його виникнення. У чому полягає його багатство й розмаїття? При підготовці відповіді вам стануть у пригоді завдання, наведені нижче.

1. Прокоментуйте схему, що відображає особливості творення фольклору. Потім прочитайте уривок із книжки М. С. Грушевського «Українська література» (текст 1) й доберіть цитати, які ілюструватимуть тези в таблиці.

Порівняйте, чи однаково розуміють М. С. Грушевський і М. К. Наєнко (текст 2) процес виникнення фольклору. Для цього доберіть з обох уривків найсуттєвіший, на ваш погляд, аргумент.

Усний характер

Колективність творення й поширення

Анонімність

Стійкість художніх традицій і варіативність

Імпровізаційний характер

Зображення дійсності крізь призму сприйняття народу

Твір не записаний — перепущений через усну традицію покоління, часом довгого ряду їх — тратить сі контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою. Колектив, властиво, цілий ряд колективів, через які сей твір переходить, мандруючи з покоління в покоління, з краю в край, мають тенденцію стирати все індивідуальне, зв'язане з обставинами місця й моменту, а полишати й розвивати найбільш загальне, яке віддає настрої питомі, загальнолюдські, більше-менше спільні різним верствам, часам і місцям. Притім з такими творами поводяться часто дуже свobodно: їх змінюють відповідно свому уподобанню, перероблюють, комбiнують — беруть з одного початок, з другого кінець. Часом зацілюють імена осіб і місцевостей, але до них причепляться зовсім нові факти; часом навпаки: затримується тема, але тратяться всі вказівки на місце, час і особи. Усні твори, які перейшли через кілька країв, через кілька віків, не раз тратять свій характер ґрунтовно — зістається тільки скелет фабули. Твори, які обертаються приблизно в тім самім соціалнім, класовім і національнім окруженні, тратять менше, і не раз від колективного шліфування багато виграють в естетичному розумінні та дістають більшу вартість як вираз колективного настрою.

Михайло Грушевський, український історик,
громадський і політичний діяч

Почну з еретичної думки: фольклор не твориться, ним стає щось уже створене. Нам не відомо, скільки й коли народилося безіменних фольклорних творів: ми маємо у своєму розпорядженні лише те, що народ відібрав із створеного і поклав у свою пам'ять... Це, можливо, десять відсотків з усього колись створеного. Істинна народна творчість — це поезія, а поезія, як сказав би Олександр Довженко, це «проза, з якої викреслені всі зайві слова». Народ із своєї творчої діяльності викреслив щонайменше дев'яносто відсотків власної «прозової» роботи. Запам'ятав лише десять, бо в пам'яті людській уготоване місце лише для поезії.

Михайло Наєнко, сучасний український літературознавець

2. Назвіть фольклорні жанри, згрупувавши їх за родами.

Епічні		Ліричні		Драматичні	
	Ліро-епічні				

Родинно-побутові пісні — перлини задушевності

Пісня — душа моя, вона і серце звеселяє,
і жалю завдає, і до помсти кличе...

Тарас Шевченко

Українські пісні — своєрідний художній документ життя нашого народу, скарбниця його духовності. Вони є художнім свідченням суспільного й особистого життя, розкривають людські почуття, роздуми, переживання.

Серед великої кількості українських народних пісень найбільшу частину становлять *родинно-побутові*.

Родинно-побутові пісні — це ліричні поетично-музичні твори, у яких відображені почуття й переживання людини, пов'язані з її особистим життям і родинними стосунками.

Вони виникли на основі календарно-обрядових і весільних пісень і пов'язані з прагненням народу висловити свої переживання в різні моменти повсякденного життя.

Як би не змінювався світ за тисячоліття, особисті почуття та переживання людини залишаються такими ж. Наші предки, як і ми нині, кохали й страждали від нерозділеного або зневаженого кохання, раділи й переймалися різними негараздами в шлюбі, вибудовували стосунки з членами родини тощо. Особисті переживання вони виливали в ліричних піснях, і часто саме пісня була єдиною розрадою в тяжкі хвилини. Поштовхом до створення родинно-побутових пісень ставали певні життєві події, а ліричні твори — своєрідною реакцією на них.

За тематикою
родинно-побутові пісні поділяють
на такі **групи**:

про кохання
й дошлюбні
взаємини

про сімейне
життя
й родинні
стосунки

вдовині,
сирітські

жартівливі

Розгляньмо особливості кожної тематичної групи.

Пісні про кохання й дошлюбні взаємини

Пісні про кохання присвячені відтворенню стосунків закоханих. Ліричним героєм у них може бути і дівчина, і хлопець. У монолозі-сповіді одного з них передаються емоції, викликані певною драматичною подією. Рідко, коли родинно-побутова пісня оспіває щасливе кохання, адже воно не потребує розради й емоційної допомоги. «Табу, “мовчанки печать” на саме кохання народ і його поети наклали, очевидно, тому, що в кожному випадку воно — типове, однакове, а не індивідуальне», — зазначає літературознавець М. К. Наєнко. Натомість трагічні обставини, які стояли на перешкоді щастю закоханих, збурювали сильні почуття й переживання, що знаходили відображення в ліричних творах. Самих драматичних подій народ у піснях не згадував, реальне життя ніби відступало на другий план, бо в центрі уваги було лише переживання ліричним героєм подій цього життя.

Михайло Дмитренко.
Закохані

Пісні про кохання поділяють на *дівочі* й *парубоцькі*. Тематично різноманітнішими та багатшими кількісно є дівочі пісні.

Найпоширенішими їх мотивами є:

- ◆ мрії про щасливий шлюб, мотив вірності;
- ◆ нерозділене кохання;
- ◆ зрада парубка чи зведення ним дівчини;

- ◆ перешкоди на шляху закоханих (розлука через участь коханого у війні, злий поговор чужих людей, небажання батьків віддати дочку заміж, відсутність посагу, а внаслідок цього — неможливість знайти пару тощо).

За мотивами парубоцькі пісні істотно відрізняються від дівочих. Найпоширенішими з них є:

- ◆ пошук пари та роздуми про майбутнє одруження;
- ◆ очікування зустрічі з милою;
- ◆ кохання до вже засватаної дівчини або до нерівні парубкові-бідняку;
- ◆ заборона на одруження з боку батьків дівчини.

Серед найпопулярніших народних ліричних творів про кохання є пісні *«Місяць на небі, зіроньки сяють...»*, *«Цвіте терен, цвіте терен...»*, *«Сонце низенько...»*. Вони належать до групи родинно-побутових пісень про дошлюбні взаємини.

Мотивом пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...» є оспівування нерозділеного кохання.

У ній відтворено напружений і драматичний епізод: юнак слухає дівочу пісню про розлуку та порівнює її зі своїми непростими стосунками з коханою. У пісні ліричного героя зображено надмірно чутливим. Досягається таке враження через використання гіперболи: він плаче, коли чує дівочий спів, у козака від голосу дівчини *«серденько мре»*. Як і в усіх народних піснях, портрет ліричної героїні тут змальовано через деталі. Юнак згадує лише її очі, які *«темні, як нічка, ясні, як день»*. Але цього достатньо, щоб скласти уявлення про його ідеал жіночої краси й ставлення до нього коханої. Ліризму пісні, крім пестливих слів і постійних епітетів, надає романтичний пейзаж: *Місяць на небі, зіроньки сяють, / Тихо по морю човен пливе...*

З пейзажної замальовки починається й пісня *«Цвіте терен, цвіте терен...»*, яка готує слухача до сприйняття особистої драми ліричної героїні. Терен — символ важкої життєвої дороги, страждань і мук. Із подальшої сповіді зрадженої дівчини слухач дізнається про те, як колишній коханий зневажив її почуття й покинув. Тільки після цього до неї прийшло прозріння: вона покохала негідного чоловіка, якого всі *«люди обминали»*.

Тому в пісні звучить мотив застороги від необдуманих вчинків і позашлюбного кохання.

У спогадах покинутої дівчини оживають солодкі миті зустрічей і зітхань, очікування милого. Незважаючи на зраду, вона ідеалізує свого коханого. Він для неї залишається миленький, її й досі ваблять його очі, у пам'яті спливають їхні зустрічі тихими вечорами. Хоча лірична героїня й не засуджує коханого-зрадника, вона, а з нею й колективний автор, висловлює думку, що зло завжди буде покаране: *Не дасть йому / Господь щастя, куди повернеться.*

Щоб збурити емоції слухачів, викликати в них співпереживання ліричній героїні, автори пісні вживають пестливі слова: *вечероньки, нічки, миленька, рученька*. Прийомом контрасту між щасливим «було» і трагічним «є» пісня досягає максимального драматизму.

Романтизмом овіяні почуття закоханих у пісні «*Сонце низенько, вечір близенько...*». Через діалог юнака та дівчини перед слухачем розкриваються їхні ідеальні стосунки. Побачення молодят не буденне — воно піднесено й емоційно сприймається обома. Коли дівчина виходить до козака, то його «*серденько розвеселиться*», він готовий на все: зігріти її в мороз, перевести через річку. Юнак добирає безліч пестливих слів для коханої: *серденько, рибонько, дорогий кришталю, моє золото*. Почуття дівчини взаємні: у кожному куплеті звучить слово *серденько*, звернене до коханого. Вона не відпускає його додому, готова терпіти покарання від матері, аби бути з милим. У пісні опоетизовані людські почуття, оспівані внутрішня краса й велич душ.

Пісні про сімейне життя й родинні стосунки

Як і пісні про кохання, ліричні твори, присвячені сімейному життю, рідко оспівували подружнє щастя. Його здебільшого затьмарювали певні стосунки між членами родини, які стали серйозною, а часто й нездоланною перешкодою на шляху до щастя. Причинами були, як правило, або конфлікти між чоловіком і дружиною, або складнощі у стосунках одного з подружжя з іншими членами родини. Це збурювало емоції, які знаходили свій вияв у сімейно-побутових піснях.

Велику групу пісень про сімейне життя написано від імені жінки, яка найбільше потерпала від членів родини.

Федір Кричевський.
Сім'я

Ще І. Я. Франко у своїй розвідці «Жіноча неволя в руських піснях народних» зазначав, що *«між жіночими піснями... стрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючи нам таку многоту недолю, що, вдумавшись в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, не можемо не спитати самих себе: невже ж се правда?.. Особливо замужня жінка винаходить у своїй житні чимраз нові рани і незгоди, на котрі нарікає в піснях».*

Сімейно-побутові пісні відтворювали типові життєві ситуації, розкривали найпотаємніші почуття та переживання ліричних героїв, висловлювали народні оцінки життєвих ситуацій. Вони ставали на бік скривджених, засуджували жорстокість до рідних, виховували милосердя. Задушевно-мелодійні пісні викликали співчуття до ліричного героя, чулисть і співпереживання слухачів.

Тематика народних ліричних творів про сімейне життя та родинні взаємини стосуються широкого кола життєвих обставин:

- ♦ *тяжка жіноча доля* (туга за батьківським домом та своєю родиною, втраченою молодістю, змарнованою дівочою красою; лиха доля з невірним чоловіком чи п'яницею; нещасливе життя зі старим нелюбом-чоловіком тощо);
- ♦ *стосунки між членами родини* (гірка доля чоловіка-приймака; тяжке життя зі свекрухою, незгода свекрухи з невісткою або засудження поведінки безпутного зятя; переживання батьків (частіше матері), яких несправедливо кривдять дорослі діти, біль і туга дорослих дітей за назавжди втраченими батьками тощо).

Удовині й сирітські пісні

Особливим зворушенням пройняті родинно-побутові пісні, що змальовують долю вдів і сиріт. Український народ виявляв співчуття до них, підтримував знедолених.

У ліричних піснях цієї групи автори використовували всі можливі засоби, щоб вплинути на почуття слухачів і розчулити їх.

Такі твори, як правило, залишають поза увагою обставини, за яких жінка овдовіла чи діти осиротіли. На перший план виступають драматичні переживання героїв. Для вдовиці — це клопіт, як виростити дітей, вести господарство, обробляти самотужки землю. Щоб вирішити ці побутові проблеми, мати чоловічу підтримку, вона прагнула вдруге вийти заміж. Але рідко коли їй вдавалося влаштувати знову подружнє життя, і це прирікало жінку на страждання. Матері забороняли своїм синам одружуватися із вдовами, вважаючи їх чарівницями, які можуть звести чоловіка зі світу:

— Позволь, мати, вдову брати,	Вдова вмє чарувати.
Перестану пиль-гуляти.	Чарувала мужа свого,
— Не позволю вдову брати,	Причарує сина мого.

У піснях про сиріт на першому плані були переживання про те, як витримати удари неволі: знущання мачухи, бідність і невлаштованість життя. Також у них відтворено, як дівчатам-сиротам віддають перевагу перед багатими нареченими, тому що лиха доля виховала їх скромними, працьовитими, добрими:

— Багата, проклятая
 Буде мене проклинать,
 А сирота горе знає,
 Буде мене шанувать.

Іноді в сирітських піснях ліричне переживання висловлює дорослий чоловік чи жінка, які в дитинстві втратили батьків.

Жартівливі пісні

Жартівливі пісні були невід'ємною частиною життя народу. Вони лунали на вечорницях, досвітках, весіллях, у святкові дні та в побуті, підбадьорювали людей, розважали їх і піднімали настрій. Але водночас жартівливі пісні виконували й важливу виховну роль. У невимушеній формі вони вказували на вади в поведінці чи характері людини і, заперечуючи їх веселим сміхом, утверджували найважливіші народні морально-етичні норми.

Жартівливі пісні — фольклорні музичні твори гумористичного чи сатиричного змісту.

Вони могли бути і самостійними музичними творами, і при-співками до танцю. На відміну від інших тематичних груп ро-динно-побутових пісень, які могли виконуватися як у широко-му колі, так і на самоті, жартівливі пісні завжди потребували гурту, що підтримає дотеп співака веселим сміхом.

За формою виокремлюють такі групи жартівливих пісень:

- ◆ *пісні-діалоги* у виконанні переважно двох (рідше — кількох) учасників («*Да куди їдеш, Явтуше...*», «*Грицю, Грицю, до роботи!...*», «*Дівчино моя, переяславко...*»);
- ◆ *пісні-монологи*, у яких ліричний герой розкривається через самохарактеристику («*Задумав я женитися...*», «*Казав мені батько...*», «*Мав я раз дівчиноньку чепуреньку...*»);
- ◆ *пісні-розповіді* про конкретну людину, яка потрапила в смішну ситуацію, від імені третьої особи («*Дід рудий, баба руда...*», «*Ой продала дівчинонька курку...*»);
- ◆ *поєднання варіантів цих трьох форм* («*Єсть у мене три коморі...*», «*І шумить, і гуде...*», «*Ой захтіла вража баба...*»).

Тематично жартівливі пісні поділяють на такі групи:

- ◆ *Про взаємини парубка та дівчини.* У них відображено різні сторони стосунків молоді: залицяння хлопця, за-прошення дівчини на побачення, описи зовнішності, по-ведінки, рис характеру коханого / коханої, страждання через зраду («*Ой на горі два дубки, два дубки...*», «*Ой, дівчино-рибчино, куди їдеш?...*», «*По дорозі жук, жук, по дорозі чорний...*»). До цієї групи належать також жартів-ливі пісні, у яких мати або стає на заваді коханням до-чки, або прагне видати її заміж за багатого, хоч і нелюбо-го чоловіка («*На вулиці скрипка грає...*», «*Ой біла мене мати...*», «*Ой хотіла мене мати за першого дати...*»).
- ◆ *Про стосунки між членами родини, кумами, сусідами.* Серед пісень цієї групи чимало присвячено курйозним взаєминам у великій селянській родині між невісткою та свекрухою, зятем і тещею тощо. Дошкульним сміхом народ виховує сварливих, невірних, ледачих, недбалих дружин і чоловіків. Окрема група пісень у комічному світлі представляє стосунки між кумами, кумедні старе-чі витівки дідів і бабів («*А в нашого Омелечка...*», «*Казав*

полюбилася всім, що уже на початку ХІХ ст. відомий український письменник І. Котляревський увів її у свою п'єсу «Наталка Полтавка». Її заспівав виборний возному — залицяльнику до молодій бідній дівчині.

Художні особливості родинно-побутових пісень

Для всіх народнопоетичних творів, а особливо для родинно-побутових пісень, характерною ознакою є *емоційність* й *образність* мови. Так засвідчується чуттєвість українського народу, яка проявляється, з одного боку, у його здатності тонко переживати різноманітні почуття, а з іншого — викликати піснею аналогічні емоції у слухачів. Досягається такий вплив через добір *образних засобів*.

У родинно-побутових піснях найчастіше використовуються такі:

◆ **постійні епітети:**

Ой не шуми, луже, дуже,
Ти, зелений гаю,
Не завдавай серцю туги,
Бо я в чужім краю.

◆ **порівняння:**

Ходжу я, ходжу по горі, як *сивая голубка*:
Одбилася од роду — не прийду ж я хутко!

◆ **паралелізми:**

Ой як зачав з черемшини цвіток опадати,
То зачало господаря лихо нападати.

◆ **пестливі слова:**

Голубонька моя *сивесенька*, Голубонька моя *сизокрила*,
Дівчинонька моя *вірнесенька*, Дівчинонько моя *чорнобрива*.

◆ **символи** (найчастіше закоханих символізує пара голубів, хлопця — сокіл, дівчину — калина, горлиця, голубка (як у прикладі), жінку або вдову — зозуля, молодечу чоловічу силу — дуб тощо):

Вийди до мене, *голубко мила*,
Буду любити вік до могили!

Для родинно-побутових пісень характерні також такі особливості:

- ◆ *ідеалізація* коханої або коханого (їхні портрети найбільш довершені, як і внутрішній світ);
- ◆ *гіперболізація* переживань (виражається в перебільшених почуттях ліричного героя, найменша перешкода на шляху закоханих сприймається як непоправна);
- ◆ *драматизм* життєвих ситуацій і стосунків між закоханими чи членами родини;
- ◆ *підвищена емоційність, схвильованість, «сердечна» образність*. Образ серця в ліричних піснях виконує подвійну роль. З одного боку, він є центром, пов'язаним з почуттями юнака:

В неї личко — як яблучко,
Як калина з молоком.
Карим оком як погляне,
Бровонькою не моргне,
Слово скаже, засміється,
А в козака серце мре.

З іншого боку, серденьком хлопець називає свою кохану:

Вийди, дівчино, серденько миле!
Дай подивитись в карії очі,
Стан твій обняти тонкий дівочий,
Глянути в личко біле, чудове,
На косу довгу, на чорні брови.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, чому фольклор називають доісторією літератури.
- ▶ 2. Назвіть, на які три роди поділяються фольклорні твори. Наведіть приклади жанрів кожного з них.
- ▶ 3. Які ліричні пісні називають родинно-побутовими? Чим вони відрізняються від суспільно-побутових?
- ▶ 4. Назвіть, на які чотири групи поділяють родинно-побутові пісні. Схарактеризуйте кожну з них.
- ▶ 5. Назвіть основні мотиви пісень про дошлюбні стосунки та про родинне життя.
- ▶ 6. Поясніть, завдяки яким художнім засобам автори народних пісень досягали ліризму. Чому родинно-побутовим пісням притаманні підвищена емоційність і схвильованість?

- ▶ 7. Прочитайте виразно тексти пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько, вечір близенько...», «Ой під вишнею, під черешнею...». Випишіть у робочий зошит художні засоби та поясніть їхню роль у цих ліричних творах.
- 8. Визначте мотив народної пісні «Сонце низенько, вечір близенько...». Які мотиви пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Ой під вишнею, під черешнею...»? ?
- 9. Розгляньте репродукції картин українських художників М. Дмитренка (с. 16, 18, 19) та Ф. Кричевського (с. 22). Поясніть, чому, на вашу думку, їх вибрано для ілюстрування саме родинно-побутових пісень.

- 1. Накресліть у робочому зошиті таблицю й запишіть, чим відрізняється фольклор від художньої літератури. Назвіть, що спільного між усною народною творчістю й художньою літературою.

Особливості	Український фольклор	Художня література
Мова		
Жанри		
Художні засоби		
Творення та поширення текстів		
Авторство		
Варіативність		

- 2. Зробіть ідейно-художній аналіз народних пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько, вечір близенько...», «Ой під вишнею, під черешнею...».
- 3. Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка. Які українські народні пісні вона могла б, на вашу думку, проілюструвати? Підготуйте комп'ютерну презентацію про творчість Миколи Пимоненка.

Микола
Пимоненко.
Ревноці

Українські народні балади: героїка складних людських доль

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо про жанр балади з уроків зарубіжної літератури. Назвіть її особливості.

Термін «*балада*» походить від грецького *ballo*, що означає «*рухатися*», а в латинській мові слово із цим коренем мало значення «*танцювати*». На півдні Франції, у Провансі, де зародилася балада, так називали пісні, які супроводжували народне танцювально-драматичне дійство. Поступово вона втратила свою функцію супроводжувати танець та елементи музичності, а на перший план вийшли епічність і драматизм у поєднанні з ліризмом.

Балада — це ліро-епічний твір історичного або соціально-побутового змісту із драматичним сюжетом, що, як правило, закінчується перевтіленням героїв.

За характером людських взаємин і конфліктів українські народні балади поділяють на **такі групи**:

про кохання
й сімейні стосунки

про взаємини й конфлікти
на тлі соціальних
та історичних обставин

Як бачимо, за тематикою балади подібні до суспільно-побутових і родинно-побутових пісень. Але відмінність між ними полягає в тому, що балади мають більшою або меншою мірою виражений сюжет.

Майже неможливо знайти теми, яка не була б відображена в баладах. У них змальовано різні стосунки між людьми (коханими, членами родини, ворогами); її персонажами є як герої, що віддають життя заради батьківщини, так і негідники (розбійники, вбивці тощо). Більше того — балада може зображувати зв'язок людини з потойбічним світом (духами, мерцями, демонами), фантастичні явища й незвичайні перетворення. Головну мету творення балад точно сформулював фольклорист Олександр Дей: *«Відтворюючи несподівано гострі конфлікти та психологічні стани в хвилини найвищого напруження людських пристрастей і переживань у переважно трагічних ситуаціях, балади викликають глибокі зворушення...»*

Основні ознаки балади як фольклорного жанру:

1. Невеликий обсяг твору.
2. Наявність елементів сюжету, але через невеликий обсяг балада відображає тільки найважливіші моменти. Унаслідок цього риси характеру героїв виписані узагальнено. Головні персонажі в баладах про кохання та родинні стосунки — звичайні люди. Вони постають переважно пасивними учасниками подій, не впливають на ситуацію й діють як жертви обставин. Пов'язана така поведінка з усвідомленням героями всемогутності долі та неможливістю їй протистояти. У баладах героїчного змісту дійові особи — сильні особистості, що кидають виклик долі, борються за правду.
3. Епізоди пов'язані з особистим або сімейним життям, але в баладі можуть бути зображені незвичайні події, фантастичні елементи, метаморфози (перетворення): дівчина перетворюється в тополю, русалки забирають до себе у воду дівчину та ін.
4. Драматизм розвитку сюжету, напруженість розповіді, трагізм зображених подій і трагічна розв'язка, які виникають унаслідок поєднання невідповідних елементів (герої — звичайні люди, але вони потрапляють у незвичайні обставини). Трагізм становища і переживань спричинює як зовнішній конфлікт, так і внутрішні суперечності, що виникають у свідомості, душах героїв.
5. Використання діалогу, застосування різноманітних форм повтору, що підсилює драматизм ситуації, недомовленість, яка надає баладам загадковості.
6. Створює сильний психологічний ефект, викликає емоційне потрясіння й глибоке душевне переживання.

Балади «*Ой летіла стріла...*» та «*Ой на горі вогонь горить...*» відтворюють найдраматичніші моменти визвольної боротьби українського народу, коли українці клали своє життя за визволення рідної землі від ворогів. Якщо в історичних піснях зображено відомих національних героїв, то в баладах на перший план виходить змалювання трагічної загибелі простих козаків та горя членів їхніх родин. У цих творах немає нічого містичного чи надприродного, а їхній драматизм впливає з реальної ситуації. В обох баладах не зображено подій, які призвели до загибелі героїв, читач ознайомлюється лише з кульмінаційним моментом, пов'язаним з тим, що рідні дізнаються або мають дізнатися про загибель члена родини.

Тема обох балад — смерть козака й трагічні переживання його рідних і близьких.

Ідея — засудження воєн, що призводять до людських трагедій.

Кількаразове повторення емоційних слів «*плакати*», «*сльози*» передають ставлення народу до трагічної ситуації. У баладі все спрямоване на те, щоб, з одного боку, викликати в читачів співчуття, а з іншого, це безпосередня оцінка подій самим народом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Який твір називають баладою? На які тематичні групи поділяють твори цього жанру?
- ▶ 2. Поясніть, які спільні риси балад і родинно-побутових пісень. Чим вони відрізняються?
- ▶ 3. Назвіть особливості народних балад.
- ▶ 4. Зробіть ідейно-художній аналіз балад «*Ой летіла стріла...*» та «*Ой на горі вогонь горить...*». У робочий зошит выпишіть художні засоби й усно поясніть, яку роль вони відіграють для розкриття ідейного змісту цих творів.

1. У робочому зошиті накресліть таблицю й запишіть, чим балади відрізняються від народних дум, легенд і казок.
2. Вивчіть напам'ять одну родинно-побутову пісню або баладу, що найбільше подобається вашим рідним (*на вибір*).
3. Підготуйте сценарій музичної радіопрোগрами, присвяченої українським народним пісням і баладам.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Запишіть від членів родини або знайомих (виберіть зі збірника фольклорних творів) одну родинно-побутову пісню й одну народну баладу. Доберіть до них ілюстрації з творів українських художників або фотографів. Проаналізуйте їхній зміст і підготуйте повідомлення на урок української літератури.

2. Підготуйте плейкаст до дня народження одного з ваших друзів, використовуючи твори з українського фольклору.

Література в колі мистецтв

1. Проілюструйте один з вивчених народнопоетичних творів. Представте вашу роботу на уроці української літератури.
2. Прослухайте на каналі YouTube пісню «Ой, із-за гір, з-за гір...» із альбому «Українські народні козацькі пісні та думи» або баладу «Ой на горі вогонь горить...» у виконанні українських рок-гуртів та / або в традиційному народному виконанні (наприклад, з альбому «Українська козацька історична пісня»). Напишіть відгук на прослуханий твір.

Дискутуйте з однокласниками

Як ви вважаєте, чи не викривлює сприйняття народної пісні «осучаснене» її виконання? Наведіть докази на захист своєї думки.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

Національний музей народної культури Івана Гончара — це легендарна скарбниця, утворена звитягою однієї Людини. Із середини 1950-х років талановитий митець **Іван Макарович Гончар (1911–1993)** в умовах протистояння тоталітарному режимові провадив титанічну збирацько-народознавчу роботу, в результаті якої постала збірка перлин народних старожитностей, а його хата-майстерня перетворилася на своєрідний «Ноїв ковчег» української культури.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Поверніться до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи та визначте, як ви досягли засвоєння матеріалу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Чого із запланованого не вдалося досягнути? Які, на вашу думку, причини невдач і як ви плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. У чому ви змінилися як читач, опрацювавши розділ?

Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Яка роль фольклору в житті українського народу?
2. Яке значення фольклору для розвитку художньої літератури? Розкажіть про вплив фольклору на розвиток сучасної молодіжної музичної культури України.
3. Назвіть жанри усної народної творчості. Наведіть приклади.
4. Назвіть особливості творення фольклору.
5. Які пісні називають родинно-побутовими? На які види вони поділяються?
6. Які мотиви родинно-побутових пісень?
7. Назвіть мотиви народних пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько, вечір близенько...», «Ой під вишнею, під черешнею...».
8. Які художні особливості родинно-побутових пісень? Наведіть приклади.
9. Який твір називають баладою? На які види вони поділяються?
10. Назвіть художні особливості балад.
11. Якій темі присвячено балади «Ой летіла стріла...» і «Ой на горі вогонь горить...»? Яка їх ідея?
12. Як поєднується в баладах реалістичне й фантастичне? Наведіть приклади.

Духовний шлях народу в пошуках самого себе

Слово до читачів

Стрімкий розвиток науки і техніки на початку ХХІ ст. змінив життя людства до невпізнаності. Комп'ютерні технології відкрили нові можливості: миттєво поширюється інформація, з'являються нові професії, а скептики припускають, що електронна книжка назавжди витіснить друковану. Наше стрімке життя щомиті спрямоване в майбутнє. У цих умовах виникають логічні запитання: чи варто оглядатися на минуле, перечитувати давні фоліанти, розглядати вицвілі від часу фрески або розмірковувати над лінією орнаменту в стародавніх церквах? Відповіді повертають нас до роздумів про історичне буття народу, неперервний зв'язок поколінь.

Людина — не метелик-одноденка, який весело перелітає з квітки на квітку й не знає, що було вчора й що з ним буде завтра. У її долі переплелися минуле, сучасне й прийдешнє. Людина — продукт свого часу і своєї країни. Почуття Батьківщини завжди нерозривно поєднане в неї з відчуттям причетності до історії та культури свого народу. Можливо, саме тому в години лихоліття народ шукає духовного оперття в прикладах з історії й творах мистецтва?

Щоб зрозуміти самих себе нинішніх, необхідно добре знати своє історичне минуле:

- ♦ Хто ми?
- ♦ Звідки ми?
- ♦ Носіями якого історичного й культурного спадку ми є?
- ♦ Хто ті титани думки, на чиїх плечах стоїмо?

На всі ці запитання допоможе відповісти література від прадавніх часів і донині.

Давня література

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ **ознайомитеся з:**

- ✦ українською середньовічною літературою XI–XV ст.; розвитком української культури доби Ренесансу й Бароко;

◆ **прочитаєте:**

- ✦ фрагменти з Книги Книг — Біблії: легенди про Вавилонську вежу, Мойсея; притчу про блудного сина;
- ✦ видатну пам'ятку давньокиївського періоду «Слово о полку Ігоревім»;
- ✦ поетичні твори й байку Г. Сковороди;

◆ **вивчите напам'ять:**

поезію Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права...»

- ◆ **доторкнетеся** до безцінних скарбів духовної культури нашого народу;

- ◆ **відчуєте** своєрідність історичної доби;

- ◆ **установите духовний зв'язок** з їхніми талановитими авторами XI–XVIII ст.;

- ◆ **усвідомите**, як через пам'ятки культури встановлюється зв'язок між поколіннями, у чому сила нашого народу;

- ◆ **дізнаєтеся**, якою мовою розмовляли, що і як читали наші предки; з якою метою наші предки створювали повчальну й житійну літературу, зокрема «Поученіє...» Володимира Мономаха та Києво-Печерський патерик;

- ◆ **удосконаліте вміння** аналізувати художні твори; визначати особливості літописів

 ? Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими для себе. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Визначте стратегії, за допомогою яких досягатимете запланованого результату.

Розвиток писемності після хрещення Руси–України

Народжене під переважним впливом Візантії, це письменство, одначе, в XI–XIII сторіччях розквітло багатим і своєрідним цвітом, який... у своїх найкращих витворах усе-таки був позначений безсумнівною печаттю... українського духу.

Іван Франко

Допрацюйте в парі!

Обміняйтеся думками із сусідом по парті з приводу того, чи корисно сучасній людині читати художню літературу минулого. Чим саме? Як твори красного письменства допомагають розвитку духовного світу людини?

Історичні координати

У «Повісті минулих літ» під 988 роком розповідається, як князь Володимир підкорив Корсунь¹ і хотів одружитися з Анною, сестрою двох імператорів-співправителів Візантії — Василя й Костянтина. У відповідь на це вони вимагали, щоб київський правитель прийняв християнство, яке на той час було панівною релігією в імперії. Літописець про цей випадок переповідав так: «І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: Скажіте обом цесарям так: “Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба”».

Зрозуміло, що таке рішення князя Володимира не було спонтанним і не мало лише приватний характер. Існувало кілька вагомих

¹ Корсунь — слов'янська назва старогрецького міста-держави Херсонеса, розташованого в межах сучасного міста Севастополя. Територія Херсонеса на той час належала східній частині Римської імперії, згодом названий науковцями Візантією.

причин для прийняття в Київській Русі християнства як державної релігії. З одного боку, цей акт допомагав об'єднати розрізнені племена в єдину централізовану державу, а отже — зміцнював владу київського князя як правителя. З іншого — відкривав можливості для контактів з європейськими країнами, що на той час були вже християнізовані й намагалися уникати економічних і політичних відносин із «поганською» Руссю.

Прийняття християнства дало поштовх для розвитку економіки, політичних стосунків, мистецтва, науки, освіти. На жаль, час знищив більшу частину величезної культурної спадщини наших предків, але навіть ті давні манускрипти, що дійшли до нашого часу, засвідчують високий рівень майстерності їхніх творців.

Український народ має пишатися тим, що є спадкоємцем культури Київської Русі.

Якою мовою розмовляли та читали в Київській Русі?

Для сучасного українця це питання може видатися дуже дивним, адже нині українська мова обслуговує всі сфери буття нації. Нею послуговуємося в художній літературі, науці, у всіх видах професійної діяльності, діловодстві та розмовному мовленні. Ми не відчуваємо суттєвої різниці між усним і писемним варіантами літературної мови. Але так було не завжди.

У Київській Русі залежно від мети спілкування користувалися кількома мовами, які суттєво відрізнялися одна від одної. Існували жива розмовна мова й літературна мова у двох різновидах — *старослов'янська* й *давньокіївська*.

Племена, що населяли києворуську державу, у повсякденному житті та при складанні фольклорних творів послуговувалися *живою розмовною мовою*. Науковці припускають, що існував варіант мови для, так би мовити, міжплемінного спілкування й окремі її діалекти.

Наприкінці X ст. з Болгарії на Київську Русь разом з релігійними книгами приходять *старослов'янська*¹ — писемна літературна мова, яку створили брати-місіонери Кирило й Мефодій. Нею було перекладено богослужбові книги з грецької, і вона суттєво відрізнялася від місцевих розмовних діалектів. Старослов'янська мова в Київській Русі — це мова релігії, освіти й культури. Її перевага полягала в тому, що вона стала спільною

¹ З 863 р. до кінця XI ст. існувала *старослов'янська мова*, з XI ст. до кінця XVIII ст. — *церковнослов'янська*. Це та сама старослов'янська мова, але зі значною кількістю регіональних мовних елементів.

мовою для всього слов'янського світу, оскільки була для слов'ян зрозумілішою, ніж латина, якою користувалися на Заході.

Біографічна довідка

Народилися Костянтин і Михаїл¹ у Тесалоніках (нині Салоніки, друге за розміром місто в Греції та столиця грецької області Македонія) в заможній родині. Оскільки містечко було розташоване неподалік від земель, які населяли слов'яни, і поряд із греками мешкало багато болгар, населений пункт мав ще слов'янську назву Солунь.

Обидва брати отримали ґрунтовну освіту у Візантії. Кирило працював бібліотекарем при церкві святої Софії в Константинополі, був викладачем філософії у вищій Константинопольській школі. Мефодій протягом десяти років перебував на військовій службі. Відмовившись від світської кар'єри, брати прийняли чернецтво й присвятили своє життя поширенню християнської віри на слов'янських землях.

У 863 р. князь Великої Моравії Ростислав запросив солунських братів проповідувати місцевому населенню «правди християнської віри їхньою мовою». Але завдання було не з простих: книги Святого Письма² потрібно було спочатку перекласти з грецької на зрозумілу слов'янам мову й записати. Для цього Кирило створив штучну старослов'янську мову та самобутню абетку, яку згодом назвали на його честь кирилицею³. В основу старослов'янської мови брати поклали солунсько-македонський діалект староболгарської мови, яким розмовляли в Солуні, звідки вони були родом, доповнивши її моравськими мовними елементами⁴.

Іван Малишевський.
Святі Кирило і Мефодій

¹ Після постригу в чернецтво отримали імена Кирило і Мефодій.

² *Святе Письмо* — Біблія, інші назви: *Слово Боже*, *Одкровення*, *Книга Книг*, *Книга спасіння*. Постійна назва — *Біблія* — утвердилася серед християн із IV ст. н.е. Уперше так її назвав константинопольський патріарх Іоанн Златоуст.

³ Більшість учених вважає, що Костянтин створив глаголицю, а літери, якими користуються слов'яни нині, запропонували його учні зі східної Болгарії й назвали на честь свого учителя кирилицею.

⁴ Діалекти розмовної мови Київської Русі не були враховані під час формування старослов'янської мови, тому вона, хоч і була зрозумілою, проте сприймалася мовцями як чужоземна.

Місія просвітан не була безпечною, бо в той час лише латинська, грецька та давньоєврейська мови вважалися західною церквою священними. А Кирило й Мефодій проводили відправи в церквах старослов'янською мовою, тому постійно наражалися на переслідування. Звинувачені в ересі, вони вирушили на виклик Папи Римського до Ватикану. Із собою брати везли перекладені на старослов'янську мову книги Святого Письма. Розповідь Кирила й Мефодія про місіонерську діяльність переконала Папу Адріана II в користі їхньої справи, і вони отримали дозвіл здійснювати богослужіння старослов'янською.

Отже, спочатку абетка Кирила і Мефодія була створена спеціально для перекладу священних християнських текстів на слов'янську мову. Але справа, розпочата ними, виходить далеко за межі релігії. Поширення кирилиці сприяло розвитку культур слов'янських народів й утвердженню їхньої рівноправності з-поміж інших європейських народів.

Після прийняття християнства з Болгарії до Києва почали приїжджати перші проповідники. Вони привозили із собою перекладені з грецької на старослов'янську мову книги Святого Письма, інші твори релігійного змісту. Але рукописів було занадто мало, тому в суспільстві виникла потреба в освічених людях, які б переписували релігійні книги й цим сприяли поширенню нової віри серед народу. Першими, хто засвоїв церковнослов'янську мову й почав нею користуватися, були ченці при монастирях. Із часом за наказом князя Володимира вона стала обов'язковим предметом у школі, хоч батьки намагалися чинити тому опір. Про це в «Повісті минулих літ» розповідається так: *«...став він [кн. Володимир] у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували»*. Із плином часу старослов'янською / церковнослов'янською мовою все більше послуговувалися освічені міські прошарки суспільства і знать.

Старослов'янська мова стала мовою церковних відправ та релігійної літератури. Але найбільше її значення полягало в тому, що вона об'єднувала різні племена в одній державі й виховувала почуття духовної спільноти.

Однак старослов'янська / церковнослов'янська мова не могла забезпечити всі сфери суспільної діяльності наших предків. Якщо для обслуговування церковних обрядів у ній було вироблено необхідну лексику, то в юридично-господарській діяльності — при написанні законів та ділових листів, укладанні

договорів, купчих, підписанні грамот — мовцям бракувало відповідної термінології. Джерелом такої лексики стала жива розмовна мова. Так при взаємодії народнорозмовної мови зі старослов'янською сформувалася ще одна літературна мова — *давньокиївська* (її ще називають *староукраїнською*, *давньоруською*). Вона функціонувала в офіційно-діловому стилі, нею послуговувалися в літературі, написанні промов тощо. Це мова таких шедеврів давньоруської писемності, як *«Слово о полку Ігоревім»*, *«Повість минулих літ»*, *«Руська Правда»* Ярослава Мудрого, *«Слово про закон і благодать»* Іларіона, *«Поученіє...»* Володимира Мономаха та ін.

Отже, старослов'янська / церковнослов'янська й давньокиївська (староукраїнська, давньоруська) літературні мови виконували різні функції й доповнювали одна одну.

Зробимо одне суттєве застереження: усі пам'ятки киеворуського періоду є *писемним* варіантом тогочасної мови. Як звучала жива розмовна мова наших предків, у наш час установити неможливо. Але деякі її риси відбиті на сторінках писемних джерел. Спочатку, коли тексти переписували болгарські місіонери або під їхнім наглядом киеворуські писарі, вони відтворювали оригінали творів з максимальною точністю. Із плином часу переписувачі припускались помилок, замінюючи не властиві живій розмовній мові звуки старослов'янської мови на звичні їм, і позначали їх відповідними літерами. Тому й натрапляємо на багато прикладів написання слів з ознаками, які властиві українській мові.

Запам'ятаймо, що відмінності між писемною й усною мовами були суттєвими. Тому, читаючи тексти киеворуської літератури, не дивуйтеся, що їхня мова мало схожа на сучасну українську. По суті ми читаємо їх на одному з діалектів староболгарської з більшими чи меншими вкрапленнями українізмів.

У вас може скластися враження, що мова рукописів більше схожа на російську, ніж на українську. Але ні Росії, ні російської мови в період Київської Русі ще не було. Пояснюється така схожість тим, що літературна російська мова виникла переважно на церковнослов'янській основі, тобто має багато спільного з нею у фонетиці, граматичній будові та лексичному складі. Староукраїнська літературна мова теж до XVIII ст.

розвивалася значною мірою на церковнослов'янській основі (останнім її представником був Г. Сковорода). Сучасна українська літературна мова формувалася на основі не книжного, а живого народного мовлення. Саме тому сучасний український мовець зазвичай не сприймає староукраїнську літературну мову як рідну, хоча для українця XIV–XVIII ст. вона була-таки українською.

**Запам'ятаймо кілька
правил читання давніх текстів:**

- ◆ літера Ѣ (ять) читалася переважно як [і]: *дѣд — дід, лѣто — літо, рѣка — ріка;*
- ◆ літера є (єсть) читалася на початку слова та після голосного як [йе] або після приголосного як [е]: *моего — мого, еси — еси, блажен — блажен, рече — рече, приде — приде;*
- ◆ літерою ы (єри) позначали переважно звук [и]: *сын — син, владыка — владика, ныні — нині;*
- ◆ літера ъ (єрь) у наголошеній позиції читалася як [е]: *днь — день, у ненаголошеній позначала м'якість попереднього приголосного: аминь, єсть;*
- ◆ літера ѣ (єр) у наголошеній позиції читалася як [о]: *възмолишь — возмолишь, у ненаголошеній — не читалася: въ гору — в гору, азъ — аз.*

Що читали наші предки?

Одній з найдавніших пам'яток киеворуської літератури *Ізборнику Святослава* — міститься запис: «*Закінчено цю книгу рукою грішного Іоанна. Вибрано з багатьох книг княжих*». Як бачимо з останнього речення, рукописних книжок на Русі було не мало. В «Ізборнику Святослава», який містить перший бібліографічний опис, наведено перелік творів християнського змісту, які русичам необхідно було читати, та заборонені книжки. У ньому — дев'яносто чотири назви! І це лише твори релігійної тематики й апокрифи¹. Але існувала ще й перекладна світська, а також оригінальна література, найпопулярнішими жанрами якої були *літописи, хроніки,*

¹ *Апо́криф* — стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не цілком відповідав офіційному віровченню і який церква відкидала й не визнавала священним.

повчання, зразки ораторського мистецтва, житійна¹ література тощо. За даними дослідників, до нашого часу дійшло 190 рукописних книг киеворуської доби. 33 з них датуються XI ст., 17 — межею XI–XII ст., 85 — XII ст., 40 рукописів — межею XII–XIII ст. і 15 манускриптів написано в 1200–1240 рр. Переважна більшість із них — це перекладні твори релігійного змісту.

У Київській Русі набуття писемності усвідомлювалося як священна дія. Книжка була символом християнства, просвітленості й особливого укладу життя, тому їй належала особлива роль у формуванні поведінки вірянина. Річ у тім, що громадське й особисте життя людини в той час від народження й до останнього подиху було підпорядковане релігійній доктрині. Незалежно від соціального стану, сенсом існування кожного вважалося досягнення вічного потойбічного життя, а способами його здобуття — відмова від усіх земних спокус і боротьба зі «смертними гріхами». У цих умовах головне завдання книги полягало в утвердженні людини у вірі та християнських добродіях для порятунку душі. Тому релігійні тексти створювали не лише для церковних відправ, а й для читання в сімейному колі на щодень.

Взірцем для наслідування вважали візантійські манускрипти як носії божественної істини й традицій. Найавторитетнішими книгами були Біблія, релігійні тексти повчального характеру. Із часом на Русь почали приходити також переклади наукових і світських творів. **Але і в богослужбових текстах, і в історичних хроніках, й у військових повістях, незважаючи на різну їх тематику, утверджувалась єдина — християнська — система цінностей.** Твори ж світського характеру, що не переслідували релігійних і виховних цілей, сприймалися негативно — як «суєтні». Більше того: у середньовічній літературі ми не знайдемо гумористичних творів, вона «не містить ані краплиночки сміху просто тому, що трактує цей світ як “долину плачу”». Тодішня література жила згідно з гаслом “*Христос ніколи не сміявся*”» — зазначає відомий сучасний дослідник давньої української літератури Леонід Ушкалов. Так само киеворуська література сором’язливо замовчувала особисті почуття й любовні переживання.

¹ *Житійна література* — життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Усю літературу X–XIII ст. поділяють на дві групи: літературу перекладну й оригінальну. Світоглядною основою і першої, і другої було християнське вчення.

Можемо подивуватися різноманітності смаків та уподобань наших предків! У коло читання русичів з *перекладною літературою*, крім релігійних текстів, увійшли філософські, наукові, історичні праці того часу, енциклопедії та збірники афоризмів. Це і твори давньогрецьких філософів Платона й Аристотеля, і книги про природу: «Шестиднев» про створення світу, «Фізіолог» з біології, «Топографія» Козьми Індикоплова з географії. Найбільше було творів на історичну тематику: хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола, «Історія іудейської війни» Іосифа Флавія тощо. Перекладали і збірники, які сучасний читач назвав би енциклопедіями, так звані *Ізборники*. Давні русичі читали також своєрідні історичні романи «Александрія» про життя Александра Македонського та «Троянська війна», присвячену давньогрецькій історії, повчальні романи «Премудрий Акир» і «Варлаам та Йоасаф».

Оригінальна писемна література Київської Русі виникла після того, як через переклади були засвоєні культурні надбання інших народів. Києворуські книжники наслідували візантійські тексти, запозичували сюжети, теми, художні прийоми. Вони не хвилювалися, що порушують авторські права, коли використовували частини з інших творів, тому що вважали себе лише обраними Господом, через кого Він передає людям свою мудрість. Власне, тому мало книжників указували свої імена під рукописами.

У киеворуському мистецтві автори не намагалися бути оригінальними, вони дотримувалися певних ustalених правил і зразків. Так, наприклад, у живописі образи Ісуса, Богоматері та святих можна було зображувати тільки в певних

Ікона Вишгородської (Володимирської) Богородиці, виконана в традиціях візантійського мистецтва

незмінних композиціях, зі строго визначеними виразами облич, одягу та кольорової гами. Панування традиції в літературі полягало в дотриманні певних правил зображення героїв. Для змалювання, приміром, образів князів використовували один строго визначений набір слів, для зображення ченців чи ворогів — зовсім інший.

Як і де перекладали та переписували книги?

Центром книгописання в X–XIII ст. став Київ. Спочатку тут у трьох осередках — Софійському соборі, Печерському й Видубицькому монастирях — диякони та ченці переписували твори релігійного характеру, що мали переважно візантійське й південнослов'янське походження. У скрипторіях¹ працювали також художники, добре обізнані з візантійськими традиціями мистецького оформлення рукописів. Це були освічені на той час люди, патріоти своєї землі. Їхня праця набувала справжнього священнодійства. З Києва манускрипти поширювалися по всій Руській землі.

До богослужбових книг і творів релігійних авторитетів ставлення було надзвичайно шанобливе, ченці перекладали й переписували їх дослівно, натомість із текстами світського змісту поводитися значно вільніше. Траплялося, що вони пристосовували їх до власних смаків: редагували фрази, викидали невизначні деталі чи певні епізоди, додавали від себе інші. Унаслідок такого втручання в оригінали виникали нові варіанти (редакції) твору з виразними місцевими ознаками, які могли суттєво відрізнятися одні від одних.

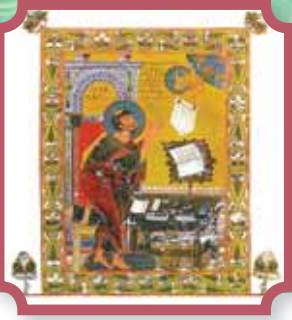
У давньоруському скрипторії
(сучасна історична
реконструкція)

- ▶ Підготуйте повідомлення про долю бібліотеки князя Ярослава Мудрого.

¹ Скрипторій — майстерня, у якій виготовляли книжки.

Найдавніші рукописні книги Київської Русі

Як ви вже знаєте, у православному Середньовіччі, щоб наблизитися до досягнення Бога, утвердитися у вірі й зміцнити свій дух, людині необхідно було *«денно і нічно»* читати християнську літературу. Мистецтво читання полягало в повільному, зосередженому й обдуманому сприйнятті написаного *«всьем серцьм»*. Читач мав багаторазово перечитувати важливі місця, щоб проникнути в глибину змісту. Така культура читання вчила відсторонюватися від земного й осягати *«духовними очима»* невидимий оку світ. Найдавнішими творами перекладної літератури Київської Русі, що збереглися до наших днів і були призначені для щоденного читання, є *Остромирове Євангеліє* та *Ізборник Святослава*.

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Сторінки
Остромирового Євангелія

У 2011 р. за рішенням ЮНЕСКО *Остромирове Євангеліє*¹ (1056–1057) було включено до реєстру «Пам'ять світу»² як шедевр киеворуського мистецтва. Це найдавніша копія перекладу частини тексту Біблії на старослов'янську мову, яку здійснили Кирило і Мефодій. Замовив її посадник³ Новгороду в 1054–1057 рр., полководець і відомий державний діяч Київської Русі **Остромир**. Він належав до одного з найшанованіших руських родів. Припускають, що його дідом був дядько князя Володимира Хрестителя Добрина, якого вважають можливим прототипом фольклорного героя Добрини Микитовича.

Майже детективна історія

Згадка про Остромирове Євангеліє знову з'являється лише на початку XVIII ст. в описі майна московського Кремля. Як рукопис потрапив сюди з Новгороду, ученим не вдалося встановити. Російський цар Петро I в цей час у новій столиці Санкт-Петербурзі закладав перший музей «Кунсткамера»⁴. Він розпорядився з усієї держави збирати старожитності та привозити їх до Північної Пальміри. Серед інших творів мистецтва під пильною охороною привезли й Остромирове Євангеліє.

Згодом за невідомих обставин книга знову зникла, і лише після смерті Катерини II шедевр киеворуської книжності знайшов у покоях російської цариці її особистий секретар Я. Дружинін, про що записав: «...у гардеробі покійної государині Катерини II... знайшов я в минулому 1805 р. це Євангеліє. Воно ніде в опису і в приході не записане, і тому невідомо, чи давно і від кого туди потрапило. Ймовірно, піднесене було Єя Величності і віддано для зберігання в кімнати її, а потім здано в гардероб». За наказом царя Олександра I манускрипт передали до Імператорської публічної бібліотеки (Росія), де він зберігається й досі.

¹ *Євангеліє* або *Благовість*, *Благовіщення* — частина Біблії, у якій оповідається про земне життя засновника християнства Ісуса Христа і яка призначена для проведення релігійних відправ у церкві.

² Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу» покликана забезпечити визнання документальної спадщини, що має міжнародне, регіональне та національне значення.

³ *Посадник* — намісник князя в землях, що входили до складу Київської держави в X–XII ст. Керував певною областю й був зобов'язаний збирати й доставляти князеві данину.

⁴ Від німецького слова «*Kunst*», що означає мистецтво.

Спираючись на лінгвістичний аналіз тексту, дослідники встановили, що Остромирове Євангеліє диякон Григорій переписував у Києві. Згодом книжку перевезли до Новгороду для відправлення служби в Софійському соборі, який незадовго до цього був споруджений. Там манускрипт зберігався протягом кількох століть.

Остромирове Євангеліє — справжній шедевр книжного мистецтва давньокиївського періоду. Його тексти православні читали щоденно для утвердження віри: від Великодня до П'ятдесятниці, у суботні й недільні дні. Друга частина книги складалася з текстів, які вивчали

протягом року, починаючи з вересня, відповідно до днів пам'яті святих та «на різні випадки», наприклад, на освячення церкви, під час хвороби тощо.

Для мовознавців Остромирове Євангеліє дає відомості про особливості тогочасної розмовної мови. Копіюючи рукопис церковнослов'янською, диякон Григорій допускав «помилки», у текст проривалася стихія живого розмовного слова. Саме за ними вчені дізналися, що в XI ст. наші предки вимовляли, як і сучасні українці, *Новгород*, *Володимир*, *город*, рука замість *Новград*, *Владимир*, *град*, *ржа*, як у давньоболгарській мові. Тому давньокиївські пам'ятки, крім мистецького, мають також велике наукове значення.

Диякон Григорій перший серед східнослов'янських переписувачів не тільки вказав точний час роботи над манускриптом, а й своє ім'я. Про інтенсивність і виснажливу працю диякона Григорія свідчить залишена ним післямова:

Я, Григорій, диякон, написав Євангеліє се. Тож, якщо майстерніше напишете, не судить мене, грішного. Почав же писати 21 жовтня місяця в день пам'яті Іларіона, а завершив 12 травня в день пам'яті Епіфанія.

Грубезний том із 294 аркушів пергаменту є свідченням самовідданої праці переписувача протягом семи місяців.

Сторінка
Остромирового
Євангелія

Пам'ятаймо, що в киеворуських книгах нерозривним був зв'язок змісту твору та його оформлення. Тому пам'ятку вшукано оздоблено в традиціях візантійського рукопису XI ст. Текст написано уставом, деякі рядки — розчиненим золотом. Частину літер виведено кіноваром¹, перші букви на сторінці яскраві, оригінально оформлені з використанням зображень облич людей, голів хижих птахів та фантастичних химер. На кожній сторінці у дві колонки поміщалося по 18 рядків тексту. В Остромировому Євангелії також зображені легендарні євангелісти Лука, Марк та Іоанн.

Зважаючи на вартість пергаменту й таке багате та красиве оздоблення ручної роботи, Остромирове Євангеліє коштувало надзвичайно дорого. Але безцінною цю книгу робить час, з якого вона до нас дійшла.

ІЗБОРНИК СВЯТОСЛАВА

Сторінки
Ізборника
Святослава

Ше одна найдавніша рукописна книга, що збереглася з XI ст., — *Ізборник Святослава*. Це своєрідна енциклопедія, призначена для читання. Її завдання — утвердити людей у вірі й наставити, як правильно жити за законами християнської моралі.

За чималою кількістю українізмів, ужитих у творі, учені висловлюють припущення, що манускрипт було написано в Києві, звідки його перевезли на територію, що належать нині Росії, де він зберігається нині в Московському історичному музеї.

Книжку, з якої переписано Ізборник, імовірно, було створено на замовлення царя Симеона, на час правління якого

¹ *Кіновар* — червона фарба, яку добувають із сірчистої ртуті.

припадав економічний і культурний розквіт Болгарського царства. На початку X ст. він замовив переклад збірника з грецької на старослов'янську. До Київської Русі, вірогідно, рукопис потрапив після походу князя Святослава на Балкани. Із книги було зроблено кілька списків¹, найдавнішим з яких вважають київську копію, виконану в 1073 р. за вказівкою сина Ярослава Мудрого **Святослава**. Але в наукових колах існує й інша версія, згідно з якою до Києва привезли грецький примірник, котрий перекладали київські тлумачі.

В Ізборнику Святослава вміщено статті з богослов'я, філософії, історії, літератури, географії, біології, педагогіки та інших галузей знань, авторами яких були десятки діячів того часу. Порівнявши стиль написання літер, науковці дійшли висновку, що переписували книжку в Києві двоє майстрів. Один з них залишив своє ім'я в кінці твору: «*Закінчено цю книгу рукою грішного Іоанна*».

Тексти рукопису мали на меті утвердити читачів у вихованні християнських чеснот і добропорядності. Ось кілька з них:

- *Ліпше за все людині в житті своєму не дуже багатства прагнути, тіло своє стримувати: норову — пом'якшення, голосу — ласкавість і заспокойливість, в їжі та питті — помірність.*
- *Пред старцями — мовчання, пред мудрими — послух, з рівними любов мати, з меншими — дружня згода.*
- *Не бути смішливому, сором'язливому бути, очі долу тримати, а не догори, не суперечити.*

Двісті двадцять шість аркушів книги написано уставом на пергаменті. За художнім оформленням вона подібна до Остромирового Євангелія. Береги манускрипта прикрашено малюнками, початкові літери кожного розділу оздоблено кольоровими візерунками. З історичного та мистецького погляду цінним є малюнок, на якому зображено родину князя Святослава — замовника книги.

Княже сімейство
(малюнок з Ізборника
Святослава)

¹ *Список* — рукописна копія твору з оригіналу.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте слова українського письменника Панаса Мирного:
«Наша мова — то і є одежа нашого духу, або ще краще — яскравий вираз всього того, що нас вражає, що ми почуваємо, про що думаємо-гадаємо, того, що ми зовемо духом або душею».
2. Поясніть, чим відрізнялися старослов'янська / церковнослов'янська мова від давньокиївської за походженням і функціональним призначенням.
3. Напишіть у робочому зошиті тези статті «Що читали наші предки?». Спираючись на них, розкажіть, якою була роль книги в їхньому духовному житті.
4. Автори Ізборника наставляли читачів:
«Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину. Сказав блаженний: ті, що збагнуть усім серцем відомості Його, знайдуть Його; то читаючи, зглибляйте відомості Його. Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хоч би тричі вертаючи до одної глави»
Знайдіть у підручнику уривок, який пояснює ці думки автора. Прокоментуйте, якою була культура читання в Київській Русі.
5. Поясніть призначення перекладної літератури в давні часи. Назвіть два-три твори перекладної літератури.
6. Розкажіть, що вам відомо про Остромирове Євангеліє: замовника книги, призначення, зміст, мовні особливості та оформлення.
7. Розкажіть, що вам відомо про Ізборник Святослава. Доведіть, що він був першою своєрідною енциклопедією Київської Русі.
8. Сучасна російська дослідниця киеворуської літератури Олена Попова про Остромирове Євангеліє пише: *«Ця рукописна книга, створена в XI ст., займає особливе місце серед найважливіших пам'яток культурної спадщини, що становлять безцінне надбання Росії».*
Чи погоджуєтеся ви з думкою, що Остромирове Євангеліє становить зразок культурної спадщини Росії? Свої тези обґрунтуйте.
9. Прокоментуйте думку українського літературного критика, історика літератури, публіциста, академіка Української академії наук Сергія Єфремова: киеворуські автори та переписувачі *«...давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були. Образ цей проступає не тільки в самостійних витворах давнього письменства, а і в тих чужих зразках, які воно приймало на себе не механічно, а творчо».* Поясніть, у чому полягало творче перенесення перекладних рукописів на киеворуський ґрунт.

1. Накресліть схему, у якій відобразить види літератури в Київській Русі за походженням, тематикою та жанрами. Спираючись на неї, розкажіть про перекладну літературу в Київській Русі.
2. Письмово дайте відповідь на питання: «Яку місію виконувала киево-руська література в Київській Русі?». Сформулюйте тезу, наведіть два-три аргументи на її підтвердження, запишіть висновок.
3. Щороку 9 листопада в Україні відзначають День української писемності та мови. За матеріалами підручника та додатковою літературою підготуйте сценарій квесту¹, присвяченого вшануванню слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Організуйте й проведіть його разом зі своїми однокласниками.

Іван Бровді.

Скульптурне зображення Кирила і Мефодія
на території Києво-Печерської лаври
(копія пам'ятника в Мукачевому на Закарпатті)

¹ Квест — змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями.

Глибини перекладної літератури: Біблія

Біблія є вічно зеленим деревом.
Та його плоди — це таємничі символи.
Григорій Сковорода

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо про Біблію з уроків всесвітньої історії та зарубіжної літератури.
Який ваш власний досвід спілкування із Книгою Книг?

Без перебільшення можна сказати, що найпопулярнішою книгою у світі є **Біблія**. За кількістю перекладів, повторних перекладів і переказів їй немає суперників серед інших книжок. Британська енциклопедія пише, що до 1966 р. повний текст Біблії був опублікований 240 мовами і діалектами, окремі її книги — ще 739 мовами, що загалом становить 1279 перекладів. Загальний тираж її сягає майже мільярда екземплярів.

Біблія — невичерпна книга, яка акумулювала знання про Бога й людину. У ній Бог розмаїто розкриває людям свої таємниці; через неї людина пізнає свою сутність. Але в Біблії пояснюється не лише релігійне вчення, Божественна істина, а й життява мудрість. Історія, географія, соціологія, мистецтво — ось неповний перелік сфер людського пізнання, які так чи інакше спираються у своїх пошуках істини на тексти Святого Письма. Без Біблії ні Мікеланджело, ні Леонардо да Вінчі, ні Рембрандт, ні Ель Греко не стали б тими визначними митцями, якими протягом століть захоплюється весь світ. На ній ґрунтувалася творчість Шекспіра, Расіна, Данте, Сковороди, Шевченка, Толстого, Достоевського та інших видатних письменників.

У чому ж секрет вічного потягу людей до цього твору? Як зауважив канадський дослідник Біблії Нортроп Фрай у

книжці «Великий код: Біблія і література», «...Біблія більше схожа на малу бібліотеку, аніж власне на книжку; можливо, про неї ми звикли думати як про одну книгу тільки тому, що для зручності її вміщують під одну обкладинку».

Справді, слово *Біблія* у своєму первинному сенсі означало «малі книжки», або «зібрання книжок». Писали їх на трьох континентах — в Азії, Африці та Європі протягом I тис. до н.е. – II ст. н.е. Уявіть тільки: шістдесят поколінь людей змінилося за цей час!

Існують припущення, що тексти Святого Письма створювали майже сорок авторів з різних суспільних верств: царі й філософи, державні діячі, учені й поети, рибалка, пастух, виночерпець, воєначальник, лікар, збирач податків та інші. За релігійним тлумаченням, їх написали люди, яких сам Бог обрав для цієї місії й керував їхньою роботою. У самій Біблії про Божих пророків апостол Петро сказав: «Люди говорили від Бога, керовані Святим Духом». Але сучасний мовознавчий аналіз текстів дає підстави стверджувати, що авторів було значно більше ніж сорок. Наприклад, «П'ятикнижжя» Старого Заповіту, авторство якого протягом століть приписували Мойсею, можливо, створювали щонайменше четверо авторів! Та й тексти Нового Заповіту не є стилістично однорідними, а отже, можуть належати різним творцям.

Зміст Біблії від часу її першого перекладу дійшов до нас майже в незмінному вигляді. 66 книг Святого Письма поділено на 1189 розділів, які у свою чергу розбито на 31 173 вірші.

Канон¹ книг Старого Заповіту остаточно був затверджений на Лаодикійському Соборі 364 р. і Карфагенському Соборі 397 р. Але, крім канону, існує також частина неканонічних текстів, які не увійшли до книг Святого Письма. Деякі з них церква вважає корисними для християн і дозволяє їх читати, більшість неканонічних текстів не рекомендовані як такі, що спотворюють зміст священних книг.

Біблія складається з двох книг — *Старого й Нового Заповітів*. Давньоєврейське слово *berit* і грецьке *diatheke* означають *заповіт, угода, договір*. У релігійному тлумаченні у Старому Заповіті Бог уклав угоду з Ізраїлем, щоб той був носієм Його обітниць для всіх народів світу на основі закону, а в Новому — уклав угоду з усіма людьми через місію любові Ісуса Христа.

¹ *Канон* — список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою.

Незважаючи на тривалий час написання, Біблія є змістовно цілісним твором. Старий і Новий Заповіти доповнюють один одного: у Старому Заповіті схований Новий, а в Новому — відкривається Старий. Про цю цілісність текстів Біблії Н. Фрай писав: *«Ті, хто зуміє прочитати Біблію від початку до кінця, відкриють, що вона принаймні має початок і кінець, а також певні сліди єдиної структури. Вона починається там, де починається час, — з початку світу; вона закінчується там, де кінчається час, — Апокаліпсисом, — і досліджує історію людства в міжчассі...»*.

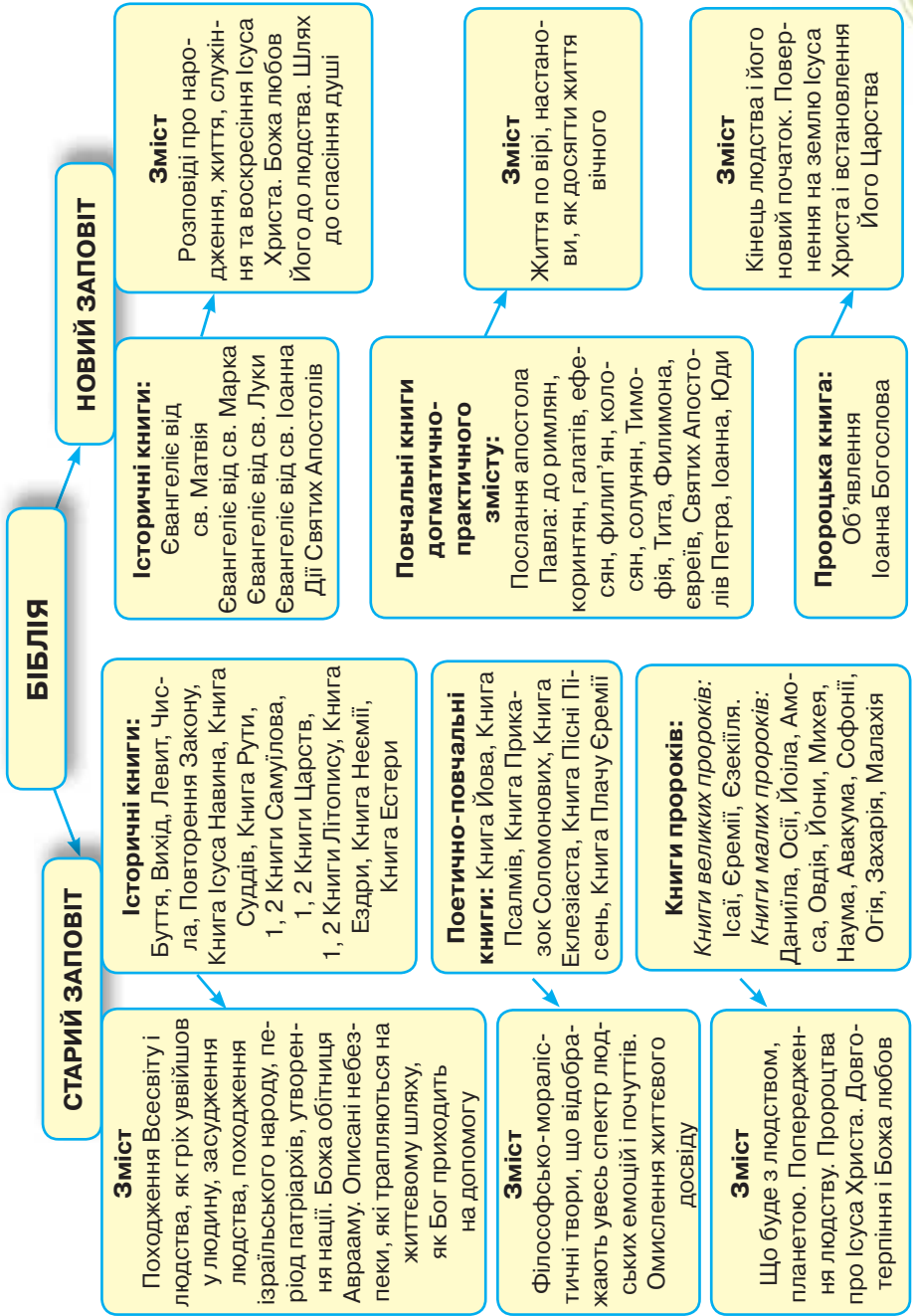
До Старого Заповіту належать 39 книг: 17 — історичних, 6 — поетично-повчальних, 16 — пророцтв. Вони писані давньоєврейською й арамейською мовами. 27 новозавітних книг, крім Євангелія від Матвія, написаного давньоарамейською, були створені грецькою. Вони належать тільки християнській релігії і присвячені розповіді про діяння Ісуса Христа.

Жанрово Біблія надзвичайно різноманітна: міфи, героїчний епос, оповіді про подвиги праведників, законодавчі настанови релігійно-правового, морального змісту, байки, повчання, елементи літописання, притчі, легенди, афоризми та прислів'я, молитви, гімни, пісні — ось неповний перелік жанрів Святого Письма. Дослідники також роблять висновок, що понад половину з них складають поетичні тексти. Тому Біблія приваблює не тільки християн, вона є однією з найдавніших пам'яток літератури.

Вінсент Ван Гог.
Натюрморт із Біблією

- ▶ Розгляньте побудову Біблії й поясніть, з яких частин вона складається та яким темам присвячена кожна з них.

Тим, хто захоче прочитати Біблію «на одному подиху», не пощастить: вона не дається відразу, як легке читиво. Пам'ятаєте, як вивчали релігійні книги наші предки? Повільно і вдумливо, постійно повертаючись до прочитаного й переосмислюючи його. Чому так? Тому що **Біблія — це книга духовна**. У притчах, легендах і символічних образах закладено глибинний прихований зміст, а кожен, хто намагається читати її буквально, натраплятиме на багато, на перший погляд, суперечностей і протиріч. Але коли ви побачите певні неузгодженості, то подумайте: а чи не є це знаком зупинитися й обміркувати, чому так написано? Чи достатньо у вас знань, щоб зрозуміти підтекст прочитаного?

Читання Біблії — духовна праця, і що вищий освітній рівень людини, що більша сила її віри, то глибшими смислами відкривається їй СЛОВО БОЖЕ.

Легенда про Вавилонську вежу

Легенда про Вавилонську вежу розвиває тему людського гріха. Уперше гріхопадіння здійснили первісні люди Адам і Єва, за що Господь вигнав їх із раю. Але людина не зрозуміла, що вона була вінцем Божого творіння й у ній закладено образ самого Творця, не покаялася й не змінилася. На прикладах історії єврейського народу Біблія передає думку, що, здійснюючи гріховні вчинки, люди спотворюють у собі образ Божий, порушують гармонію у Всесвіті, закладену при створенні світу. Але Господь любить своє творіння й не хоче, щоб цей образ загинув, тому наставляє людину. Наприклад, Біблія описує страшні картини людського гріхопадіння та розплату за це. У людському розумінні Бог навчає жорстоко, наприклад, посилав Всесвітній потоп і знищує людство або роз'єднує людей під час побудови Вавилонської вежі.

Зміст легенди. В 11 главі Книги Буття наведено легенду про Вавилонську вежу. У ній розповідається про події, які відбулися на землі невдовзі після Всесвітнього потопу. Тоді люди були ще згуртовані й розмовляли однією мовою. Впевнені у своїй силі, вони вирішили побудувати вежу до неба, щоб лишити по собі пам'ять на віки і прославити себе. Не сподобалася Богові їхня зухвалість, уклав він їм в уста різні мови, після чого люди не змогли порозумітися й добудувати вежу. Вона із часом розвалилася, а місто назвали Вавилоном, тобто «змішанням».

Ідея твору: засудження гордині людей як одного зі смертних гріхів, заклик у всіх справах покладатися на Господню волю.

Українська фразеологія фіксує два вислови, пов'язані з легендою: «*вавилонська вежа*» у значенні справи, яку ніколи не буде завершено; і «*вавилонське стовпотворіння*», коли хочуть сказати про хаос і безлад.

У сучасній літературі образ Вавилонської вежі набуває широкого узагальнення для зображення безладу, непорядкованості, або, як у Юрія Клена, примарності мрій і бажань:

Вигадуєш ти Вавилонські вежі,
Роздмухуєш бажань пекельний жар,
Та утікає крізь твої мережі
Шумка вода розпливчастих примар.

Пітер Брейгель Старший.
Вавилонська вежа

Будівля Європарламенту

► Поясніть, чому будівля Європарламенту має форму Вавилонської вежі.

Легенда про Мойсея

Легенда про Мойсея розповідає епізоди з життя найвизначнішого пророка і праотця єврейського народу. Мойсеєві приписують авторство перших п'яти книг Старого Заповіту, він приніс єврейському народу Закон Божий, викарбуваний на скрижалях, і став посередником угоди між Богом Єговою та ізраїльтянами. Десять заповідей — це закон, який Бог через Мойсея передав людям тоді, коли в них унаслідок гріховного життя ослаб внутрішній орієнтир — совість. Перші чотири заповіді накладають на людину обов'язок любити Бога, наступні шість містять обов'язок любові до ближнього.

На початку нової ери між людьми й Богом була укладена нова угода, посередником у якій став Ісус Христос і закони якої були викарбувані вже не на скрижалях, а в серцях людей.

З десятима заповідями пов'язано саме утворення єврейського народу. В Єгипті мешкало семітське плем'я безправних рабів, і лише після отримання десяти заповідей воно перетворилося на народ, покликаний вірити і служити Богові. З нього втілюється в плоті Сам Спаситель світу — Господь Ісус Христос.

Зміст легенди. Мойсей народився в Єгипті в єврейській родині за часів, коли євреї перебували в рабстві у єгиптян. Щоб їхня кількість не збільшувалася, фараон наказав убивати єврейських немовлят чоловічої статі. Рятуючи свого новонародженого сина, мати залишила Мойсея в кошику на березі річки. Там хлопчика знайшла дочка фараона і взяла на виховання, а його матір найняла годувальницею. Назвали хлопчика Мойсеєм.

Одного разу, пасучи худобу на пагорбі гори Хорив неподалік від Синаю, Мойсей побачив терновий кущ, що світився вогнем (неопалима купина). Тут відбулася зустріч майбутнього пророка з Богом, який наказав йому вивести єврейський народ з єгипетського полону.

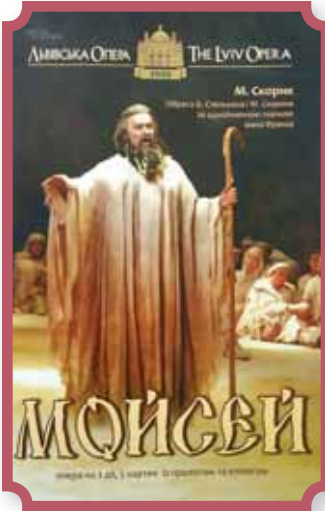
Однак фараон не хотів відпустити євреїв. За це Бог навів на єгиптян багато лиха («*кари єгипетські*»). Коли ж він їх звільнив, то шлях до землі обіцяної їм показував сам Бог. Незабаром фараон змінив своє рішення й послав за ізраїльтянами військо, яке наздогнало втікачів біля Червоного моря. Тоді Бог дозволив Мойсею створити диво — розсунути море, щоб його плем'я пішло по морському дну. Єгиптяни кинулися навздогін, але води моря зімкнулися — і вони потонули. Коли євреї йшли через пустелю, Бог давав їм їжу й воду, їхній одяг не зношувався. Зрештою, вони розташувалися біля підніжжя гори Синай.

Мойсей піднявся на гору і пробув там 40 днів. Сам Бог говорив з ним і дав йому (а через нього народу Ізраїлю) Десять заповідей.

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ

1. Я є Господь Бог твій, нехай не буде в тебе інших богів, окрім Мене.
2. Не роби собі ідола й нічого подібного до того, що на небі вгорі, що на землі внизу, що у воді й під землею, і не поклоняйся і не служи їм.
3. Не взивай імені Господа Бога твого надаремно.
4. Пам'ятай день святий святкувати.
5. Шануй батька твого і матір твою.
6. Не вбивай.
7. Не чужолож.
8. Не кради.
9. Не свідчи неправдиво проти ближнього твого.
10. Не пожадай нічого того, що є власністю ближнього твого.

Поки Мойсей був на горі, євреї «зробили собі лите теля і принесли йому жертви». Спустившись із гори, Мойсей побачив це, у гніві спалив теля і стер на порошок. Після цього плем'я Ізраїлеве ще довго мандрувало пустелею, перш ніж увійти в обіцяну Богом землю. Мойсей на неї не ступив, а тільки побачив її здаля. Він помер у віці 120 років. *«І не було вже в Ізраїлі пророка, як Мойсей, що знав Бога лицем до лица».*

Опера «Мойсей» — перша сучасна українська опера на біблійну тематику.

▶ Підготуйте повідомлення про оперу Мирослава Скорика «Мойсей».

Притча про блудного сина

Ше в Старому Заповіті було передбачено, що Ісус Христос повчатиме притчами. У Новому Заповіті їх записано близько тридцяти. Кожна освічена людина знає притчі про сіяча, кукіль у пшениці, про самарянина, овечу кошару, про тісні двері, багача і Лазаря, фарисея і митаря тощо. Найчастіше для оповіді Ісус брав приклади з природи або сучасного Йому суспільного життя. Хоча притчі були відомі ще в старозавітні часи, особливу досконалість і красу вони отримали в устах Боголюдини.

Ось як Ісус пояснював своїм учням вибір такої форми оповіді: «*Я тому говорю до них притчами, що вони дивлячись не бачать і слухаючи не чують*». Спаситель викладав своє вчення у формі алегоричних оповідань з кількох причин:

- *по-перше*, він говорив про глибокі духовні істини, досягнути які слухачам було нелегко, а конкретна і яскрава розповідь з життя впливала на них емоційно й запам'ятовувалася на багато років;
- *по-друге*, люди часто не розуміли вчення Спасителя, тому була ймовірність його спотворення, а притчі зберігали чистоту науки Христа;
- *по-третє*, притчі мали перевагу перед прямими настановами, тому що не тільки містили загальний Божественний закон, а й демонстрували його застосування в приватному та суспільному житті. Христові притчі чудові ще й тим, що вони анітрохи не втратили своєї сили й актуальності донині. Вони такі ж сучасні, як і дві тисячі років тому.

Притча — це повчальна розповідь, мета якої — викласти духовні чи моральні істини. Сюжет твору будується на певній життєвій ситуації чи спостереженнях, з яких випливає дидактична ідея, тобто настанова.

Зміст притчі. Молодший син забирає свою частку батьківського спадку й вирушає в чужі краї. У лінощах і розпусті він змарнував багатство. Збіднівши, наймається пасти свиней, що в Палестині в часи Ісуса Христа означало найбільше приниження. Умираючи від голоду, він вирішив повернутися додому. Батько несказанно зрадів синові, що розкаявся, влаштував бенкет і наклав найбагатший стіл. Старшому синові, який був смиренний, жив увесь час із ним і тяжко працював у господарстві, він

так пояснив свою поведінку: «*Ти ж завжди зі мною, дитино, і все моє — це й твоє! Веселитися і тішитися треба нам, бо цей брат твій був мертвий — і ожив, був пропавший — і знайшовся!*»

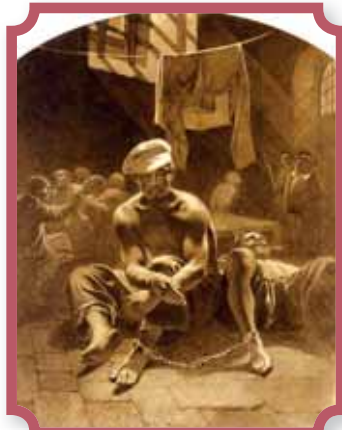
Мораль притчі впливає з її змісту: на небесах більше буде радості за одного грішника, який кається, ніж за праведника, що не потребує покаяння.

У притчі Ісус показує себе милосердним покровителем грішників, яких він любить безкорисливою любов'ю. Він не заперчує свободу особистості: людина може здійснити свій вибір, що не збігається з волею Господа, але тоді вона втратить свою гідність і свободу. Усвідомивши ж свої провини й розкаявшись, грішник зможе прийти до Ісуса, здобути спасіння душі та пережити радість прощення. Притча навчає, що тільки той буде посправжньому вільним і щасливим, хто розуміє наміри Отця і Його волю.

Центральним в оповіді є образ батька, який дбає не про власне багатство чи інтереси, а про порятунок молодшого сина. Він поважає його вибір, коли той хоче покинути батьківський дім, і радо приймає його після каяття. Водночас батько засуджує старшого сина за його образи. Він пояснює, що недостатньо жити в отчому домі, щоб бути праведним. Потрібно уміти пробачати своїх ближніх і наповнювати своє серце любов'ю до них.

Рембрандт.
Повернення
блудного сина

Тарас Шевченко.
У в'язниці (серія «Притчі
про блудного сина»)

Переклади Біблії українською мовою

У Україні до перекладів Біблії зверталися багато культурних діячів у різні часи, тому що завжди існувала потреба донести до вірян слово Боже зрозумілою їм мовою. У період Реформації в XVI ст. в Європі перекладають тексти Біблії в Німеччині, Англії, Франції, Нідерландах тощо, на українських землях — архімандрит місцевого монастиря в містечку Пересопниця (нині поблизу м. Рівне) **Григорій**. У 1556–1561 рр. він переклав Євангеліє із церковнослов'янської мови на тодішню староукраїнську. Це дорогоцінна пам'ятка, на якій нині при інавгурації на вірність своєму народові присягають новообрані президенти України.

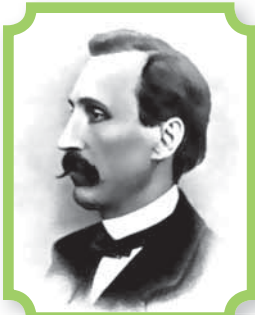
На західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. за переклад частин Біблії на живу розмовну мову взялися письменники та фольклористи **Маркіян Шашкевич** і **Володимир Александров**. На східноукраїнських землях до 1860 р. переклад чотирьох Євангелій здійснив **Пилип Морачевський** — інспектор Ніжинської гімназії вищих наук. Друкувати на території Російської імперії цю працю було заборонено, тому що на той час ще не було перекладу Біблії із церковнослов'янської на російську.

Перший повний переклад Біблії на українську мову здійснили **Пантелеймон Куліш**, **Іван Пулюй**¹ та **Іван Нечуй-Левицький**. Книга вийшла в 1903 р. за сприяння Британського Закордонного Біблійного Товариства у Відні.

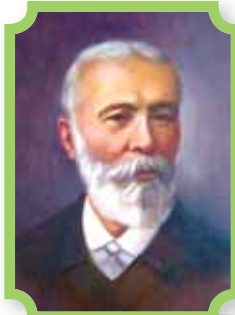
Існує припущення, що здійснити переклад творів Святого Письма із церковнослов'янської на українську мову визрів у П. Куліша ще разом з Т. Шевченком. Кобзар за своє коротке життя встиг виконати лише переспіви деяких частин Біблії. Тому наприкінці 70-х років XIX ст. П. Куліш починає здійснювати цей задум самотужки. Спочатку він переклав чотири Євангелія й надрукував їх у львівському журналі «Правда». Знайомство і спільна праця з фізиком, філософом, перекладачем, знавцем стародавніх мов Іваном Пулюєм пришвидчили роботу. Під його керівництвом П. Куліш удосконалює своє знання давньоєврейської та грецької мов. Але майже

¹ **Пулюй Іван Павлович** (1845–1918) — український учений, доктор філософії Страсбурзького університету. Автор близько 50 наукових праць із фізики й електротехніки, винахідник рентгенівських променів, дослідник проблем молекулярної фізики.

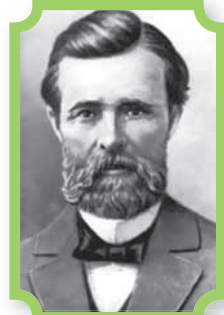
п'ятнадцятирічну завершену роботу знищила пожежа, яка сталася на хуторі Мотронівка, де мешкав письменник. Немолодий уже П. Куліш знову береться за роботу. До своєї смерті в 1897 р. він, крім Псалтиря, встиг знову перекласти Старий Заповіт. Його справу продовжив І. Нечуй-Левицький. Титанічна праця П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького була своєрідним духовним подвигом в ім'я українського народу.

Пантелеймон
Куліш
(1819–1897)

Іван
Пулюй
(1845–1918)

Іван Нечуй-
Левицький
(1838–1919)

Справу цих подвижників продовжив **Іван Огієнко** (митрополит Іларіон). У його перекладі Об'єднане біблійне товариство вперше надрукувало Біблію в 1962 р. Це найпоширеніший в Україні текст Біблії, який витримав багато перевидань.

Третій повний переклад Біблії українською мовою здійснив **Іван Хоменко** — греко-католицький священник, філолог, біблеїст. Уперше її надруковано в 1963 р. у видавництві Отців василіян у Римі.

Біблія в мистецтві

Письменники, художники, композитори у своїй творчості часто звертаються до біблійних сюжетів, тем, мотивів, образів, використовують алюзії¹, цитують фрагменти, тому кожна освічена людина, щоб зрозуміти мистецький твір і задум автора, незалежно від свого віросповідання, має знати

¹ *Алюзія* — натяк на певний історичний, міфологічний, літературний, політичний або ж побутовий факт, закріплений у текстовій культурі або в розмовному мовленні.

Святе Письмо. Без цього сучасний твір залишиться для читача мертвим, адже він не зможе не тільки вичитати підтекст, а й зрозуміти його прямі значення.

Біблія — невичерпне джерело натхнення для світових митців. Вона надихнула на створення шедеврів великих художників **Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рембрандта, Рафаеля, Дюрера**, музикантів **Моцарта, Бортнянського, Верді**. В Україні в добу Бароко багато художників-іконописців розмальовували храми на біблійні сюжети: **Йов Кондзелевич, Микола Петрахович, Федір Федуско, Федір Сенькович**, у наступні періоди до її глибин зверталися **Генріх Семирадський, Володимир Боровиковський, Олександр Мурашко, Петро Холодний** та інші.

Благовіщення (мозаїка з Софійського собору, XI ст.)

Олександр Мурашко. Благовіщення (XX ст.)

Українські письменники активно використовували тексти Святого Письма. У давній літературі Біблія була духовним взірцем для розвитку оригінальної літератури, у наступні періоди стала джерелом для авторського переосмислення у творах **Г. Сковороди, І. Величковського, Л. Барановича, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, І. Франка, Лесі Українки, Г. Хоткевича, М. Зерова, М. Рильського, П. Тичини, В. Симоненка, І. Драча, Л. Костенко, Є. Гуцала, Т. Осьмачки, У. Самчука, Є. Маланюка, В. Барки** та багатьох інших.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Розкажіть, що вам відомо про Біблію. Чому її називають «Книгою книг»? Яка її структура, основні сюжети, ідеї, герої, жанри?
2. Спираючись на схему на с. 53, прокоментуйте слова Нортропа Фрая, що Біблія «...починається там, де починається час, — з початку світу; вона закінчується там, де кінчається час, — Апокаліпсисом...».
3. Поясніть, у чому секрет невмирущості Біблії. Наведіть аргументи та приклади на підтвердження своїх думок.
4. Поясніть, символом якого людського гріха стало будівництво Вавилонської вежі. Чому Біблія його осуджує?
5. Поясніть, чи є, на вашу думку, відмінність у значенні слів «гордість» і «гординя». Яка із цих рис характеру є позитивною, а яка негативною й чому? Яка з них переважала у вавилонян? Наведіть приклади з життя, як ці риси проявляються в наш час.
6. Розкажіть історію пророка Мойсея. У чому полягає його заслуга перед єврейським народом?
7. Порівняйте Божі заповіді, які приніс на скрижалях єврейському народові Мойсей, та заповіді Ісуса Христа (Нагірна проповідь). Які висновки ви можете зробити? Прокоментуйте деякі з Божих заповідей.
8. Поміркуйте, які норми в суспільстві є більш ефективними — морально-етичні чи юридичні (законодавчі)? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
9. Розкрийте значення фразеологізмів «неопалима купина», «манна небесна», «скрижалі Мойсея», «єгипетський полон». Випишіть із фразеологічного словника інші сталі вирази, джерелом яких є Біблія.
10. Поясніть алегоричний зміст притчі про блудного сина. Яке значення в ній образів батька, старшого та молодшого синів? Що означають слова батька, звернені до старшого сина: «Веселитися і тішитися треба нам, бо цей брат твій був мертвий — і ожив, був пропавший — і знайшовся!»?
11. Поясніть, чому людям, незалежно від національності та віросповідання, потрібно знати тексти Святого Письма. Наведіть аргументи на прикладі одного з творів мистецтва.

1. За Євангелієм від Матвія дізнайтеся про життєвий шлях Ісуса Христа та порівняйте його з життям Мойсея. Що спільного в їхніх біографіях, діяннях і моральних законах, які вони подарували людям? Накресліть в робочому зошиті порівняльну таблицю та запишіть свої спостереження.
2. Напишіть висловлення (вір, есе), темою якого є слова поета Василя Голобородька: «Манна небесна впаде, якщо шанувати небо».

Пам'ятки оригінальної літератури княжої Руси–України

Отеє були ті головні південноруські літописи, на яких полягає наше знання історії України в часі її самостійного політичного життя. Було б сумно, якби ми не мали більше джерел для цього знання.

Іван Франко

На початку свого розвитку давньокиївська література протягом багатьох століть була переважно релігійного характеру. Пов'язано це з тим, що в уяві середньовічного книжника церковнослов'янська мова сприймалася як священна, головним завданням якої було вираження об'явленої Богом істини. Автори та переписувачі не могли навіть подумати, що текст може слугувати для інших цілей. Лише значно пізніше відбулося розмежування художньо-естетичної функції літератури від прикладної релігійної.

Оригінальна література давньокиївського періоду до наших часів дійшла лише частково. Багато творів зникло в огні під час ворожих нападів, та й нефаховість або байдужість тих, кому до рук потрапляли безцінні манускрипти, завдали мистецькій спадщині непоправної шкоди. Але навіть та частина творів літератури, що дійшли через століття, дає уяву про багатство духовного життя наших предків.

Основними жанрами оригінальної літератури були літописи, проповіді (ораторська проза), повчання, життя святих, оповідання, сказання, паломницька література (ходіння).

Для переважної більшості творів оригінальної киеворуської літератури були характерні такі ознаки:

- ◆ високий патріотизм;
- ◆ пафосність;
- ◆ повчальність;
- ◆ персонажі були носіями релігійно-моральних і політичних ідей.

Мова творів проста, не переобтяжена поетичними прикрасами, у них розвивалася одна тема, навколо якої розгорталася розповідь автора.

Одним з найдавніших жанрів киеворуської писемної літератури вважають *літописи*, які одночасно відносять і до історичних, і до художніх творів. На їхній розвиток найбільше вплинула фольклорна стихія й перекладна історична література.

Літопис — це збірник документальних, історичних, публіцистичних, фольклорних матеріалів, укладених за роками.

«Повість минулих літ»

У часи Середньовіччя вважалося, що історичні події та людські долі — це втілення Божої волі на землі. Щасливі випадки, на думку книжників, відбувалися за Господнього сприяння, а трагічні — як Його покарання за гріхи. Із цього випливало, що літописці були лише сумлінними фіксаторами подій, а не дослідниками причиново-наслідкових зв'язків між ними.

Протягом століть киеворуські книжники з багатої візантійської історіографічної спадщини знайомилися лише з хроніками, укладачі яких пояснювали події, що відбувалися, Божим задумом. Такі твори стали взірцем для написання аналогічних текстів киеворуської історії.

Найдавнішою в цьому жанрі є *«Повість минулих літ»*, яка разом з Київським та Галицько-Волинським літописами входить до так званого літопису Руського. Повна назва твору — *«Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Федосьева манастиря Печерьскаго, откуда есть пошла Руская земля и хто в ней почалъ нѣрвѣ княжити [и откуда Руская земля] стала есть»*.

Володимир
Слепченко.
Нестор Літописець

Так у назві сформульовано головну мету твору — обґрунтувати киеворуську державність. Представляючи киеворуську історію, літопис полемізував з візантійськими історіографічними працями, за якими Київська Русь є невід'ємною частиною візантійського світу.

Імовірно, його написання завершено до початку XII ст.

«Повість...» постала на основі так званого «Початкового літопису», який уклали в 1093–1095 рр. монахи Києво-Печерського монастиря. «Йдеться про оповіді, які, на думку багатьох учених, існували до створення «Повісті...» самостійно, автори ж літопису з

певних міркувань вирішили ввести їх у канву свого тексту, оскільки вони значно поживлявали твір і були безпосередньо пов'язані з його сюжетом», — зазначає Михайло Наєнко. Із цього рукопису створено три редакції. Першу уклав чернець Києво-Печерського монастиря **Нестор**, довівши оповідь до 1113 р., другу — ігумен Видубицького монастиря **Сильвестр**, закінчивши розповідь 1116 р. Третю редакцію завершили в 1118 р. теж ченці Видубицького монастиря.

Оригінал твору не зберігся, але існують дві найдавніші його копії, так звані «списки»: *Лаврентіївський (1377 р.)* й *Інатіївський (приблизно 1420 р.)*. Перший названо за іменем переписувача, який очолював копіювання текстів, другий — за місцем переписування. Саме з них пізніше робили інші копії.

Головною темою літопису стала сама Руська земля, її єдність і могутність.

У центрі уваги Нестора — широке осмислення витоків державності та майбутнього країни. Хоч у літописі розповідається переважно про Київську землю та Київ, автор вибудовує власне бачення вітчизняної історії як складової світової. Невипадково розповідь про початки історії ведеться від створення світу після Всесвітнього потопу. Цим автор пов'язує плин часу в Київській

Русі з біблійним часом і підтверджує належність Руської землі до християнської спільноти.

Нестор виявляє себе як високоосвічена людина, обізнана з багатьма напрямками знань. Це й історія, і географія, і Книги Святого Письма, тогочасні історичні хроніки, тексти міждержавних договорів, фольклорні твори тощо. У літописі, відповідно до тогочасної книжної традиції, спостерігаємо широкі текстові запозичення. Але Нестор не компілює наявні твори машинально, він дає власну цілісну інтерпретацію історичного процесу з патріотичних позицій.

- ▶ Розгляньте схему, де зображено джерела, на які спирався Нестор, укладаючи літопис. Наведіть докази на підтвердження тези про багатство джерел, використаних автором при створенні «Повісті минулих літ».

Незважаючи на таку строкатість використаних матеріалів, «Повість...» є на диво цілісним, монолітним історико-художнім твором. Об'єднує всі частини літопису провідна ідея — любов до рідної землі, турбота про її майбутнє, заклик до князів припинити міжусобні чвари й бути відповідальними за долю Батьківщини.

Розповідаючи про інші території та народи, літопис постійно тримає в полі зору рідну землю. Він дає ґрунтовне бачення зародження, становлення й розвитку киеворуської держави. У ньому утверджується думка, що, скориставшись спочатку допомогою скандинавів у розбудові держави, русичі змогли зміцнити її за рахунок власного потенціалу. Він підносить державотворчі вчинки київських князів Олега, Володимира, Ярослава Мудрого, Святослава, які виховували високі моральні якості співвітчизників. Для авторів ці київські князі є взірцем діячів-державників, хоробрість, мудрість яких зміцнювали країну. Водночас «Повість...» засуджує міжусобні чвари князів пізнішого періоду, які ослаблювали Руську землю.

«Повість минулих літ» — це високопатріотичний гімн руській державі, її народові й мудрим правителям. Невипадково літопис був таким популярним у часи Середньовіччя.

«Поученіє...»

Володимира Мономаха

Князь Володимир Мономах (1053–1125) написав «Поученіє...» на схилі літ своїм дітям, але за широтою тем, порушених у творі, ці морально-релігійні настанови виходять далеко за межі княжої сім'ї й навіть усіх киеворуських княжих родин. «Поученіє...» на той час набуло широкого суспільного значення.

Твір складається з двох частин. У першій викладено загальні настанови на щодень своїм дітям, що ґрунтуються на доброчесності. Світоглядною основою «Поученія...» є релігійні норми. Високі моральні заповіді Володимира Мономаха цінні й донині, вони змушують замислюватися про взаємини між людьми, удосконалювати свої моральні принципи. Ось деякі з його настанов:

Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків... [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла

худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших.

Тут же він дає поради іншим князям, щоб вони чесно ставилися до виконання своїх обов'язків:

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає.

У традиціях киеворуської літератури автор не розмежовує релігійний і світський зміст твору. Він цитує релігійні книги, проводить чіткий поділ між праведним життям і гріховним, закликаючи користатися Божими заповідями в щоденному житті: *«страх Божий майте вище над усе»*.

Володимир Мономах постає в «Поученії...» як державний діяч, господар дому, воїн-просвітитель. Читач бачить образ мудрого правителя, який дотримується законів і дбає про Руську землю, сумлінного трудівника й хороброго воїна.

У такий спосіб Мономах створив образ ідеального князя, гідного наслідування, і доніс до нащадків головну ідею — заклик до руських князів безкорисливо служити своїй землі, бути гідними правителями свого народу.

Друга частина твору — це своєрідна автобіографічна довідка, у якій Володимир Мономах розповідає за роками про героїчні епізоди зі свого життя. Вони скупі на описи, лаконічні в зображенні основних битв. Свою розповідь автор закінчує словами, зверненими до дітей:

«Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю Бога і прославляю милість Його, що мене, грішного і недостойного, стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінивим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного».

Києво-Печерський патерик

Києво-Печерський патерик¹ написано в лаврі в першій половині XIII ст. Постав він з листування єпископа Симеона з Володимира з печерським ченцем Полікарпом, який теж хотів стати єпископом і скаржився, що в монастирі його недооцінюють. Симеон наставляє приятеля, переконує, що така поведінка — це прояв гордині, а ключ до спасіння душі — смирення й покора. Підтверджує він свої поради повчальними прикладами та історіями про святих і грішників. Заохочений листами Симеона, Полікарп також пише 13 оповідань у формі листів до ігумена лаври Акіндіна. Вони та інші пам'ятки, пов'язані з Печерським монастирем, пізніше були зібрані в один збірник.

Патерик не має наскрізного сюжету. У єдине ціле окремі оповіді об'єднує ідея піднесення ролі Києво-Печерської лаври в духовному житті держави та життя й подвиги чернецтва заради утвердження християнської віри.

Репринтне видання
Києво-Печерського
патерика у 1991р.

Патерик має велике пізнавальне значення. Він цікавий тим, що відтворює різноманітні прояви релігійного життя того часу, зображує побут і стосунки лаврських братчиків. Оповіді про добрі діяння засновників Лаври Антонія, Феодосія та ченців дають можливість отримати загальне враження про життя лаври в XIII ст. З коротких оповідей можемо скласти також уявлення, що монастир не завжди жив у мирі зі світською владою. Наприклад, кілька сюжетів зображують конфлікт між Лаврою та скупим і злим князем Святополком Київським.

¹ Патерік (від лат. *pater* — «батько») — життєпис і повчання святих отців Церкви, збірник оповідань про життя християнських святих отців, людей, які з Божою поміччю зробили великий внесок у розвиток Церкви — спільноти християн нашої планети.

Є серед героїв патерика ті, до кого можна застосувати означення *перший*: лікар Агапіт, з іменем якого пов'язують заснування на Русі першої лікарні, український маляр Алімпій, який майстерно писав ікони. Переважна більшість оповідей все ж стосується ченців, які протистоять спокусі диявола або силою віри творять чудеса. Наприклад, святий Прохор лися лободи перетворював на хліб і годував ним бідних людей. Іноді натрапляємо й на зовсім фантастичні історії, коли ченці борються з нечистою силою або чернець панує над мертвими.

Патерик проповідує аскетичне життя, спрямовує думки вірян у бік християнської покорності та боротьби з гординою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про роль перекладної літератури у виникненні та розвитку киеворуської оригінальної літератури. Що було її світоглядною основою? Які жанри оригінальної літератури в Київській Русі були найпоширенішими?
2. Сучасний дослідник літератури Леонід Ушкалов характеризує всю літературу від хрещення Русі й майже до кінця XVIII ст. «*наймицкою богослов'я*». Підтвердіть або спростуйте цю тезу, спираючись на пояснення в підручнику. Наведіть два-три аргументи на доказ своєї думки.
3. Прочитайте з «Повісті минулих літ» епізоди про заснування Києва братами Києм, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либіддю, про походи князів Олега, Володимира, Святослава на Царгород, смерть Святослава від рук печенігів, смерть Олега від свого коня, помсту княгині Ольги древлянам за загибель князя Ігоря (*на вибір*). Яким із цих легенд і переказів постає життя в Київській Русі? Які морально-етичні норми визначають поведінку руських князів?
4. Запишіть у робочому зошиті не менш як три тези про патріотичну позицію авторів «Повісті минулих літ». Свої думки підтверджуйте прикладами з твору.
5. Прочитайте уривки з «Поученія...» Володимира Мономаха. У чому цінність цього твору як пам'ятки культури? Схарактеризуйте, яким постає зі сторінок твору князь Володимир Мономах. У робочому зошиті запишіть риси характеру князя, які, на думку автора, мають бути взірцевими.
6. Розкажіть про історію виникнення Києво-Печерського патерика та його особливості. Прочитайте кілька оповідань і схарактеризуйте їх.
7. Поясніть, чому за короткий час від прийняття християнства література Київської Русі здійснила такий стрімкий злет. Для цього доберіть джерела про розвиток освіти в X–XI ст. і зробіть відповідні висновки.

1. Прочитайте уривки з «Повісті минулих літ», «Поученія...» Володимира Мономаха та Києво-Печерського патерика. На цих прикладах сформулюйте й запишіть у робочому зошиті особливості оригінальної киеворуської літератури.
2. Розгляньте споруди доби Київської Русі. Проаналізуйте, які ознаки були притаманні архітектурі XI–XIII ст. Підготуйте віртуальну екскурсію «Архітектура Київської Русі».

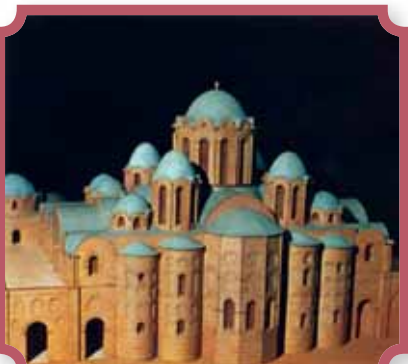
Кирилівська церква у Києві

Успенський собор
у Володимир-Волинському

П'ятницька церква
у Чернівці

Собор Софії Київської
(історична реконструкція)

Слово про «Слово о полку Ігоревім»

Любов до рідного краю та народу гарячим б'є джерелом з цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи, вириває з уст прокльони гніву на людей, що гублять батьківщину.

*Сергій Єфремов, літературний критик,
історик літератури*

«Слово о полку Ігоревім» — перлина давньоруської літератури, досі єдиний відомий нашим сучасникам зразок героїчного епосу XII ст. Минувло понад два століття відтоді, як виявили один з його списків, а твір і досі привертає до себе увагу дослідників своєю художньою досконалістю, емоційністю, патріотичністю, зрілою державницькою позицією. Автор «Слова...» — геніальний митець, що «...стояв на плечах усіх своїх літературних попередників», тобто увібрав кращі набутки фольклорної творчості та літературні традиції свого часу.

Спробуємо осягнути деякі таємниці цього прекрасного твору.

Майже детективна історія

«Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка киеворуської літератури, оповита багатьма таємницями й загадками. Одна з них стосується того, як «відкрили» текст твору.

Уперше про існування «Слова...» оголосив наприкінці XVIII ст. член російської Академії наук, відомий московський колекціонер старожитностей граф Олексій Мусін-Пушкін. Він скопіював текст і надіслав його цариці Катерині II. У 1800 р. знахідку було надруковано. У 1812 р. під час пожежі Москви рукопис згорів, тому деякі дослідники висловлюють скептичне припущення: а чи був він узагалі? Чи не майстерна це містифікація?

Невсипущі пошуковці, однак, установили, що рукопис справді був. Є дві версії, як він потрапив до рук О. Мусіна-Пушкіна. Згідно з першою граф відкупив пергамент в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря, за другою — заволодів ним не зовсім, так би мовити, законно. У 1791 р. він як чиновник Синоду¹ отримав доступ до монастирських архівів. У рукописі XV чи XVI ст. Мусін-Пушкін, ймовірно, віднайшов текст «Слова...». На щастя, він звернув увагу на унікальний твір. Охоплений найшляхетнішими намірами, колекціонер перевіз пергаментний сувій додому, хоча, за всіма юридичними законами це було незаконно, бо він вважався державною власністю.

Як би там не було, проте внесок О. Мусіна-Пушкіна до світової культури важко переоцінити. Він не тільки зміг розпізнати серед інших текстів перлину киеворуського словесного мистецтва, а й здійснив величезну роботу з текстологічного дослідження твору.

Історична основа твору

У «Слові...» розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців у 1185 р. У XII ст. через чвари князів колись могутня середньовічна держава Київська Русь стала занепадати. Цим користуються різні кочові племена. Найбільшу загрозу становили половці, які часто спустошували південні території Київської Русі. Руські князі постійно з ними воювали, але одночасно намагалися йти на компроміс — видавали своїх дочок за половецьких князів. Іноді вони навіть залучали половецькі загони до боротьби проти князів-суперників.

Одним з найуспішніших став похід проти половців об'єднаного руського війська навесні 1183 р. Тоді під знамена київського князя Святослава зібралося багато удільних князів — і перемогла сила руської зброї. У цьому поході не брав участі новгород-сіверський князь Ігор, тому що його кіннота не встигла через ожеледь вчасно дістатися місця подій.

Бажаючи відвоювати в половців Тмуторокань², яка колись належала Олегу Святославовичу — пращуру князя Ігоря, він у 1185 р. разом зі своїм сином Володимиром, братом — курським і трубчевським князем Всеволодом і племінником Святославом

¹ Сино́д — найвища колегіальна церковна установа для вирішення найважливіших справ у царській Росії.

² Тмуторока́нь — розташована на Таманському півострові. Після походів князя Святослава Тмуторокань стала центром Тмутороканського князівства у складі Київської держави, важливим торговим містом з морським портом.

вирушив у похід. Київського князя Святослава про свої наміри Ігор не попередив. Похід завершився ганебною поразкою й «відкрив ворота» половцям на Русь.

Більшість дослідників схиляються до думки, що твір було написано наприкінці літа — на початку осені 1185 р., коли Ігор утік з половецького полону.

Хто був автором «Слова...»?

Автор на сторінках рукопису не залишив нащадкам свого імені. Велика кількість теорій, висловлених дослідниками з цього приводу, не знайшла відповіді на це питання. Називають самого князя Ігоря, когось із представників княжого стану, галицького співця Митусу, навіть жінку, що належала до князівського роду. Видатний український історик Михайло Грушевський узагалі вважав, що авторів було двоє. Хоч жодна із запропонованих версій не отримала однозначної підтримки в наукових колах, усі дослідники одностайні в одному: автор «Слова...» мав широке історичне мислення, був патріотом Руської землі, людиною талановитою й ерудованою, що добре розумілася на історичній літературі свого часу та фольклорних джерелах.

Григорій Синиця.
Боян

Василь Лопата.
Боян

- ▶ Розгляньте репродукції художніх робіт, на яких зображено автора «Слова...». Порівняйте їх. Який з образів більше відповідає вашому уявленню про славнозвісного Бояна?

Короткий зміст «Слова...». Починається «Слово...» зі вступу, у якому згадується віщий Боян — співак, який, очевидно, у той час на Русі користувався великим авторитетом. Автор прославляє його, захоплюється його виконанням, але для себе обирає іншу манеру.

Починає він свою оповідь з епізоду, як новгород-сіверський князь Ігор вирушає в похід проти половців. Ігоря, його сина Володимира, брата Всеволода та племінника Святослава автор називає «чотирма сонцями».

Перед походом новгород-сіверський князь звертається до своєї дружини: «Хочу, — каже, — з вами, русичі, / Чи списа зломити При полі Половецькому / Та й наложити головою, / Чи шоломом пити воду з Дону»¹.

Тобто перемога чи поразка — Ігор до всього готовий.

Уся природа попереджала нерозважливого князя про небезпеку: відбулося затемнення сонця, вовки вили, лисиці брехали на черлені щити, орли клекотіли... Але військо рухалося вперед, «шукаючи собі честі, а князеві слави».

Перша битва відбулася на річці Каялі² в п'ятницю й увінчалася перемогою Ігоревого війська. Нерозважливий князь разом із дружиною бучно відсвяткував перемогу. А наступного ранку «Кривава зоря світ-день звістує, / Чорні хмари находять з моря...» — це військо половецьке повертається. Занадто рано втратив Ігор пильність! Друга битва, хоч якими мужніми були русичі, завершилася їхньою ганебною поразкою. «Пересів Ігор із сідла золотого в невільниче», — пише автор, тобто став половецьким в'язнем.

Затушила вся Руська земля від горя. Почув страшну звістку київський князь Святослав і виголосив «золоте слово, зі сльозами змішане». У ньому — біль за поразку й засудження міжусобиць, які ослабили Руську землю, заклик руських князів до єдності.

Княгиня Ярославна, дізнавшись, що Ігор потрапив у половецький полон, звертається до сил природи — вітру, води й сонця — із проханням визволити її чоловіка. І долинули молитви до сил природи: князь Ігор утікає з неволі, у чому йому допомагає половчанин Овлур. Завершується твір зображенням радості всієї Руської землі з приводу повернення Ігоря та його приїзду до Києва.

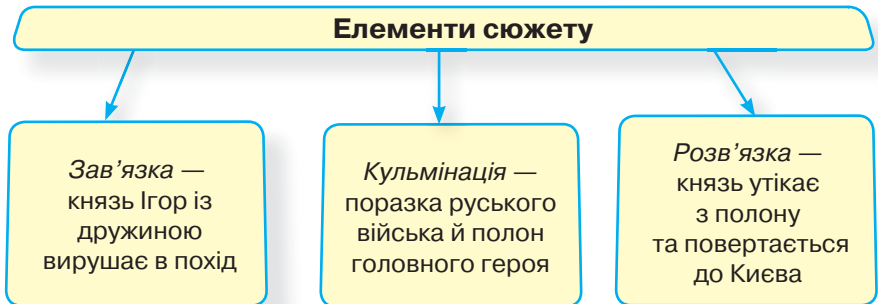
¹ Тут і надалі текст цитується в перекладі Максима Рильського.

² Дослідники достеменно не встановили місце розташування річки Каялі. За деякими гіпотезами, це сучасна річка в Запорізькій області, яка впадає в Азовське море поблизу сучасного Бердянська; за іншими — вона протікала на території сучасних Харківської, Донецької або Луганської областей. Є також припущення, що такої річки не існувало, а у творі автор назвав її метафорично як місце, де відбулося каяття, покаяння за вчинені дії.

Отже, тема «Слова...» — зображення невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 р.

Композиція й елементи сюжету «Слова...»

Як бачимо зі змісту, сюжет «Слова...» нескладний, має всього кілька подій. Починається твір зі вступу — розповіді про киеворуського співака Бояна та прославлення його мистецтва.

Сюжет «Слова...» розвивається лінійно протягом доволі короткого проміжку часу. Але до основної сюжетної лінії автор уплітає три додаткові епізоди (*сон київського князя Святослава*, його «золоте слово» та «Плач Ярославни»), власні емоційні роздуми, опис Русі після поразки Ігоревого війська, згадки про князів, які правили протягом майже ста років і своїми діями зміцнювали державу. У такий спосіб автор розширює географію і хронологію твору, тому складається враження, ніби він з висоти спостерігає за Руссю протягом тривалого проміжку часу.

Особливістю твору є його *символізм*, який був визначальною стильовою ознакою середньовічної літератури загалом. Без знання значень символів складно зрозуміти зміст «Слова...». Їх використання також додає твору сильного емоційного забарвлення, викликає в читача багато асоціацій. Зокрема про те, як Боян грає на гусях, автор пише, що «*випускає він десять соколів, а на зграю лебединую*». Ігор із князями-родичами — це «*Олегове гніздо*», нащадки князя Олега, битва — «*кривавий бенкет*», «*сватів своїх добре напоїли*» — символ переваги руської зброї над половецькою й натяк на родинні зв'язки київських князів з половецькими. Символічними є й певні природні явища:

затемнення сонця, крики птахів і тварин — попередження про небезпеку. Багатою є символіка епізоду, присвяченого київському князю Святославу. У сні, що йому приснився, *«укривати чорним запиналом», «черпати синього вина, з отрутою мішаного»* — символи біди, *«великі перли»* — сльози, в *«теремі злотоверхім покрівля розвалена»*, похоронні сани їдуть до моря — символи смерті.

У «Слові...» дивовижно уживаються християнські образи з міфологічними, відображаючи поєднання у свідомості русичів двох вірувань — язичництва і християнства. На сторінках твору згадано Богородицю Пирогощу й казково-фантастичні образи Диви Обиди, Стрибога, Дажбога, Карни та Жлі.

Цінність «Слова...» для того часу полягала в тому, що воно висловлювало в неперевершеній художній формі думку, яка зріла в помислах передових людей епохи.

Ідея «Слова о полку Ігоревім» — заклик руських князів до єдності перед загрозою зовнішніх ворогів, утвердження думки, що тільки в єдності сила держави.

Віктор Єфименко.
Ілюстрація до «Слова...» (триптих)

Образи «Слова...»

Хто є найважливішим героєм «Слова о полку Ігоревім»? Князь Ігор? Так, у творі про нього розповідається більше, ніж про інших князів, але майже завжди автор зображує його в захоплено-докірливому тоні.

Ігореве військо? Але воно зазнало поразки, відкривши дорогу половцям на Русь.

Князь Всеволод або Ярославна? Їхні образи прекрасні, зворушливі та героїчні, але епізодичні. Святослав Київський, хоч і виголошує «золоте слово», теж не є ключовою постаттю.

Найважливіший образ твору — Руська земля, яка постає у своїй історичній і природній красі.

Очима автора народ ніби вперше поглянув на рідні місця. Ця земля існує з віків Троянових, тобто з античних часів, розкинулася по берегах великих і малих річок, на заході її охороняють Карпатські гори, а на півдні плещуться води Дону.

Слово «земля», «Руська земля» автор вживає в «Слові...» в різних значеннях. Це і держава, і територія, і народ, що її населяє. Так само називали рідну землю автори іншого монументального твору часів Київської Русі — літопису «Повість минулих літ».

Руська земля у «Слові...» — це природа неймовірної краси. Скільки поезії в елегійно-ліричному пейзажі перед боєм:

Довго ніч темніє.
Зоря світ запалала.
Сивий туман покриває поле,
Примовкає солов'їний щебет...

А ось зовсім інша картина — зловісна, що попереджає про біду:

Ой рано вранці-пораненьку
Кривава зоря світ-день ізвістує,
Чорні хмари находять з моря...

Як бачимо, кожен епізод сюжету знаходить одночасний відгук у природі. Вона радіє й сумує, віщує перемогу чи поразку, никне від жалю. У давній літературі ми не знайдемо іншого твору, де б у такій нерозривній єдності поставали світ природи й світ людини.

Руська земля в «Слові...» — це могутня держава, прикрашена містами й поселеннями, фортецями. Важливо, що для автора Руська земля — це не тільки Київ і південний степ. Для нього це всі краї, населені русичами. Тут і такі архітектурні перлини, як Київ, Чернігів, Галич, Володимир, Путивль, Новгород-Сіверський, Тмуторокань.

Руська земля — це і її правителі. Автор був добре обізнаний з тим, що відбувалося в державі, знав про сімейні стосунки між князівськими родинами, про дипломатичні відносини з іншими народами. Він дорікає киеворуським князям за їхній сепаратизм, коли *«стали вони діла дрібні вважати за великі, на себе самих підіймати чвари»*. У незгоді руських правителів автор вбачає ослаблення держави, загрозу для її існування. Називаючи князів на ім'я, він закликає їх стати за землю Руську. Автор з гордістю згадує Святослава — київського князя, який *«потоптав гори та ярugi, скаламутив ріки й озера, висушив болота і потоки»*. Його успіхам у боротьбі зі Степом раділи навіть у чужих країнах. На той час ще не стерлися з пам'яті сучасників «Слова...» звитяжні походи Володимира Мономаха, галицького князя Ярослава Осмомисла, князів Романа, Мстислава, Інгвара та Всеволода.

Коли Ігор із дружиною зазнали поразки, у персоналізованій картині зображено страждання батьківщини:

Застогнав тоді Київ тугою,
Заголосив Чернігів напастями,
Журба розлилась по Руській землі,
Печаль гірка розтеклася.

Автор не просто згадує про минулі перемоги, не тільки сумує через поразку Ігоря. Батьківщині він віддає всю жагу свого серця, безмірну любов, синівську прихильність і вірність.

Образи «Слова...»

Автор лаконічно й виразно змальовує *образи новгород-сіверського князя Ігоря та його брата, курського і трубчевського князя Всеволода*.

Князя Ігоря автор зображує осудливо й захоплено водночас. Перед нами — сміливий воїн, який кидає виклик могутньому половецькому степу. Виступаючи в похід, він надихає воїнів і звертається до них зі словами:

Браття мої,
друзі вірні!
Лучче нам порубаними бути,
Ніж полону зазнати!

Автор дає власну оцінку героєві:

Ігор сей, славен князь,
Міццю розуму оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку,
За землю Руську.

Його дружина, загартована в боях, вирушає в похід, «*шукаючи собі честі, а князеві слави*». Мудрі бояри, коли витлумачували сон Святослава, порівнюють Ігоря і Всеволода із двома соколами, що злетіли із золотого престолу.

Ніщо не могло спинити князя Ігоря: ні крики звірів і птахів, ні затемнення сонця, яке в давні часи вважалося недобрим знаком, що попереджає про нещастя. Автор не зображує детально першу битву, відомий тільки її результат — половецькі загони розгромлено. Але перемога приспала князеву пильність: він не передбачив, що бився не з основними силами супротивника. Тільки наступного дня, побачивши силу-силенну ворогів, князь Ігор зрозумів свою помилку. Три дні князь і його дружина безстрашно змагалися з половцями. Особливого напруження епізод бою досягає, коли Ігор поспішає на допомогу своєму братові Всеволоду. Він виявляє героїзм і підтримку, але сили нерівні — поранений князь потрапляє в полон.

Захоплюючись Ігоревою хоробрістю, автор засуджує героя за нерозважливість, адже він своєю поразкою призвів до ослаблення держави, поновлення нападів половців і розорення Руської землі. Після поразки автор згадує Діву Образу, що розхлюпує лебединими крилами синє море й символізує горе, яке прийшло на Руську землю.

Але Ігор — сильна й вольова натура. Він не складає рук, планує свою втечу і з допомогою половця Овлура втікає з полону: «*Ігор спить, Ігор не спить, Ігор мислю поле міряє...*». Найкращі якості витривалого воїна він виявляє, звільняючись від переслідування: перестрибує через очерети горностаєм, перепливає річку гоголем.

У полоні Ігор, очевидно, зрозумів усю нерозсудливість свого вчинку. Епізод приїзду князя Ігоря після втечі до Києва набуває наприкінці твору символічного значення: він визнає верховну владу київського князя.

Хоч *образ князя Всеволода* автор змальовує всього у двох епізодах, перед нами постає яскравий представник давньоруського воїнства. Всеволод досвідчений у боях і багато в чому нагадує князя Святослава з літопису «Повість минулих літ», який багато років життя провів у походах. Зі своїм військом він — одне ціле:

А мої куряни — вправні воїни,	Луки в них напружені,
Під сурмами сповиті,	Сагайдаки відкриті,
Під шоломом виковані,	Шаблі нагострені;
З кінця списа годовані.	Самі скачуть, як вовки сірі в
Всі путі їм відомі,	полі,
Яруги їм знайомі,	Шукаючи собі честі,
	А князеві слави.

Особливий героїзм Всеволод виявляє в битві з половцями. Щоб підкреслити хоробрість героя, автор називає його «*буй-туром*», «*яр-туром*»:

Де тільки тур виросте,
Золотим своїм шоломом посвічуючи,
Там і лежать зітнуті
Нечестиві голови...

Зображуючи давньоруських князів Ігоря та Всеволода, автор осуджує їх за те, що вони «*розбудили лихо недобре*». Він дає читачам зрозуміти, що Руська земля потерпає від ворогів не тому, що перевелися герої, а тому, що через незгоду між собою князі ослаблюють державу.

Образ *київського князя Святослава* має у творі важливе ідейне значення. У його вуста автор вкладає своєрідний маніфест — «золоте слово». У ньому — осуд міжусобиць між князями й заклик до об'єднання заради могутності та єдності батьківщини.

Найбільшим ліризмом у творі пройнято *образ молоді Ігорової дружини Ярославни*. Автор створює у фольклорному стилі найпрекрасніший за виразністю й красою образ молоді княгині. Дізнавшись про полон чоловіка, згорьована жінка виходить на міський вал і просить у трьох небесних стихій — Вітру, Води та Сонця — про звільнення свого подружжя. Її голос

звернений не до нового християнського Бога, а до прадавніх божеств, яким поклонялися ще її пращури. До кожного з них вона звертається словом *«господарю»*, що відповідає пізнішому *«Господи»*. Цим Ярославна підкреслює найвищу владу трьох природних стихій у світі. Вітру й Сонцю вона не боїться дорікнути за небажання допомогти її чоловікові, до Дніпра-Славути звертається з надією на допомогу. Уся розмова Ярославни із силами природи — пристрасне звернення, що супроводжується плачем. Перед нами не християнка, а язичниця, яка вимовляє заклинання. Цю її молитву ніби почули Сонце, Вітер і Дніпро-Славута та посприяли втечі князя Ігоря з полону. Як бачимо на прикладі плачу Ярославни, у свідомості автора «Слова...» поряд з новими християнськими віруваннями міцно зберігалось прадавнє язичницьке поклоніння силам природи. В епізоді молитви Ярославни, як і в інших місцях у творі, відчутні фольклорні мотиви.

Олена Кульчицька. Ярославна

Отже, «Слово о полку Ігоревім» — пафосне патріотичне звернення поета-громадянина до князів любити й оберігати рідну землю.

Про гармонійне поєднання в авторові геніального письменника й палкого захисника вітчизни Сергій Єфремов писав так: *«Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх розумом сприймає, але й серцем відчуває, — стає перед нами на повен зріст і доповнює величну постать оригінального поета»*.

Переклади та переспіви «Слова о полку Ігоревім»

«Слово о полку Ігоревім» захоплювало письменників й надихало на створення художніх перекладів і переспівів. Воно було перекладено багатьма мовами світу, але найбільше — українською та російською.

Поетичні та прозові переклади усього твору або його частин в ХІХ–ХХ ст. здійснили Іван Вагилевич, Михайло Грушевський, Богдан Лепкий, Андрій Малишко, Леонід Махновець, Іван Огієнко, Максим Рильський, Степан Руданський, Панас Мирний, Маркіян Шашкевич, Тарас Шевченко та багато інших українських письменників.

Василь Лопата.
З ілюстрацій до «Слова...»

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про історію відкриття «Слова ...».
2. Доведіть, що автор «Слова ...» був справжнім громадянином своєї батьківщини.
3. Перекажіть події, покладені в основу твору.
4. Поясніть особливості композиції твору. Назвіть елементи сюжету.
5. Схарактеризуйте образи князів Ігоря та Всеволода. Відповідаючи, посилайтеся на текст твору.

- ▶ 6. Поясніть символічне значення сну князя Святослава та зміст його «золотого слова».
- 7. Київський князь Святослав на час написання «Слова...» втратив силу влади, яку мали його попередники. Поясніть, чому в уста політично слабкого князя автор вкладає суспільно важливі ідеї.
- 8. Епізод розмови Ігорової дружини із силами природи традиційно називають «Плачем Ярославни». Поміркуйте, наскільки таке визначення відповідало змісту цього уривка. Для цього порівняйте визначення термінів *плач (голосіння)* й *молитва* з діями Ярославни та зробіть висновки. Свою відповідь обґрунтуйте.

Голосіння — ритуальний, ще дохристиянський, поховальний обряд, що супроводжується відповідними обрядовими піснями-плачами речитативного характеру, які виконуються над покійником у період між його смертю та похороном. О. Потебня: «Значення *голосінь*, як полегшення для душі, — лише другорядне, а в своїй основі — пізніше явище; головне ж у тому, щоб кликати мертвого, звати його, будити... «просити його вернутися».

Молитва — звернення вірянина до Бога, богів, інших надприродних або асоційованих з Богом істот, а також канонізований текст цього звернення. Молитва часто набуває вигляду поклоніння, вихвалання, прохання чи просто викладу своїх думок.

Яків
Гніздоський.
Плач Ярославни

- 9. Поясніть, які «вічні» питання порушив автор «Слова...».
- 10. У робочому зошиті накресліть таблицю й запишіть, які ознаки при-таманні літературі періоду Київської Русі. До кожної тези в колонку напроти напишіть приклад.

Подискутуйте з однокласниками

Про князів Ігоря та Всеволода сучасною мовою ми би сказали, що вони були сепаратистами¹. Як ви думаєте, до яких наслідків призводить сепаратизм у державі? Коли це суспільне явище є негативним, а коли може відігравати позитивну роль? Свою відповідь аргументуйте.

¹ *Сепаратизм* — політика і практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової або переходу до складу іншої держави чи набуття статусу дуже широкої автономії.

1. Прочитайте уривок з літопису Руського про похід князя Ігоря проти половців. Порівняйте літописний текст із «Словом о полку Ігоревім». Доведіть, що «Слову...» притаманний високий рівень художності.

П'ятниця 10. V 1185

І от виладнали [русичі] шість полків: Ігорів полк посередині, а праворуч — брата його, Всеволодів, а ліворуч — Святославів, синівця його; попереду його, [Ігоря], — син Володимир і другий полк, Ярославів, ковуї, що були з Ольстином, і третій полк теж попереду, — стрільці, що були од усіх князів виведені. І так виладнали вони полки свої, і сказав Ігор до братів своїх: «Браття! Сього ми шукали есмо! Тож ударимо!» І тоді рушили вони до них, поклавши на Бога уповання своє.

І коли прибули вони до ріки до Сюурлію, то виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на Русь, так і поскакали. Руси ж не перїхали були іще ріки Сюурлію, як поскакали ї ті половці сили половецької, котрі ото здалеку од ріки стояли. Тоді Святослав Ольгович, і Володимир Ігоревич, і Ольстин з ковуями, і стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод помалу йшли оба, не розпустивши війська свого. Передні ж ті руси били їх, брали, і половці пробігли вежі, а руси, дійшовши до веж, набрали полону. Другі ж уночі приїхали до полків із полоном.

І коли зібралися війська всі, то сказав Ігор до братів і до мужів своїх: «Осе Бог силою своєю наслав на ворогів наших біду, а на нас — честь і слава. Та ось бачили ми війська половецькі, що їх багато є. Але чи ж вони тут усі зібралися? Нині ж поїдемо вночі. А хто поїде завтра вслід за нами, то чи всі вони поїдуть? Тільки луччі кінники переберуться, а з самими [ними] як нам Бог даст!» І сказав Святослав Ольгович обом стріям своїм: «Далеко я гонив услід за половцями, і коні мої не можуть. Якщо мені нині поїхати, то доведеться мені тільки в дорозі одстати». І піддержав його Всеволод, щоб ото стати тут, і сказав Ігор: «Та негаразд є, браття, розуміючи [все], померти». Однак вони стали тут.

Субота 11. V 1185

А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество. І сказав Ігор: «Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, [і] Колобича, і Єтебича, і Тертробича». І тоді, порадившись, усі вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони бо говорили: «Якщо ми побіжимо, утчем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем, і або вмремо, або живі будемо всі вкупі». І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись.

І тут за допустом Божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його. І воеводу вони схопили — той був раніш поранений. Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених [і] мертвих у полках руських. Настала й ніч суботня, а вони пішли б'ючись.

Неділя 12. V 1185

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку [їх] побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись завернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од [своїх] людей і знявши шолом, він помчав знову до війська [ковуїв], щоби вони впізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки [боярин] Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші [мужі] не прийшли були в замішання з ковуями, і мало [хто] із простих [людей] чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші [мужі] билися, идучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали [половці] навпоперек, і тут схопили [його] на віддалі одного перестрілу од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко борвся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в руках його було не досить, а билися ж вони, идучи навкруг біля озера.

І так, у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій: замість радості, навів на нас плач, а замість веселості — жаль на ріці Каялі.

2. Підготуйтеся до написання твору на одну з тем:

- «У чому оптимізм давньої літератури й у чому її значення для сучасного читача?»;
- «Як у творах киеворуської літератури відобразилися гуманістичні погляди її авторів?».

Література в колі мистецтв

1. Давньоруська поема «Слово о полку Ігоревім» надихала на творчість багатьох митців. За її сюжетом російський композитор Олександр Бородин написав оперу «Князь Ігор», а кінорежисер Роман Тихоміров здійснив у 1969 р. її екранізацію.

Українському композиторові Миколі Лисенку належить музичний твір «Плач Ярославни».

На каналі YouTube перегляньте фільм-оперу «Князь Ігор» і напишіть у робочому зошиті відгук чи синквейн або виготовте колаж до нього.

2. «Слову...» присвятили свої художні полотна Ю. Нарбут, П. Холодний (старший), О. Кульчицька, В. Васнецов, В. Фаворський, П. Андрусов, Я. Гніздовський, Г. Якутович та інші. За ілюстраціями, вміщеними в підручнику, а також інтернет-джерелами доберіть електронні версії картин художників, підготуйте віртуальну виставку та презентуйте її в соціальних мережах. Напишіть супровідний текст до кожної з картин.

Георгій Якутович.
З ілюстрації до «Слова...» (триптих)

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Мистецькі твори давньокиївського періоду давали поштовх багатьом митцям до виявлення власного світобачення в традиційних образах або в новітніх інтерпретаціях. Один з них — молодий прикарпатський художник **Михайло Тимчук**, який пише в незвичній манері. Перші виставки засвідчили велику зацікавленість у такому мистецтві сучасних глядачів.

Чому б не спробувати й вам розкрити один зі своїх мистецьких талантів, обравши для цього давньокиївську тематику?

Михайло Тимчук.
Ікона Божої Матері

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Уявіть собі, що ви маєте змогу перенестися в часи існування Київської Русі й зустрітися з одним з авторів оригінальних пам'яток киево-руського періоду. Про що б ви із ним хотіли поговорити? Напишіть не менш як 10 питань, які б ви йому поставили, або уявний діалог із ним.

Світло доби Ренесансу

Ренесанс прагне побачити Бога в людині і людину в Бозі.
Мирослав Попович, сучасний український філософ

Пригадайте!

Порівняйте, чим відрізняються зображення образу Богородиці на українській іконі (доба Середньовіччя) й на полотні італійського живописця Рафаеля (доба Відродження).

Пригадайте, що вам відомо з уроків зарубіжної літератури про мистецтво доби Відродження. Назвіть визначних його представників.

Ікона Волинської Богородиці
(XIII–XIV ст.)

Рафаель Санті.
Сікстинська мадонна (1514)

Мистецький контекст

Ренесанс, або Відродження як культурно-історична епоха та культурно-мистецький рух прийшов на зміну Середньовіччю. Він виник на початку XIV ст. в Італії. Спочатку митці ставили за мету використовувати забуті форми античної спадщини, але потім світоглядні пошуки привели їх до глибокого переосмислення ролі людини у світі та її стосунків з Богом. Якщо в епоху Середньовіччя людину називали вінцем Божого творіння, але насправді вона була підпорядкована релігійним нормам і канонам, то в добу Відродження її почали усвідомлювати як довершене втілення задуму Бога на землі та богорівну особу.

В образотворчому мистецтві художники вже не копіювали усталені шаблони. На зміну стражденним ликам святих на позолоченому тлі прийшли образи живих людей. Навіть образи Ісуса Христа, Богородиці та святих на полотнах почали набувати реальних людських рис. Письменники-гуманісти в центр уваги теж поставили живу людину з її земними радощами, переживаннями й турботами. Мистецький ідеал того часу — фізично й духовно розвинена гармонійна особистість. У добу Відродження в Європі розпочався процес формування європейських націй і творення літератури національними мовами.

Історичні координати

Занепад колись могутньої середньовічної держави Київська Русь та підкорення її монголо-татарами майже на три століття загальмували культурний розвиток нашого народу. Починаючи з XIV ст., більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. І хоч у новій державі панівною була українська культура (офіційною мовою стала староукраїнська, діяли киеворуські закони тощо), наш народ, ослаблений боротьбою протягом попередніх століть, так і не віднайшов у собі сил утвердитися в ній на рівних правах з литовцями.

Подальші політичні, моральні, а відтак і культурні втрати відбулися після входження українських земель до складу Речі Посполитої. Владні кола держави проводили політику, спрямовану на ліквідацію автономії українських земель. Після Берестейської унії українців насильно змушували приймати католицизм. Через мережу єзуїтських шкіл розгорнулася активна освітня робота, спрямована на підрив авторитету православної віри й церкви. Унаслідок цього через короткий час частина панівної верхівки українського суспільства та заможних верств населення відступилася

від віри, національних культурних надбань і мови, чим ослабила сили народу у відстоюванні своїх прав.

Але українці чинили опір такій політиці Речі Посполитої, виборювали свободу у визвольних змаганнях, відстоювали право на православну віру, розвиток мови й культури. Однією з форм такого спротиву було неприйняття ідей Відродження. Симпатії до західного мистецтва, що приходило з католицьких країн, розцінювалися як зрада національних інтересів. Ренесансну літературу, що творилася латинською мовою, народ вважав чужою й ідейно ворожою. Тому ідеї Відродження українські митці засвоювали вже в XVII–XVIII ст. одночасно з бароко, про що йтиметься пізніше.

Але національне відродження в Україні в XVI–XVII ст. все ж виявлялося в суспільному житті — через організований військовий спротив козацтва проти польського гноблення, громадську й освітню діяльність братств і шкіл, розвиток книгодрукування.

Діяльність братських шкіл і розвиток освіти

У XVI–XVII ст. розпочинають свою діяльність *братства*, які організовують свідомі міщани при церквах для опору єзуїтським школам. Виникали вони спочатку на західно-українських землях, а потім розгорнули діяльність по всій Україні. Головним їхнім завданням було протистояння католицькому та зміцнення православ'я. Кількість членів братств почасти не була великою: подекуди вони нараховували до десяти осіб. Але їхні учасники виявляли високу активність у захисті своїх релігійних, громадянських і культурних прав. Вони боролися проти покатоличення й колонізації українського народу, висловлювали протести проти протиправних дій католицьких священиків чи урядовців, активно втручалися в громадське життя міста. Така діяльність формувала небайдуже ставлення людей до свого становища, виховувала національно свідомих громадян.

Братства розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. Вони усвідомлювали, що освіта стає одним з найважливіших засобів у боротьбі за збереження національної та культурної ідентичності. За їхньої активної участі в містах відкривалися початкові школи, метою яких було виховання дітей у православних традиціях, підвищення освітнього рівня

народу, виховання в нього патріотичних почуттів. До викладання в братських школах залучали високоосвічених діячів, яких можна назвати енциклопедистами доби українського Відродження. Братські школи працювали в Дрогобичі, Галичі, Рогатині, Перемишлі, Луцьку, Бережанах та інших містах. Найбільшого успіху досягли Львівська та Київська братські школи, які надавали учням ґрунтовну освіту європейського зразка. Містяни й козаки підтримували їхню діяльність, робили багаті грошові пожертви. Так, наприклад, шляхтянка Галшка Гулевичівна заповіла свій двір на Подолі й значні кошти Київському братству, а в 1620 р. до нього записався гетьман Петро Сагайдачний «зі всім військом Запорозьким».

Києво-Могилянська академія нині

Острозька академія нині

У 1576 р. було відкрито перший вищий навчальний заклад — *Острозьку академію*. Другий — *Києво-Могилянський колегіум* — утворено в 1633 р. з Київської братської школи. У 1701 р. за сприяння гетьмана Івана Мазепи їй надано статусу академії. Ці навчальні заклади були організовані за європейським зразком у дусі Відродження. У них вивчали чимало світських наук: діалектику, поетику, риторику, граматику, природничі предмети, латину як мову науки й культури, грецьку й церковнослов'янську мови. Починаючи з першої половини XVII ст., знання цих предметів, а також античної та ренесансної культури використовувалося для боротьби з ідеологічними противниками — католицизмом й унією.

Завдяки діяльності Острозької академії, Києво-Могилянського колегіуму та братських шкіл в українців формувалася

новий світогляд і духовні цінності, виховувалися лицарство й героїзм у відстоюванні православної віри. Без перебільшення можна сказати, що ці навчальні заклади виховували культурну й політичну еліту свого часу.

При колегіумах, академіях, деяких братських школах та при монастирях працювали друкарні й бібліотеки.

Розвиток книгодрукування на українських землях

Коли говоримо про найвизначніші відкриття людства, що здійснили переворот у розвитку цивілізації, то лідерами, безперечно, є три: *винахід письма, книгодрукування та Інтернету*. Зверніть увагу: усі вони пов'язані з відтворенням і поширенням людської думки.

Якщо про першотворця письма нічого не відомо, то точно встановлено автора другого революційного винаходу. Як ви добре знаєте, ним був німець **Йоганн Гутенберг**, який у 1456 р. надрукував на верстаті першу книжку — латинську граматику. Відтоді знання стали значно швидше поширюватися серед усіх верств населення й з елітарних стали більш доступними. Але винахід Й. Гутенберга церква сприйняла вороже, першодрукарів у всіх країнах оголошували еретиками, їх переслідували, майстерні знищували, а книжки спалювали.

На українських землях перші друковані твори церковнослов'янською мовою з'явилися наприкінці XV ст. завдяки подвижницькій праці **Швайпольта Фіоля**. У Кракові він підготував і видав тексти релігійного змісту *Часослов, Псалтир й Осьмигласник*.

У XVI ст. в Україні, що мала столітні традиції виготовлення рукописних книжок, за ініціативи братств також почали відкривати стаціонарні й пересувні друкарні в Луцьку, Кам'янці, Львові, Житомирі, Чернігові. Провідним центром книговидання стала друкарня при Києво-Печерському монастирі. Про неї відомий сирійський мандрівник Павло Алеппський у середині XVII ст. залишив такий спогад: *«Біля великої церкви є гарний знаменитий друкарський будинок, що служить цій країні. З нього виходять усі їхні церковні книги чудового друку, різного вигляду й кольору, а також малюнки на великих аркушах, визначні в тій країні речі, ікони святих, вчені трактати та інше»*.

Крім літератури релігійного призначення, друкарні видавали полемічні твори, проповіді, навчальну літературу для шкіл. У цей період вийшли друком визначні мовознавчі праці — перша церковнослов'янська граматика **Мелетія Смотрицького** та словники церковнослов'янської мови **Памви Беринди** й **Лаврентія Зизанія**. Усі вони відзначалися високою художньою якістю оформлення.

Іван Томашевич.
Диякон Іван Федоров

Видатним діячем слов'янського книгодрукування заслужено вважають **Івана Федорова**. Переслідуваний за «єресь» у Москві, де він розпочав свою діяльність, переїхав до Львова й започаткував українську друкарню. У 1573 р. І. Федоров видав книгу релігійного змісту *Апостол*, а в наступному році — перший у Східній Європі підручник для навчання *Буквар*. Пізніше він прийняв запрошення від князя Острозького працювати в його маєтку. Людина із широким європейським мисленням, патріот і меценат, князь створив умови

для роботи І. Федорова, підтримував його матеріально. Саме в цей період першодрукар підготував шість книг, одна з яких — шедевр друкарського мистецтва *Острозька Біблія*.

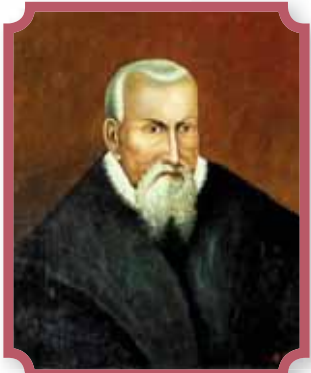
Незважаючи на прогресивність книгодрукування, воно ще тривалий час продовжувало підтримувати середньовічні традиції. Ренесансного ж змісту книгодрукування почало набувати з друком літератури наукового та світського характеру, а особливо коли в мові текстів дедалі більше почали з'являтися живі розмовні елементи.

Отже, діяльність братств, шкіл, колегіумів та академій, друкарень сприяли українському національному та культурному відродженню, слугували збереженню національної ідентичності, поступово готували в українському суспільстві підґрунтя до засвоєння нових прогресивних ідей протягом наступних століть.

Відродження в літературі

Ідеї європейського Ренесансу в XVI ст. просувалися через польське посередництво з Галичини на схід України. Найбільш відчутно його ознаки виявлялися в архітектурі на західноукраїнських землях, де відбувалося жваве містобудівництво, спорудження церков, замків вельмож, оборонних споруд тощо.

У XVI – першій половині XVII ст. література мала переважно релігійний характер, але вона частково засвоювала ідеї Відродження та гуманізму. У цей період продовжують формуватися національні духовні цінності, які розвивуться в наступних століттях.

Невідомий
художник XVII ст.
Портрет
Юрія Дрогобича

Творилася стара українська література кількома мовами: книжною українською, латинською, польською, рідше — народною українською та грецькою. Таке мовне різноманіття не перешкоджало розумінню творів, тому що українська культура на еліта опановувала ці мови в навчальних закладах. У цей період активно використовують польську й латинську мови, особливо в судочинстві, науці, церковних відправах, літературі.

На українських землях латина в той час набула особливо значення. Якщо в Європі вона виконувала роль засобу міжнаціонального спілкування, то в Україні стала своєрідним буфером між українською та польською мовами. Вона заважала масовій насильницькій колонізації нашого народу, а також сприяла засвоєнню загальноєвропейських культурних надбань, надавала можливість освіченим українцям розповісти про свою батьківщину широкій іншомовній аудиторії.

Латиномовну ренесансну поезію, яку науковці відносять і до української, і до польської літератур, творили переважно вихідці з України, які здобули освіту в європейських університетах і засвоїли передові ідеї гуманізму. Зазвичай багато з них залишалися працювати в Італії, Речі Посполитій, Угорщині й інших країнах, ставали авторитетними вченими та громадськими діячами. Так, наприклад, **Юрій Дрогобич** (справжнє прізвище Юрій Донат-Котермак) був ректором

Болонського університету (Італія) й професором двох університетів у Речі Посполитій, **Григорій Русин** і **Георгій Тичинський-Рутенець** — професорами Краківського університету, **Себастьян Кльонович** — ректором Замоїської академії та бурмистром Любліна тощо. Вони, хоч і полонізувалися та писали свої твори латинською мовою, але духовно були близькі до батьківщини, уболівали за її долю, працювали на її піднесення. Латиномовні поети називали себе *дрогобичами, рутенцями, русинами, роксоланами*, підкреслюючи цим свою національну приналежність.

Полемічна література

Яскравими зразками української ренесансної прози стали твори полемічної літератури. Її поява була реакцією культурних діячів на ідеологічно-релігійний наступ католицизму на православ'я. Пов'язаний він був із прагненням католицизму приєднати українську православну церкву, щоб, з одного боку, нейтралізувати вплив на Україну Московського царства, з іншого — розширити та зміцнити власний. Православна церква переживала тоді не найкращі часи. Щоб урівнятися в правах з польською шляхтою, частина знаті, міщанства та православного духівництва прийняла католицизм, ослабивши таким чином українську церкву. Вона збідніла, у ній підупала дисципліна, священики в багатьох парафіях втратили високі моральні якості, були малоосвіченими, безвідповідальними й обмеженими.

Угоду про злиття православної та католицької церков готували таємно, зважаючи на неприйняття серед українців ідеї об'єднання. Активну роль у цій злуці відіграли володимирський єпископ **Іпатій Потій** та митрополит київський **Михайло Рогоза**. У 1596 р. в м. Бересті (нині м. Брест, Білорусь) відбувся собор, на якому було об'єднано дві церкви під зверхністю Папи Римського. Православні єпископи-відступники визнали основні догми католицизму, що призвело надалі до великого духовного розколу серед українського народу. Влада Речі Посполитої вимагала від усіх православних виконувати ухвали унії. Про масштаби покатоличення свідчить той факт, що вже на початку XVIII ст. дві третини християн України належали до уніатської церкви. В умовах національного, культурного та релігійного гноблення українці сприйняли унію як наступ не тільки на їхню віру, а й на мову та культуру.

Історичні координати

Церковне протистояння на українсько-польських землях не було на той час чимось особливим. У XVI ст. по всій Європі прокотилися релігійні рухи за оновлення церкви.

Почалися вони з виступу в 1517 р. німецького священика Мартіна Лютера з протестом проти індульгенцій¹. Насправді ж це стало лише приводом до реформування інституту церкви. Лютер вимагав проводити церковні відправи рідною мовою замість чужої простому народові латини. Він вважав, що людина має самостійно спілкуватися з Богом зрозумілою йому мовою, а не через посередництво священика. З цією метою Лютер переклав Біблію на німецьку. Такі заклики поклали початок розгортанню широкого протестантського руху в європейських країнах. Антицерковні рухи цього періоду увійшли в історію як період Реформації.

Література, що виникла в період Реформації в Західній Європі, була присвячена виключно богословським питанням. В останній чверті XVI ст. публіцистичні твори полемічного характеру з'явилися також в українській літературі як реакція на прийняття унії. Часто українські письменники в дискусії зверталися до літератури Реформації, запозичували її ідеї, сюжети й мотиви, образи, полемічні прийоми й риторичні засоби. Отже, можемо говорити про деякі спільні ознаки української полемічної літератури та літератури європейської Реформації.

Приводом для дискусії в Україні стала книга єпископа Петра Скарги *«Про єдність церкви Божої»*, у якій він захищав об'єднання церков. З відповіддю йому виступили українські культурні діячі Герасим і Мелентій Смотрицькі, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський та багато інших. Ці автори гнівно засуджували ту частину українського духовництва, яка прийняла унію, засуджували його за зраду національних інтересів, моральний занепад.

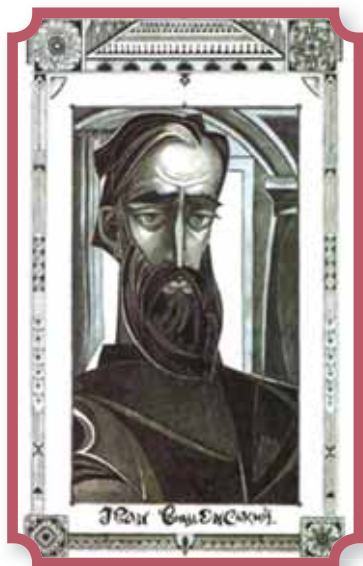
Сукупність викривальних творів, написаних у формі послань, промов, трактатів, відкритих листів, що виникли в релігійних дискусіях, називають полемічною літературою.

¹ *Індульгенція* — грамота про відпущення гріхів, яку видавала католицька церква від імені Папи Римського за певні заслуги перед церквою, а також за гроші.

Вона, крім богословських, порушувала багато питань соціальних, виступала на захист пригноблених верств населення, обстоювала право українського народу на свою віру, звичаї, мову. Твори письменників-полемістів були емоційні, пристрасні, вони впливали на почуття читачів, підтримували моральний дух народу, сприяли вихованню його національної свідомості.

Як зазначає дослідник давньої літератури Петро Білоус, культурно-освітніми обставинами, які підживлювали дискусію, були:

- ◆ *конфлікт між греко-візантійською освітою, яку провадили школи при братствах, та латино-європейською освітою, яку формували єзуїтські школи, що виховували відданих слуг католицької церкви;*
- ◆ *виникнення друкарень, котрі швидше, ніж рукописні твори, поширювали полемічну літературу як з боку православних, так і католиків;*
- ◆ *засвоєння здобутків європейського письменства, що слугувало переважно не для розвитку власної літератури, а для боротьби з католицькими полемістами.*

Софія Караффа-Корбут.
Іван Вишенський

Яскравим представником полемічної літератури був **Іван Вишенський** (між 1545–1550–1620). У 2016 р. Українська православна церква за заслуги в утвердженні віри зарахувала його до лику святих. Цим вона визнала полеміста палким оборонцем релігійних традицій.

Народився І. Вишенський у містечку Судова Вишня на Львівщині в родині міщан. У молоді роки він прийняв чернецтво й певний час перебував в Уневському монастирі, що на Львівщині. Близько 80-х років XVI ст. перебрався жити на гору Афон (Греція), найбільший на той час центр православного чернецтва. Останні роки свого аскетичного життя

мешкав у кам'яному скиті¹, зовсім відійшовши від зовнішнього світу.

Незважаючи на усамітнений спосіб життя, І. Вишенський ніколи не поривав своїх стосунків з Україною, він завжди жив її життям і проблемами. Коли розгорнулася полеміка навколо церковної унії, Вишенський активно долучився до неї як захисник православ'я. Письменник-полеміст надсилав на батьківщину послання, листи, памфлети, у яких знайшли відображення його погляди на суспільно-політичне та релігійне життя. Найвідоміші з них — *«Вельможним їхнім милостям панам...»* (послання до єпископів), *«Викриття диявола-світодержця»*, *«Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська»* та ін. Близько 1600 р. він об'єднав свої твори в *«Книжку»* і передав її в Україну, щоб надрукувати. І хоч вона так і не побачила світу, окремі праці розійшлися в рукописних списках. Причина їхньої популярності — близькість поглядів І. Вишенського до проблем, якими жила Україна.

Іван Вишенський виступав поборником православ'я й засуджував унію. У своїх творах він зображував картини суспільної несправедливості, критикував духівництво та представників панівної верхівки за любов до розкошів. Вихід із цього становища письменник вбачав у покаянні, спокутуванні гріхів та поверненні до прадавньої православної віри. У його уявленні християнство має організувати своє життя за законами первісних євангельських громад, у яких панували любов і справедливість.

Фанатична віра стала на перешкоді сприйняттю І. Вишенським тогочасних гуманістичних ідей, тому він заперечував античність як поганство, закликав повернутися до візантійських традицій. Як зазначає український і американський літературознавець, засновник і головний редактор часопису *«Критика»* Григорій Грабович, Вишенський *«є яскравим прикладом середньовічної схоластичної постаті... котра — це найважливіше — водночас відображала наявний стан української культури та письменства й консервувала його. Він був представником тієї культури, що була (і залишилася для майбутніх століть) цілком невітською»*.

¹ Скит — у православних монастирях — невелике житло ченців-самітників, розташоване віддалік від основних монастирських будівель.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть особливості західноєвропейського мистецтва доби Ренесансу. У робочому зошиті запишіть три тези, чим мистецтво Відродження відрізнялося від середньовічного.
2. Поясніть, у чому полягала особливість доби Відродження на українських землях.
3. За змістом статті підручника сформулюйте й запишіть у робочому зошиті тези, у чому культурні діячі XVI–XVII ст. вбачали загрозу від прийняття унії.
4. Розкажіть про передумови виникнення полемічної літератури. Назвіть її найвизначніших представників.
5. Сучасний дослідник давньої літератури Петро Білоус вважає, що твори полемічної літератури «утворювали своєрідний колаж із цитат, посилань із Біблії, історичних праць, художніх творів тощо». Поясніть, як такий процес продовжував традиції створення книг киеворуськими книжниками.
6. Поміркуйте, чи був православно-український патріотизм І. Вишенського прогресивним явищем для розвитку української літератури. Свою відповідь обґрунтуйте.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

У кількох містах України працюють музеї книги, які розповідають про довгий і цікавий шлях її розвитку від рукописної до друкованої. У них ви зможете побачити на власні очі найдавніші манускрипти XI—XIII ст. Остромирове Євангеліє та Ізборник Святослава, першодруки XV—XVIII ст., серед яких витвори друкарського мистецтва Швайпольта Фіюля, Франциска Скорини, Івана Федорова. У залах музеїв зберігаються також перші друкарські верстати, які дають уявлення сучасникам про тогочасний процес виробництва книжок.

Отож, вас запрошують музеї України:

- ◆ Музей книги і друкарства України, розташований на території Києво-Печерської лаври. У цьому будинку з початку XVII до початку XX ст. діяла відома монастирська друкарня;
- ◆ Львівський музей мистецтва давньої української книги;
- ◆ Музей книги в Луцькому замку.

- Прочитайте уривки з творів трьох письменників-полемістів — Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького й Івана Вишенського — та визначте, які художні особливості є спільними для цих трьох авторів. Доведіть тезу, що й українські письменники-полемісти, і їхні супротивники використовували однакові художні засоби.

Іпатій Потій: *І що ж іншого залишається робити бідним вівцям, коли вони бачать таку недбалість своїх пастухів? Якого їм шукати захисту? Коли вони вийшли зі своєї вівчарні і блукали по пустелі, і хто на кого на-трапив — чи то на Лютера, чи то на Кальвіна, чи на проклятого Арія, не дивлячись, чи то пристає пастир чи вовк, а інші, розумніші, хоч і звикли до своїх пастирів, але приставали до інших, якщо бачили в цьому добру справу і кращий порядок.*

Мелетій Смотрицький: *Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Влітку спека до млості, взимку мороз до смерті: бо ж гола-голісінька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, всьому світові любя, тепер усіма зневажена і спечалена. Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтесь.*

Іван Вишенський: *Скажіть же мені, о наклепники, чи не тому вважаєте, що патріарший приїзд був неславний і безпожиточний, бо своїх овець союзом любові, закону, віри і єдністю однодумства зв'язав, поєднав, утвердив і угрунтував? Може, і Христа назвете дурним і скажете, що непожиточно прийшов до Єрусалиму, коли, побачивши безплідних пастирів, які позасідали місця церковні в широких реверендах, які пильнують урочистих обідів та вечер, які славно ходять по торжищах і волочать за собою розкрилля реверенд,— з них він здер духовне духовенство церковного устрою й урядування і наклав його на простих мережоткальників-рибалок, а потім і кожум'як привів у ту достойність.*

- Український літературознавець Василь Щурат вважав, що «...унія наблизила Русь до Західної Європи, унія викликала багате письменство, унія прискорила культурний розвиток руського народу».

Порівняйте його оцінку з переконаннями письменників-полемістів. Спираючись на додаткові джерела, проаналізуйте діяльність греко-католицької церкви протягом XIX — XX ст. і назвіть три приклади, які підтверджуватимуть думку або полемістів, або В. Щурата.

Перлини доби Бароко

Бароко було останнім спалахом естетичної енергії християнства як культури і як культу.

Мирослав Попович

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо з уроків зарубіжної літератури й мистецтва про мистецький напрям бароко. Назвіть європейських митців, які його представляли.

Розгляньте зображення portalу собору Святого Юра у Львові та брами Заборовського в Києві. Назвіть риси бароко, які в них виявилися.

Портал собору Святого Юра
у Львові

Брама Заборовського
в Києві

Історичні координати

На зародження мистецького напрямку бароко в європейській культурі вплинуло кілька чинників. Назвемо два найголовніші.

Перший пов'язаний із кризою гуманістичних ідей доби Відродження. Що глибше мислителі проникали в таємниці світу, то сильніше він вражав їх своєю суперечливістю й неможливістю пізнання. Нові наукові відкриття, особливо в галузі математики, фізики й хімії, давали уявлення про безкінечність світу й підводили до думки, що людина — маленька піщинка, від якої мало що залежить. Через це наростав драматизм сприйняття буття, невпевненість людини у своїх можливостях, а відповідно — криза гуманістичних ідей доби Відродження й пошук нових засад для змалювання людини в різних видах мистецтва. Загалом не відкидаючи ренесансної ідеї про її велич, мистецтво повертається до прийняття Бога як надприродної сили, від якої залежить усе, зокрема й людина.

Другий чинник — це прагнення Контрреформації посилити свій вплив на людину. У боротьбі за неї католицька церква намагається поєднати релігійні переживання вірян з художніми здобутками й поставити мистецтво собі на службу. Із цією метою вона звертається до чуттєвого (зорового та слухового) досвіду людини. В архітектурі й живописі це позначилося на розкоші й багатстві оздоблення церков. Духовну музику під час релігійних відправ почали виконувати багатоголосними розпівами, що мало викликати захват небесною гармонією, яка є таїною для людини. Щоб посилити ефективність слова, насамперед слова проповіді, священники поєднували важливий ідейний зміст із пишнотою й виразністю висловлення. Усі ці мистецькі прийоми мали підкреслити велич і неосяжність Божественного задуму Творця.

За таких обставин наприкінці XVI ст. зароджується новий художній напрям, який отримав назву *бароко*¹. Водночас у період з XVI по XVIII ст. у мистецтві підтримується ренесансне розуміння того, що людина є найбільшою цінністю, тобто зберігається традиція такого її потрактування, але не заперечується також Бог як вища сила, від якої залежить усе земне.

Барокова культура в Європі була поширена передусім у країнах, де панувала католицька Контрреформація, — Австрії, Іспанії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехії.

¹ *Бароко* (від порт. *barroco*, ісп. *barroco* та фр. *baroque* — «перлина неправильної форми») — напрям у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі й архітектурі) початку XVI — кінця XVIII ст.

- Проаналізуйте таблицю, у якій узагальнено світоглядні та художні особливості мистецтва доби Ренесансу й Бароко. Прокоментуйте, чим ці періоди відрізнялися.

	Доба Ренесансу	Доба Бароко
Світогляд	<i>гуманістичний</i> : людина — найбільша цінність; неприйняття соціальних і релігійних обмежень; світ гармонійний; людина має право на істину	<i>кризовий</i> : людина є піщинкою в космосі, світ безладний, хаотичний, суперечливий і таємничий; право на істину передовсім за церквою
Світо-відчуття	упевненість, спокій, велич, радість, людина має великі можливості — і вона це довела	розгубленість, невпевненість, збентеженість, страх і водночас захват суперечливою величчю світу
Спрямування	світський характер	релігійне забарвлення
Форма (архітектура, скульптура та образотворче мистецтво)	простота форми, що досягається симетрією, пропорційністю й лаконізмом	складність форми, мальовничість, що виражається в диспропорції, асиметрії, наявності багатьох прикрас, оздоблень, у вигнутих лініях декору
Ознаки в літературі	реалістичність, поетизація людини як цілісної й гармонійної істоти; піднесення особистої свободи людини	містичність, людина — складна й суперечлива істота; головний сюжет — духовне випробування людини; герой, хоч і вільна особистість, бореться із залежністю від Бога й таємничих сил, прагне подолати приховані в душі пристрасті, зовнішні обставини; динамізм (зображення швидкоплинності життя, марності існування); метафоричність, пишність, символічність, гіперболізація, пристрасність і емоційність; використання складних речень, риторичних конструкцій, накопичення синонімів тощо

Доба Бароко в Україні

Рукраїнській культурі бароко як мистецький напрям був панівним протягом XVII–XVIII ст. Це драматичний час в історії нашого народу, період коротких перемог і тривалих поразок у боротьбі за державність. На зміну героїчній Визвольній війні 1648–1654 рр. на чолі з Богданом Хмельницьким приходять чвари козацько-старшинської верхівки. Унаслідок цього відбувається розшматування українських земель Росією та Річчю Посполитою. На короткий час у роки гетьманування Івана Мазепи відбувся бурхливий розвиток усіх видів мистецтва — архітектури, живопису, музики, літератури, за яким — наступні непоправні удари по національним устремлінням народу: поразка гайдамацького руху, ліквідація гетьманства й Запорозької Січі.

Але ці історичні обставини не змогли зупинити духовного життя українців. Митці, й особливо письменники, усвідомлюють вплив художнього слова на свідомість народу, розуміють, що розвинена література в умовах бездержавності може бути потужною ідеологічною зброєю для захисту його інтересів.

У XVII–XVIII ст. українська культура засвоює бароко із західноєвропейських країн, з якими мала найтісніші зв'язки. Водночас вона витворила національні особливості. Тому цей період називають ще *добою Українського бароко*.

Назвемо найголовніші з її ознак:

- ◆ *Звернення у творах до патріотичної тематики*, пов'язаної з добою національно-визвольних змагань. Література багато уваги приділяє зображенню реальних історичних подій та видатних осіб, їх героїзації. Популярними стають образи національних провідників — гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Сагайдачного, кошового отамана Сірка, митрополита П. Могили та ін. (Ім присвячують панегірики¹, вони є героями козацьких літописів).
- ◆ *Поєднання ознак літератури Відродження і бароко*, причому ці європейські напрями тісно переплітались. Мистецькі форми наповнювалися національним змістом і витворювалися нові неповторні мистецькі твори.
- ◆ *Поєднання ознак європейського бароко з традиціями народного мистецтва*. Виникають такі нові жанри мистецтва, як *різдвяні*

¹ *Панегірик* — жанр ліричного твору, у якому прославляється певна особа, історична або приватна.

та великодні жартівливі вірші, які використовують елементи народної творчості. У літературу приходять герої з народу: козак, дитина-сирота, учень школи чи академії тощо, які діють у звичайних життєвих обставинах. Художнє опрацювання тем, персонажів, сюжетів із життя сприяло наближенню української літератури до простого народу. Фольклорні елементи частково проникають й у «високу» (аристократичну, церковну) літературу. Найяскравіше це виявилось в розвитку шкільної драми, яку творили учні та викладачі поетики братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академії за зразками, запозиченими в єзуїтських школах.

- ◆ *Елітарність*, з одного боку, та розширення кола авторів і читачів — з іншого. Елітарність полягала в тому, що твори, написані представниками духовництва, викладачами навчальних закладів, представниками козацької старшини, інтелектуалами того часу, належали до «високого бароко» і в них приховані смисли передавалися через певні емблеми та символи. Наприклад, зображення серця позначало людську душу, внутрішній світ особистості, її добротність і мирську любов. Відповідно, щоб зрозуміти твір, читач мав бути високоосвіченим і міг «розшифрувати» таємні значення поширених символів. З іншого боку, відбувається демократизація літератури. Авторами стають також студенти, мандрівні дяки¹, козацька старшина, друкарі, канцеляристи тощо. Поряд з релігійною тематикою вони приділяють увагу звичайному життю, змальовують не тільки стосунки людини і Бога, а й суто людські взаємини. І хоч у цей час ще залишається значною кількістю анонімних творів, збільшується кількість таких, чиє авторство є відомим.
- ◆ *Вплив на розвиток літератури навчальних закладів*. Навчання в Острозькій і Києво-Могилянській академіях переорієнтовується з греко-слов'янського на латинське. Унаслідок цього поглиблюються зв'язки з Європою, активізуються переклади наукових і художніх творів. Через переклади засвоюються нові європейські мистецькі здобутки. У братських школах й академіях починають викладати риторику й поетику, навчають правил написання поетичних і драматичних творів (так звані шкільні вірші та шкільні драми).
- ◆ *Використання кількох мов для написання творів* (церковно-слов'янської, книжної староукраїнської, латинської, польської).

¹ *Мандрівні дяки* — колишні студенти, які не довчилися й мандрували Україною, заробляючи собі на хліб переважно виконанням гумористично-сатиричних творів.

Бароко в українському образотворчому й музичному мистецтві

Українське бароко в архітектурі, образотворчому й музичному мистецтві розвивалося на ґрунті європейських мистецьких набутоків. Інтелектуали того часу намагалися справити сильне естетичне враження на людину, зворушити її, розбурхати емоції.

Поділена між Росією та Річчю Посполитою Україна нерівномірно засвоює стильові ознаки європейського бароко в архітектурі. На західноукраїнських землях, що входили до складу Речі Посполитої і де європейські культурні впливи були сильніші, релігійних і світських будівель у стилі бароко споруджено значно більше, ніж на Лівобережжі. До нашого часу збереглося чимало зразків барокової архітектури на Львівщині, Житомирщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Хмельниччині тощо. Надзвичайною красою відзначаються культові та світські барокові споруди у Львові: костел Стрітєння, палац Любомирських, митрополичі палати, костел святого Антонія, костел Марії Магдалини, костел бернардинців, барокове оздоблення Золотої каплиці Латинського собору та багато інших. Над декоруванням споруд у той час працювали найвизначніші скульптори свого часу, а роботи одного з них — **Івана Пінзеля** — визнані в усьому світі.

Іван Пінзель. Скульптурне зображення в Покровській церкві (у Бучачі на Тернопільщині)

Іван Григорович-Барський.
Собор Різдва Богородиці
(у Козельці
на Чернігівщині)

На Лівобережній Україні також розпочинається будівництво споруд у стилі бароко, передусім церков, але відбувалося воно переважно в Києві.

У київському ландшафті й досі виділяються своєю ошатністю корпуси Києво-Могилянської академії, дзвіниця Києво-Печерської лаври, будинок митрополита в Софійському соборі. Їхній автор — архітектор німецького походження **Йоганн-Готтфрід Шедель**, який опановував секрети професії в німецьких зодчих і дві третини своїх робіт виконав в Україні. Його

учнем і послідовником був український архітектор **Іван Григорович Григорович-Барський**. І досі в Києві височіють споруди, виконані за його проектами: Покровська та Набережно-Микільська церкви, фонтан Самсон на Подолі. Він також проводив будівельні роботи в Кирилівському монастирі, реконструював церкву Богородиці Пирогощі в Києві, спорудив собор Різдва Богородиці та будинок полкової канцелярії в Козельці та Спасо-Преображенський собор у Золотоноші.

Будівництво великої кількості храмових споруд потребувало для їхнього декорування творів образотворчого мистецтва. У різних куточках Лівобережної України утворювалися осередки іконописного мистецтва, колективні й безіменні автори розмальовували високохудожні іконописи, які вражали своєю майстерністю. Українські живописці засвоювали ренесансно-барокові особливості живопису, але наповнювали їх місцевим колоритом, чим сприяли збереженню національних художніх традицій.

Довершених мистецьких форм досягли художники при розписі церков Троїцької в Чернігові та Преображенської в Сорочинцях тощо.

З розвитком книгодрукування в Україні в XVII–XVIII ст. активно розвивається граверне мистецтво. Найвизначнішими його представниками стали **Олександр і Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський, Григорій Левицький** (батько Дмитра Левицького), **Іван Мігура, Никодим Зубрицький**. У своєму ремеслі вони

спиралися на новітні європейські досягнення, але зберігали та розвивали народні традиції.

Бароко в музиці виявлялося в засвоєнні прийомів церковного багатоголосного співу, який у попередні століття зародився в Західній Європі. У братських школах, колегіумах та академіях готували співаків для півчої в церквах, при навчальних закладах діяли хори й оркестри. На теренах України працювали три найвідоміші центри музичної підготовки: Січова співацька школа, Києво-Могилянська академія та Глухівська музична школа. Після навчання в цих закладах найбільш здібних хлопчиків забирали до придворної капели в Петербурзі.

Вихованцями Києво-Могилянської академії були відомі українські композитори **Максим Березовський** та **Артем Ведель**, Глухівської музичної школи — **Дмитро Бортнянський**. Їхня творчість спиралася на українські фольклорні традиції, але водночас вийшла далеко за національні межі й сягнула європейських висот.

Пам'ятники Максиму Березовському і Дмитру Бортнянському в Глухові

- ▶ За допомогою знань, отриманих на уроках історії України й мистецтва, розкажіть про внесок Максима Березовського і Дмитра Бортнянського у світову музичну культуру. Поміркуйте, чому пам'ятники цим митцям установлені саме в Глухові на Сумщині.

Читаємо із задоволенням

Життя, творчість і смерть таємничого майстра Пінзеля цікавить багатьох. Якою він був людиною? Як жив? Ми достеменно навіть не знаємо, як звучить його ім'я.

Дія авантюрного роману **Євгенії Кононенко «Жертва забутого майстра»** відбувається у наш час. Сучасники блукають Львовом і шукають спадщину Пінзеля — як містичним, так і раціональним шляхом. Дослідники рухаються маршрутом, який можна намалювати на мапі сучасного Львова. «Головна інтрига в історії про Пінзеля — його зникнення, — розповідає Є. Кононенко. — Узагалі немає даних, що він помер. Він міг просто імітувати власну смерть. На це були причини — наприклад, нещасливий шлюб. Другою інтригою Пінзеля Євгенія Кононенко називає його творчість — у ній поєднується божественне і демонічне. Скульптури з дерева — жанр, який ніколи не був популярний в Україні. Але у Європі саме такі роботи найбільше цінуються зараз.

Переконані, що цей мистецький детектив захопить вас образом таємничого українського Мікеланджело.

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА

У XVII–XVIII ст. в Україні розвивається *барокова проза*. Письменники опановують нові літературні прийоми, розробляють нові теми й жанри. Усі прозові твори можна поділити на дві частини. Перша, більша кількісно, — це твори релігійного характеру. Як і в попередні століття, процвітає проповідь, житійна література, що виконує не тільки суто церковні, а й просвітницькі завдання.

Розвивається також література світського характеру. Це і новели, і легендарні повісті, лицарська література, щоденники — так звані діаріуші. Особливе зацікавлення в читачів викликає історіографічна література. Найвизначнішими були *літописи Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка*, за якими в літературі закріпилося визначення «*козацькі літописи*».

Вони продовжили ще киеворуську традицію літописання, а безпосереднім поштовхом до їх створення стало поживлення національно-визвольного руху на українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Створюють їх представники козацької старшини, освічені канцеляристи, вихованці Києво-Могилянської академії. Автори літописів систематизували історичні події, дали їм власне тлумачення та на прикладах вітчизняної історії виховували національно-патріотичні почуття у співвітчизників. Високо оцінюючи козацькі літописи, Іван Франко писав: *«З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу; аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів...»*.

Літопис Самовидця

Коли до рук двадцятидворічному юнакові Пантелеймону Кулішу, майбутньому відомому українському письменнику, потрапив текст невідомого літопису, він зрозумів, що текст *«не має нічого рівного собі серед українських джерел»*, і доклав зусиль, щоб у 1846 р. його було надруковано. Первісно рукопис не мав титульної сторінки, тому П. Куліш дав назву твору й ім'я авторові — *Самовидець*. Письменник був уражений фундаментальністю відображених у літописі історичних подій настільки, що один з його епізодів — «Чорна рада 1663» — змалював у своєму романі «Чорна рада». Оцінка П. Кулішем козацької старшини й низового козацтва цілковито збігалася з історичними оцінками Самовидця.

Минув тривалий час, перш ніж дослідники тексту літопису встановили справжнє ім'я автора. Ним був генеральний підскарбій¹ Війська Запорозького **Роман Ракушка-Романовський (1623–1703)**. Представник козацької старшини, ніжинський сотник, він брав активну участь у Визвольній війні 1648–1654 рр. З літопису перед нами постає щирий патріот, який прагне представити власний неупереджений погляд на історичні події.

Самовидець обрав для літопису 54 роки гострого й драматичного періоду української історії — з 1648 по 1702 р. Зображення цих історичних подій є темою літопису. У вступній

¹ Підскарбій — козак, що відповідав за збереження козацької скарбниці.

частині автор аналізує причини визвольної війни і приходиться до висновку, що вони *«єст едино от ляхов на православіе гоненіє и козакам отягощеніє»*.

За способом відображення подій літопис поділяється на дві частини:

- ◆ *I частина* — це історичні мемуари, які з'явилися значно пізніше самих подій (при їх написанні автор, очевидно, користувався спогадами сучасників і власними записами, деякими документами: у цій частині Самовидець подає детальні історичні оповідання з публіцистичними заголовками: *«О началі войны Хмельницкого»*, *«Война самая»*, *«Починається война Збаражская»* тощо);
- ◆ *II частина* — більш стислі щоденникові записи за роками.

Самовидець намагається не порушувати об'єктивного викладу подій. Рідко коли можна побачити його власні оцінки. Стосуються вони переважно ставлення до посполитих і простих козаків, яким автор часто співчуває. З осудом звучать його слова: *«по знесенню тоей своєволі с Хмельницким мали панове Украину плюндровати и болшую часть осажовати людми немецкими и полскими. Также и у віри русской помішка великая била от унія и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати»*. Співчуває він також простому народові при описі стихійних лих, епідемій, морозів тощо. Але як прибічник козацької старшини й державних порядків, Самовидець, однак, часто засуджує козаків за нехтування встановлених законів.

Так само досить стримане його ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького. Лише на початку літопису він дає йому позитивну характеристику: *«В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмельницкий, козак ростропний в ділах козацких воєних, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучій»*. Надалі ж навіть в епізодах бойових перемог Б. Хмельницького автор обмежується сухою констатацією фактів. Захоплення в нього викликають лише гетьман Сомко й козацький ватажок Сірко. Неприховані симпатії Самовидець виявляє також до російського царя та його політики щодо України. Автор підтримує Переяславський договір 1654 р. Він — прибічник міцної державної влади та союзу України з Росією. Натомість

читач знайде різко негативні оцінки Кримського ханства, Туреччини, Речі Посполитої, зокрема польської шляхти та єзуїтів. Але водночас автор прихильно ставиться до польського короля.

Твір написано староукраїнською мовою, наближеною до народної, позбавленою прикрас. У XVII–XVIII ст. він мав велику популярність у читачів. Автори інших літописів користувалися ним як взірцем або й запозичували його частини у своїх творах, як це зробив, наприклад, Григорій Грабянка.

Літопис Григорія Грабянки

Літопис **Григорія Грабянки** (початок 1670-х–1738) із середини XVIII ст. за популярністю затъмарив літопис Самовидця.

Світогляд Г. Грабянки сформувався під час його навчання в Києво-Могилянському колегіумі. Хоробрий козак набував бойового досвіду в багатьох військових походах. Коли ж на Лівобережжі Росія почала наступати на козацькі вольності, він у складі делегації на чолі з гетьманом Павлом Полуботком подавав прохання до царя про скасування Малоросійської колегії та відновлення виборів гетьмана. За таке зухвальство цар наказав сміливців заарештувати, і лише через п'ять років вони були звільнені з в'язниці. Патріотичні почуття Г. Грабянки відобразилися в доборі подій та їх оцінці.

В умовах поступової втрати незалежності українських земель після Визвольної війни 1648–1654 рр. Г. Грабянка ставив за мету нагадати сучасникам про колишню козацьку славу. Він описує історичні події від часів виникнення козацтва до 1709 р. Наслідуючи киеворуську традицію, автор розмірковує над тим, *«заради чого ця історія написана»*. Він усвідомлює свою місію — зафіксувати в писемному джерелі ті події, свідком яких він був, щоб *«славетні звершення... благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславного вождя запорозького, ...не пішли в забуття...»*. Упереджуючи можливі звинувачення в

Герб Війська
Запорозького
з літопису
Григорія Грабянки

суб'єктивності, Г. Грабянка пише: *«І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав»*.

Літопис складається з трьох частин:

- ◆ I частина охоплює час від зародження козацтва до 1648 р.;
- ◆ II частина зображує найяскравіші події Визвольної війни 1648–1654 рр.;
- ◆ III частина відтворює події від 1654 р. до 1709 р.

Коли читаєш літопис, він справляє враження добротно написаного історико-пригодницького роману. До 1663 р. події укладено у формі «сказань» — доволі розлогих оповідей, які мають свою логіку розгортання подій. До кожного з них дібрано заголовок. Починаючи від 1664 р., розповідь ведеться за роками зі значно стислішим описом подій.

У центрі уваги Г. Грабянки — постать історичного діяча гетьмана Б. Хмельницького. Автор ідеалізує його та зображує як патріота й визначного полководця. І хоч він розповідає, що виступ Б. Хмельницького був наслідком особистої образи (шляхтич Чаплинський забрав його маєток), проте автор неодноразово наголошує, що *«Хмельницький... взявся за меч, боронячи Україну від тортур та принижень, людей невинних від неволі та повинностей, та свою невинність доводячи»*. Таким чином, він узагальнює причини розгортання Визвольної війни 1648–1654 рр. Б. Хмельницький постає у творі як герой і національний лідер. Автор не шкодує барв: *«це була людина воістину варта звання гетьмана»*, він — *«славетний вождь»*, *«син православ'я»*, з *«болею у серці стежив за подіями»*, народ його *«радісно вітав як Господнього визволителя»*, *«люди руські вітали його і виходили стрічати, радісно називаючи переможцем ляхів та визволителем України з-під шляхетської неволі»*, Хмельницький дбає *«про добробут та цілісність України»*.

За всіма подіями читач відчуває особу автора. Він, на відміну від Самовидця, не відсторонений оповідач. Зокрема це виявляється в емоційних оцінках зображеного, що поглиблює художність літопису. Літопис дослідники не вважають достовірним джерелом історичних подій. У ньому чимало фактичних помилок і неточностей. Натомість він надзвичайно цікавий з худож-

нього боку. Автор представляє літературно опрацьовану історію України. Його цікавить не стільки послідовність подій (що важливо для історика), скільки доля України протягом тривалого проміжку часу. Він розмірковує над загальнолюдськими проблемами: *Що таке рідна земля? Яка участь кожного в її збереженні? Яка роль історичної особи в історії?* тощо. Твір написано церковнослов'янською мовою із вкрапленнями народних слів. Літопис є яскравим зразком барокової літератури. Для нього характерне використання прийому контрасту, символів, метафор, епітетів. Автор добирає складні синтаксичні конструкції, виклад подій подано урочисто й патетично. У творі поєднано матеріали документів (тексти угод, перелік привілеїв козакам від польського короля, промови Б. Хмельницького, листи польського короля до кримського хана тощо) і фрагменти поетичних творів.

Літопис Самійла Величка

Народився **Самійло Величко** (1670–1728) на Полтавщині в козацькій родині. Його батько був освіченою людиною, родина мала як на той час численну бібліотеку, тому закономірно, що основи наук хлопець опановував удома. У Києво-Могилянській академії, де С. Величко продовжив навчання, він здобув ґрунтовну освіту, вивчив кілька мов, засвоїв правила риторики й поезики

На початку 1705 р. С. Величко почав служити в Генеральній військовій канцелярії. Обов'язки відкривали йому доступ до важливих і навіть секретних документів. Саме спираючись на них, автор згодом у своєму літописі зміг відтворити широку панораму життя українського народу з 1648 по 1700 р. На службі він виконував секретні доручення генерального писаря В. Кочубея. Коли того стратили за зраду І. Мазепи, постраждав і С. Величко. На довгі сім років його було ув'язнено за те, що був наблизений до відступника. Ізоляція від суспільного життя, самотність дали можливість С. Величку поміркувати про долю батьківщини. У нього визрів намір розповісти про козацький період історії України. Звільнившись із в'язниці, Самійло Величко береться за справу, яка тривала до кінця його життя. Він пише найбільший козацький літопис своєї доби. Не спинила працю навіть сліпота автора — другу книгу літопису він надиктовував своїм помічникам. С. Величко перебував на роздоріжжі між прихильністю до національної ідеї та новою ідеологією

Росії, до складу якої увійшла Лівобережна Україна. Але відданість своєму народові бере гору. У літописі С. Величко виступає як виразник інтересів низового козацтва. Саме крізь призму його визвольних змагань за відновлення своїх прав у Речі Посполитій автор й аналізує події Визвольної війни 1648–1654 рр.

За широтою зображених подій літопис Самійла Величка вражає своєю монументальністю. У вступі автор зазначає, що працювати над твором його спонукало прагнення задокументувати важливі історичні події, як це роблять інші народи. У літописі він використовує понад 200 різних документів, доповнює розповідь переказами, легендами (наприклад, як Хмельницький хитрощами заволодів грамотою про козацькі вольності, яку Барабаш отримав від короля), козацькими хроніками, оповіданнями, віршами тощо. Отже, літопис не можна віднести лише до історичних творів. Він і публіцистичний, і художній, і документальний водночас. Характеризуючи Величка як автора літопису, український письменник Валерій Шевчук писав: *«У ньому змагається історик і митець — історик примушує шукати історичної правди, а митець вимагає вбрати всі факти і звістки у вибагливу мистецьку одезу»*.

Літопис написано староукраїнською книжною мовою зі значною кількістю народнорозмовних елементів. Цьому твору притаманні ознаки барокового стилю. Автор використовує речення ускладненої конструкції, його мові притаманна метафоричність й алегоричність.

«Історія русів»

Анонімною пам'яткою, написаною в традиціях козацьких літописів, є *«Історія русів»*. Виник твір, імовірно, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. й поширювався в рукописних копіях до часу його публікації в 1846 р. Він мав неоціненне історичне значення, тому що автор своєю працею намагався протистояти тогочасній російській історіографічній науці. Згідно з нею, історія Київської Русі, усі її культурні надбання належали російському народу, натомість українці як етнос утворилися лише в XIV ст. «Історія русів» протидіяла російській імперській приватизації української історії, наголошувала на героїчному минулому українського народу й стверджувала, що Україна гідна бути автономною в складі Російської імперії.

Автора твору дослідники досі не встановили, називають майже десяток можливих імен. Найімовірніше, ним був церковний і культурний діяч **Георгій Кониський**. Зі змісту тексту можна безпомилково сказати, що «Історію русів» з великою любов'ю до свого народу написав український інтелектуал, прибічник ідеї самостійності України. Визнаний знавець українського літературного бароко, письменник Валерій Шевчук зазначає, що «Історія русів» — «великий, епохальний твір, одна з найвидатніших пам'яток української духовності». Літопис у першій половині XIX ст. справив надзвичайне враження на культурних діячів того часу.

Тема твору — змалювання історії українського народу і його визвольних змагань до 1774 р.

Ідея — утвердження думки про давність і могутність українського народу та його історичну перспективу.

Твір не поділено на розділи, але за змістом у ньому можна виокремити три частини:

- ◆ *Перша частина* починається розповіддю про слов'янські народи від 1600 р. до н.е., таким чином історію свого народу автор розглядає у світовому контексті. Далі він переходить до історії Київської Русі, називає й стисло характеризує лише тих князів, які сприяли розвитку української державності. Автор спростовує великоруську імперську теорію, що український народ виник із XVI ст., заперечує присвоєння Росією історичного спадку українців. Він вважає, що Україна є наступницею Київської Русі, що *«уряд, першість і сама назва Русі від нас до Москви перейшли»*.
- ◆ *Друга частина* присвячена періоду від об'єднання русичів із литовцями та поляками в одній державі до початку доби Руїни. Для автора важливо, що польсько-литовсько-руський союз був об'єднанням рівноправних народів. Ось, наприклад, 1596 р. гетьман Павло Наливайко нагадує польському королеві, що *«народ Руський... не був ніколи од них завойований і їм раболіпний...»*. Причини ж ворожнечі автор вбачає в порушенні суспільної згоди між поляками та українцями. У творі, на відміну від, скажімо, літопису Самовидця, Визвольну війну 1648–1654 рр. не описано в батальних сценах детально за роками.

Завдання автора зовсім інше — сформуванати в читачів уявлення про українців як про шляхетний, волелюбний народ. Це виявляється у вчинках козаків та їхньої старшини, якими захоплюються навіть вороги. Ось, наприклад, як про них відгукується польський король: *«Як ошукано мене облесниками моїми, які називали вас, Козаків, грубіянами та варварами! Навпаки, бачу я у вас благородних воїнів і великодушних Християн»*.

Найдраматичнішим у цій частині літопису є зображення подій підписання угоди між Б. Хмельницьким і російським царем Олексієм. Автор відтворює непрості стосунки між козацькою старшиною, спричинені різним ставленням до російсько-української злуки. Найвиразніше ідею автономності означив генеральний осавула Богун: *«в народі Московському владаює... рабство і невільництво у найвищій мірі і... людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати»*. Козацький ватажок передбачав, що Московське *«царство страшне та могутнє»* несе українцям загрозу духовного закріпачення. Як слушно зазначив з цього приводу літературознавець М. Наєнко, *«боротьба з польським поневоленням у нього [автора літопису] постає як боротьба проти винищення нації, а боротьба з московським царством — це боротьба за особистість, за генетичний код самої людини»*.

- ◆ Третя частина «Історії русів» присвячена подіям після смерті Б. Хмельницького до 1774 р. Центральною постаттю в ній постає гетьман Іван Мазепа, який намагався своєю політикою визволити народ з московського рабства. Його спроби закінчилися трагічно. Автор зображує страшні, криваві картини покарання мешканців гетьманської столиці Батурина російськими військами: *«Меншиков ударив на міщан беззбройних, що були в своїх домах і зовсім у задумах Мазепиних участі не брали, вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят. ... Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали. ... Трагедію свою Батуринську завершив він [російський князь Меншиков] огнем і розтопленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено*

і обернено на попелище. Тіла побитих Християн та немовлят кинуто на вулицях і поза містом «і не бі погребай їх!»» Невідомо, чи знав автор «Історії русів», який наступ на народні права вчинить російський царизм уже в недалекому майбутньому. Це й остаточне закріпачення українців, і заборона Запорозької Січі, і згортання всього культурного життя. Але вустами гетьмана Полуботка письменник передбачив тернистий шлях України на наступні кілька століть: *«Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським...»*.

Як гуманіст і демократ, автор «Історії русів» заперечував тиранію, він був переконаний, що *«всьяке правління, насильницьке і тиранське, ніколи не було тривке і довгочасне, воно з гуркотом падало»*. І в цьому — історичний оптимізм автора цього геніального твору. Читача не можуть залишити байдужим зображені події, колоритні характеристики персонажів, емоційність і пристрасність викладу, які надають твору надзвичайної енергії.

В «Історії русів» поряд з публіцистичним часто можемо натрапити на яскраві приклади художнього стилю. Поетично, наприклад, змальовано пейзаж перед битвою під Збаражем: *«Перед сходом сонця стала велелюдна армія Польська на видноті армії Козацької; вона численністю своєю уподібнювалась грізній тучі, що затуляє обрій і затьмарює сонце. Вершники її, виблискуючи зброєю та багатими убраннями, являли собою лиху блискавицю, що розтинає темряву нічну; а од численної кінноти здіймалася курява і підносила вихорами аж до хмар і тьмарила зір людський, опускаючись на землю»*.

Обкладинка сучасного видання «Історії русів»

Отже, козацькі літописи продовжили киеворуську літописну традицію. Вони залишили нащадкам широке історико-художнє осмислення подій минулого, виховували і виховують у народі патріотичні почуття й незламний дух.

Українська барокова поезія

Становлення української поезії XVII–XVIII ст. відбувалося під впливом західноєвропейської літератури. Суттєвим чинником, що сприяв її розвитку, стало викладання в навчальних закладах *курсу поетики*. На той час написання ліричних творів розглядали не як індивідуальну натхненну творчість, а як звичайну вправність віршувати за певними правилами, яких навчали учнів у школах, колегіумах та академіях. Викладачі, студенти, учні повинні були до певних релігійних свят і світських заходів складати й читати в навчальному закладі свої вірші.

Тематично поезію цього періоду можна поділити на такі основні групи:

- ◆ *релігійно-філософська*, присвячена відтворенню стосунків людини і Бога; у ній прославляли Ісуса Христа, Богородицю, святих, апостолів, згадували релігійні свята тощо;
- ◆ *історична* — відображала важливі події з української історії, оспівувала подвиги національних героїв та їхнє служіння своєму народові;
- ◆ *панегірична*, що вихваляла історичних діячів, покровителів навчальних закладів або окремих осіб;
- ◆ *соціально-політична*, у якій були порушені питання життя народу та його становища; часто такі твори мали викривальний характер і були спрямовані на висміювання суспільних вад;
- ◆ *любовна*, що відтворювала інтимні почуття та переживання.

Для ліричних творів XVII–XVIII ст. характерні риси барокової літератури. Їхні автори розмірковували про плинність і марність життя, неминучість смерті, доносили до читачів своє бачення добра й зла. Мова цих творів старокнижна зі значними домішками українізмів. Барокова лірика засвідчувала багату уяву авторів, їхнє прагнення вийти за рамки звичайного вірша. Поети, щоб вразити читачів, поєднували поетичний текст із малюнком.

Іван Величковський був одним з найосвіченіших і найяскравіших культурних діячів доби українського бароко. Він народився на Чернігівщині наприкінці 40-х — на початку 50-х років XVII ст. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі, де здобув ґрунтовну як на той час освіту. Приблизно з 1670 р.

І. Величковський жив і працював у Чернігові. Спілкування в гуртку з літераторами та релігійними діячами, праця в друкарні сприяли становленню власних політичних поглядів і культурних смаків І. Величковського. Приблизно через десять років він прийняв священницький постриг і решту свого життя прожив у Полтаві, де працював пресвітером¹ Успенської церкви.

Невідомий
художник XVIII ст.
Іван Величковський

У жанровому плані поетичний спадок І. Величковського багатий: епіграми², панегірики, вірші, переклади творів латиномовного англійського поета Дж. Овена. Він

був також автором двох талановитих рукописних збірок «Млеко, от овцы пастыру належно...» та «Зегар³ з полузегарком». Вони складаються з так званих курйозних⁴ віршів, які сам письменник називав словесними іграшками. Але навряд чи можна вважати їх простою забавою автора задля легкої розваги читача. У цих збірках І. Величковський постає перед нами як талановитий поет, філософ, мислитель, зрештою інтелектуал.

Збірку «Млеко...» І. Величковський присвятив своєму наставнику й покровителю єпископу Варлааму Ясинському. Автор супроводжує її передмовою до читача, яка стала його своєрідним поетичним маніфестом. Він усвідомлював «яко истинный сын Малороссійскою отчизны нашею» свій громадянський обов'язок написати твори, яких не писали ще в його «милу отчизну», а отже, збагатити батьківщину новими духовними здобутками. За взірць він обрав західноєвропейські твори в стилі бароко — «поетицких, чудне а мистерне, природным их языком» написані. І. Величковського приваблюють поетичні

¹ Пресвітер — у православної і католицької церквах — священник, почесний титул священника.

² Епіграма — короткий сатиричний або гумористичний вірш, спрямований проти окремої особи чи суспільного явища.

³ Зегар — годинник.

⁴ Курйозні вірші — неординарні за формою, вишукані поетичні твори, поширювані в українській поезії барокової доби (фігурні вірші, загадки тощо).

експерименти з формою («оздобные и мистерные штучки»), і він пропонує читачам подібні. Але його відлякує безідейність і легковажність змісту барокового вірша. Вихований на тогочасних уявленнях про те, що література повинна обслуговувати релігію, він ще не може вийти за рамки традиції. Тому в передмові поет визначає мету власної збірки: для «славѢ Бога славы и славной Владычицы нашей Богородицы и Приснодѣвы Маріа на оздобу отчизни нашей». Але в І. Величковського релігійні роздуми не заступають патріотичних ідей, а гармонійно з ними поєднуються. Приділяючи велику увагу ідейному змісту, автор намагався досягнути гармонії між змістом і формою, якої часто бракувало бароковій поезії. Водночас поет дбає про задоволення естетичних потреб читачів і визначає призначення книжки: на «утѣху малороссійским сином еи, зважа до читаня охочим и любомудрим». Він наставляє читача, що той має вивчати поетичну збірку не поспіхом, а вчитуючись у кожне слово, адже поетична праця потребувала місяців авторських зусиль.

У збірці «Млеко...» І. Величковський приділяє велику увагу розробленню барокової форми вірша з її надмірними ефектами. Він включає багато різновидів курйозного вірша — *ехо*, *різноманітні раки* («рак літеральний», «рак словний», «рак прекословний»), *вірші*: «чворогранистий», «згожаючийся», «порядний непорядок», «єдиногласний», «єдинопадежний», «азбучний» тощо.

Наведемо кілька прикладів таких віршів.

- ◆ *Ехо* (вірш, у якому в наступному рядку повторюється частина останнього слова попереднього рядка):

- Что плачеши, Адаме: земнаго ли края?
- Рая.
- Чему в онь не внідеши, Боіш ли ся брани?
- Рани.
- Не можеш ли вніти внутр його побідно?
- Бідно.
- Іли возбранен тебі вход ест херувими?
- Іми.

- ◆ *Рак літеральний* (читається однаково зліва направо і справа наліво):

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна...

- ◆ «Чворогранистий» (чотирикутний) вірш (читається однаково по горизонталі та вертикалі):

Маріє	Ти	Єдина	Мати	Богу
Ти	паче	всіх	Вишньому	возлюбленна
Єдина	всіх	надеждо	Творцю	ти
Мати	Вишньому	Творцю	стани	присно
Богу	возлюбленна	ти	прісно	Діво
Сину	вину	предстани	за ни	зіло

Як бачимо з наведених прикладів, ці вірші вражають своєю вигадливістю й несподіваністю форми. Власне, поет і прагнув вразити читачів, щоб збудити в них *«розумову напругу, яка б допомагала їм осягати невідоме й незрозуміле, змусити їх розв'язувати задачі, розгадувати загадки»* (Г. Грабович). Отже, інтелектуал І. Величковський адресував свої твори елітарному читачеві, рівному за освітнім рівнем та розумовими можливостями з ним самим.

У збірці «Млеко...» використано багато біблійних образів, є звернення до релігійних сюжетів, звучить тема невідворотності смерті, типова для доби бароко.

Значення творчості І. Величковського для української літератури XVII ст. полягало в тому, що розроблена ним барокова форма вірша віддаляла поезію від релігії, наближала її до красного письменства.

Взірцем любовної лірики XVIII ст. є вірш *«Їхав козак за Дунай...»*, автором якого, ймовірно, був козак Харківського полку **Семен Климовський**. Точних біографічних даних про нього не збереглося, припускають лише, що йому також належить два трактати — *«Про правду і великодушність благодійників»* та *«Про правосуддя начальників»*. С. Климовського на початку XIX ст. зобразив у популярному водевілі «Козак-стихотворец» російський письменник О. Шаховський, про що в п'єсі «Наталка Полтавка» згадував І. Котляревський.

Головний мотив твору — прощання закоханих перед розлукою.

Вірш створено у формі діалогу, з якого дізнаємося, що козак вирушає в похід на три роки. Кожен рядок твору пройнятий експресією та щирістю почуттів. За характером творення художніх образів вірш нагадує народну пісню. У ньому використано постійні епітети (*кінь вороненький, білі ручки*), пестливі слова, риторичні фігури. Вірш написано живою народною мовою.

Майже детективна історія

У 1816 р. за обробку пісні «Їхав козак за Дунай» узявся німецький композитор **Людвіг ван Бетховен**, що був у приятельських стосунках з **Андрієм Розумовським**, послом Росії в Австрії, який у своєму віденському палаці зберігав велику кількість музичних видань. Син останнього гетьмана Кирила Розумовського мав сентимент до землі й культури своїх предків. Не без його впливу Бетховен зацікавився українським музичним фольклором. У його обробці пісня «Їхав козак за Дунай...» оновилася; голос, який її виконує, зазвучав у супроводі фортепіано, скрипки й віолончелі; притаманна оригіналові маршовість поступилася більш повільним і ніжним тоном.

Вертеп як вид театрального дійства

У XVII–XVIII ст. значного поширення в Україні набуло театральне мистецтво. Авторами драматичних творів були викладачі та учні навчальних закладів. Тогочасним глядачам показували твори «високого» стилю — великодні, різдвяні, історичні, житійні та повчальні драми. У перерві між діями ставили драматичні твори «низького» стилю — короткі вистави з народного побуту. Їх називали інтермедіями та інтерлюдіями. Якщо драми були написані церковнослов'янською мовою зі значними домішками українізмів, то герої інтермедій та інтерлюдій розмовляли живою розмовною мовою.

Із XVII ст. на українських землях починає набувати популярності *вертеп* — ляльковий театр, який показували на різдвяні свята. Школярі, мандрівні дяки та міщани носили вертепи від хати до хати й розігрували лялькові вистави.

У перекладі зі старослов'янської вертеп означає «печера». За зовнішнім виглядом це була дерев'яна або картонна скринька з метр завдовжки й майже в людський зріст заввишки, у якій вистави розігрували за допомогою ляльок на паличках. Для їхнього пересування в дні скриньки робили прорізи. Вертепник тримався за палички, «водив» ляльок по сцені, а також озвучував героїв, змінюючи голоси. Ляльок виготовляли зазвичай із фарфору, дерева або картону, гарно розписували. Часто вони були справжніми витворами народного мистецтва і справляли велике емоційне враження на глядачів. З розвитком техніки ляльок у рух приводив прихований від глядачів спеціальний механізм. Деякі з вертепів були оснащені пристроями, що приводили в рух частини їхніх тіл. Наприклад, Смерть махала косою, Запорожець танцював навприсядки тощо.

Сама скринька була поділена на дві частини, що відображали уявлення українців про світоустрій. У горішній розігрували різдвяну драму про народження Ісуса Христа. Вона символізувала собою небесний, духовний світ, святість. У долішній вертепники представляли комічні сценки національно-побутового змісту. Нижній поверх уособлював земний, реальний світ людей.

Вертепники для верхнього поверху не створювали різдвяну виставу самостійно, а користувалися усталеними варіантами, написаними викладачами колегіумів чи академій. Між сюжетами різних авторів відмінності були несуттєвими, тому що в усіх їх було спільне джерело — Євангелія від Матвія та Луки. У виставі горішнього ярусу розповідалося, що цар Ірод дізнався від волхвів про народження Ісуса Христа й наказав знищити всіх дітей, тому що Ісус міг забрати його престол. Жінка Рахіль не дає воїнам убити свою дитину. За злочин перед людьми Смерть відрубав Іродові голову, а чорти тягнуть його до пекла. Театралізоване дійство супроводжувалося виконанням колядок і творів релігійного змісту. Мова героїв різдвяної драми була церковнослов'янською.

Значно цікавішими й різноманітнішими були вистави на нижньому поверсі вертепу. Їхній зміст залежав від таланту й фантазії ляльководи, який сам був автором інтермедійної частини. Її сюжет — завжди пов'язаний із різдвяною частиною

дійства. Герої раділи народженню Ісуса та смерті царя Ірода, співали колядки й танцювали. Ляльки відображали представників різних національностей і стосунки між ними. Головного персонажа — Запорожця — зображено хоробрим і відчайдушним, захисником інтересів народу, який не боїться навіть смерті. У п'єсі він виступає проти Шляхтича, Попа-уніата, Єврея-шинкаря, свариться та б'ється з Москалем. Єврея-шинкаря зображено шахраєм та здирником, а Шляхтича — неробою, що пишається своїм заможним становищем. З гумором у вертепі представлено Цигана, який краде коня, та українське подружжя Діда й Бабу. Дія світської частини була динамічною, герої співали й танцювали, жартували та з'ясовували між собою стосунки тощо.

Костюми відповідним чином характеризували героїв: у різдвяній драмі ляльок одягали, як мешканців Віфлеєму часів Ісуса Христа, а вбрання персонажів інтермедійної частини вказувало на їхній соціальний стан або національну належність. Індивідуалізованою була також їхня мова: Запорожець та Дід з Бабою розмовляли українською, Шляхтич — польською; Москаль — російською, дяк — пародійною книжною мовою, а мова Цигана рясніла специфічними словами. Поєднанням кількох мов вертепники досягали комедійного ефекту.

Вертеп на тривалий час став традиційною різдвяною розвагою українського народу. Крім лялькового театру, існував ще так званий «живий» вертеп, який розігрували люди. Вони одягали костюми й маски та із зіркою ходили від хати до хати колядувати. У наш час відроджується ця стародавня народна традиція, а вертепне дійство набуває сучасного, часто викривального, змісту.

Сокиринський
вертеп
із експозиції
Державного
музею
театрального,
музичного та
кіномистецтва
України

Вертепні драми, поширені в Україні в XVII–XVIII ст., справили великий вплив на становлення й розвиток театрального мистецтва XIX ст. Це помітно у використанні драматургами нового часу сюжетів, способів творення образів, засобів гумористичного й комічного зображення.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, за яких обставин виникає художній напрям бароко в західноєвропейському мистецтві. Назвіть його характерні ознаки та найвидатніших представників.
2. Розкажіть про особливості розвитку українського бароко в архітектурі, живописі, музиці. Назвіть видатних його представників.
3. Знайдіть зображення робіт І. Пінзеля й опишіть їх, зацентрувавши увагу на ознаках бароко, що виявилися в його творах.
4. Назвіть спільні ознаки доби Бароко для української та західноєвропейської літератур. Скористайтеся матеріалом таблиці на с. 106.
5. Назвіть ознаки, за якими українська література доби Бароко відрізнялася від західноєвропейської.
6. І. Франко розумів красне письменство як літературне вираження життя нації. У чому воно виявлялося? Наведіть приклади з української літератури XVII–XVIII ст.
7. Назвіть найвизначніших авторів козацьких літописів. Що ви запам'ятали з їхніх біографій?
8. Прокоментуйте, як ви розумієте слова Івана Франка про козацькі літописи: *«З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу; аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів...»*
9. Поясніть, у чому полягала особливість творчості І. Величковського. Чи можна назвати його реформатором української поезії? Свою відповідь обґрунтуйте.
10. Розкажіть про українську вертепну драму. Коли вона зародилася? У чому її особливості? Яке значення вона мала для розвитку українського театру XIX ст.?

1. У робочому зошиті накресліть таблицю й за підручником запишіть особливості літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка та «Історії русів» за схемою: рік / роки написання; історичний період, відображений у творі; особливості композиції; головні історичні особи; мова написання, погляди автора на українську історію.
2. Прочитайте зразки сучасної курйозної поезії (Микола Мірошниченко, Анатолій Мойсієнко) і зробіть висновок про наступність барокових традицій в українській літературі.
3. Складіть один-два курйозні вірші (за аналогією до форми творів І. Величковського — за бажанням).

ЛИЦАР ДУХОВНОСТІ: ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

1722–1794

Сковорода стоїть у центрі української духовної історії.

*Дмитро Чижевський,
український філософ, літературознавець*

Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку, і щодо світогляду свого — чисту та моральну...

Павло Тичина

Минуло понад два століття відтоді, як жив і творив великий митець і мислитель українського народу **Григорій Сковорода**. Він був загадкою для своїх співвітчизників при житті, нерозгаданий він і сучасними дослідниками, хоч кількість наукових праць про нього обчислюється сотнями. За стильовими ознаками творчість українського Сократа належить до пізнього бароко. Водночас можемо віднести Г. Сковороду до мислителів ренесансного типу. Як і митці доби Відродження, він був усебічно обдарований: мав прекрасний голос і був професійним співаком, художником, письменником, філософом, педагогом.

Жоден твір Г. Сковороди за його життя не був надрукований, але всі вони розходилися по Україні в рукописних списках. Чимало духовних пісень на його слова у XVIII ст. виконували кобзарі та лірники, студенти шкіл і мандрівні дяки, аматори в сімейному колі. Авторитет і популярність Г. Сковороди були такими великими, що йому приписували навіть твори інших авторів. Воістину він був учителем усього українського народу.

Про нього складено багато легенд, які збуджують і досі уяву: нібито сама російська цариця Катерина II пропонувала українському мудрецеві переїхати до столиці; буцімто втік з-під вінця, бо вважав свободу важливішою від сімейного щастя, що викопав собі могилу й попередив ближніх про день свого відходу в інший світ. Правдиві й вигадані сюжети про життя Григорія Савича Сковороди притягували увагу співвітчизників до його особистості. Але, на жаль, ми й досі не засвоїли уповні його геніальні ідеї про «сродну працю», «любомудріє» думок, філософію серця, не прислухалися до його закликів пізнати себе. Шлях до Г. Сковороди непростий, але той, хто на нього ступить, виробить у собі імунітет проти аморальності й цинізму, житиме в гармонії та злагоді зі світом і своїм внутрішнім «Я», зрештою, зможе досягнути щастя.

Так україномовний Google відзначив річницю від дня народження Григорія Савича Сковороди

Життєвий і творчий шлях філософа, просвітника, поета

Григорій Савич Сковорода народився **3 грудня (22 листопада)¹ 1722 р.** в с. Чорнухи на Полтавщині. Село належало до Лубенського полку, у якому понад п'ятдесят відсотків мешканців були записані козаками, а ще понад третина — кріпаки. Родина Г. Сковороди належала до стану малоземельних козаків-землеробів. Їхнє життя не було легким: участь у походах під час війни, вартування на форпостах, виконання господарських робіт. Але, попри всі труднощі, козаки завжди були вільнолюбними, зберігали гідність і лицарську честь. Таке

¹ Дати життя і смерті митців подаються за старим і новим стилями.

середовище, у якому підростав Григорій, наклало відбиток на формування його характеру та ставлення до світу.

Козацькі сім'ї надавали великого значення освіті своїх дітей, тому у вісім років батьки записали Гриця до школи, де під керівництвом дяка чотири роки він опановував ази наук. У Києво-Могилянській академії, куди вступив дванадцятирічний хлопець, він провів вісім років. Навчання потребувало відповідального ставлення до уроків. Щодня, крім неділі, з восьмої ранку до вісімнадцятої вечора він працював у класах, опановував латинську, грецьку, польську, старослов'янську, німецьку, староеврейську мови, секрети тогочасних наук. Навчання в Києво-Могилянській академії сформувало Г. Сковороду інтелектуалом європейського рівня. На становлення ж його художніх смаків вплинули популярні на той час народні думи й козацькі пісні, різдвяні та великодні поетичні й драматичні твори, вистави шкільної драми.

Наприкінці 1742 р. його разом з кількома іншими учнями відрядили до Глухівської співочої школи, де відбирали обдарованих музичних хлопчиків до Петербурзької придворної капели. П'ятьох із двадцяти, і серед них Григорія, зарахували до хору при дворі російської цариці Єлизавети Петрівни. Три роки в Петербурзі Г. Сковорода використав для духовного й інтелектуального збагачення: відвідував оперу, вивчав італійську музику, популярну на той час у Росії, опанував мистецтво гри на кількох музичних інструментах, сам писав музичні твори.

У 1744 р. Г. Сковорода повернувся до Києва й відновився на навчання в академії. Юнак відчував велику жагу до знань. На відміну від своїх ровесників, для яких освіта відкривала можливість духовної чи світської кар'єри, Григорій прагнув зрозуміти таємниці Всесвіту та людини. Ключем до їхнього осмислення була наука філософія. Тому, коли 1745 р. генерал-губернатор Ф. Вишневський запросив Г. Сковороду супроводжувати його у складі Токайської комісії Європою, він радо погодився. Для спраглого до знань юнака така поїздка уможлиблювала ознайомлення з досягненнями тогочасної філософської думки.

У 1750 р. Г. Сковорода повернувся до Києва. На початку 1751 р. він влаштувався викладачем поезики в Переяславському колеґіумі неподалік столиці. Його ставлення до учнів суттєво відрізнялося від узвичаєного на той час у школах. Замість схоластичного зазубрювання навчальних текстів молодий

учитель спонукав своїх вихованців міркувати й висловлювати власні думки про прочитане. Античний світ оживав і промовляв на його уроках зрозумілими для кожної дитини словами. Добре обізнаний з античною філософією та літературою, Г. Сковорода спонукав своїх учнів читати Сократа, Платона, Епікура, Сенеку, Аристотеля, Плутарха, Цицерона, Горація та інших мислителів, у софійність¹ яких був закоханий сам. На його думку, антична спадщина відкриває людині шлях до досягнення таємниць власної сутності, вершин самопізнання, сприяє духовному зростанню особистості. Отже, Г. Сковорода навчав учнів не лише науки поетики, а й мистецтва правильно жити.

Така система роботи молодого вчителя не влаштувала керівництво колегіуму, зокрема його куратора, Переяславського та Бориспільського єпископа Н. Срібницького. Конфлікт між ними загострився, коли Г. Сковорода представив свій курс *«Раздумія про поезію: руководство к мастерству оной»*. Єпископ розкритикував його працю, на що гордий викладач кинув йому: *«Одна річ — жезл, інша річ — сопілка»*, натякаючи на його непрофесійні судження.

Навесні 1753 р. Г. Сковорода влаштувався працювати на посаду домашнього вчителя до поміщика В. Томари в селі Кавраї. Його стосунки з господарями спочатку склалися дуже напружено. Заможні люди, вони зневажливо поставилися до бідного вчителя, та й заняття з розпеченим молодшим Томарою не приносили Сковороді задоволення. Одного разу, не стримавши роздратування, Григорій назвав свого вихованця «свинячою головою», за що був звільнений з роботи. Правда, через деякий час В. Томара вибачився й попросив Г. Сковороду повернутися. На все подальше життя вчитель та учень зберегли приязні стосунки.

На 1755–1759 рр. — час другого строку перебування Г. Сковороди в родині Томар — припадає початок його літературної творчості. У Кавраях він створив кілька поезій, що разом із творами, написаними в 50–60-х роках, увійшли до поетичної збірки *«Сад Божественних пісень»*.

У серпні 1759 р. Г. Сковороду запросили викладати поетику в Харківському колегіумі. Але коли єпископ І. Миткевич запропонував йому прийняти чернецький постриг, Г. Сковорода рішуче відмовився й покинув заклад. Правда, потім на

¹ Слово «софія» в перекладі з грецької означає «мудрість».

нетривалий час із 1762 по 1764 р. він повернувся до колегіуму, але гострі конфлікти з керівництвом змусили його відмовитися від цієї роботи.

Після звільнення з Харківського колегіуму Г. Сковорода вів мандрівний спосіб життя. Він свідомо вибрав для себе місію народного вчителя й доводив до співвітчизників думку, що людина не повинна гнатися за матеріальними благами, а має удосконалювати свої чесноти. Українці глибоко поважали мандрівного філософа і за життя, і після смерті. Сучасник Г. Сковороди Ф. Луб'яновський залишив такі спогади про останні двадцять п'ять років життя українського Сократа: *«...він любив переходити від слободи до слободи, з села до села, з хутора в хутір. Всюди і всі його зустрічали й проводжали з любов'ю, в усіх він був свій... Господар хати, куди він заходив, насамперед придивлявся, чи не потрібно було чогось полагодити, почистити, змінити в його одежі та взутті: все це й відразу робилося. Особливо мешканці тих слобід і хуторів, де він найчастіше і найдовше залишався, любили його, як рідного. Він віддавав їм усе, що мав: не золото та срібло, а добрі поради, напучення, дружні докори за незгоду, неправду, нетверезість, несумлінність...»*.

Протягом останніх двох десятиліть Г. Сковорода написав свої основні твори *«Кільце. Дружня розмова про душевний світ»*, *«Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу»*, *«Вдячний Еродій»*, *«Вбогий Жайворонок»*, *«Діалог. Ім'я йому — Потоп зміїний»* та інші, у яких знайшли відображення його філософські погляди.

Помер Г. Сковорода 9 листопада (29 жовтня) 1794 р. в селі Іванівці на Харківщині. На могильній плиті викарбувано напис: *«Світ ловив мене, та не спіймав»*.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть чотири найсуттєвіші, на ваш погляд, події в біографії Г. Сковороди. Як вони позначилися на становленні його світогляду та мистецьких смаках?
2. Розкажіть про педагогічну діяльність письменника. Чим його погляди на навчання й виховання учнів відрізнялися від тогочасних?
3. Поясніть, чому Г. Сковороду називають *«мандрівним філософом»*.
4. Назвіть твори, які написав Г. Сковорода. До яких жанрів вони належать?

Філософські погляди Григорія Сковороди

 ілософська спадщина Григорія Сковороди вражає своєю глибиною й гуманістичним спрямуванням. Його погляди ніколи не втрачать актуальності, тому що дають ключ до розуміння основоположних понять, над якими людство розмірковує тисячоліттями: *що таке щастя і як його досягнути*. Розгляньмо та спробуймо зрозуміти головні тези вчення про буття українського Сократа.

Основна філософська ідея Г. Сковороди полягає в тому, що і Всесвіт, і людина мають два начала. На його думку, існує два світи — земний, видимий, і небесний, божественний, прихованим від людини. У земному житті все народжується й умирає, отже, земне є тимчасовим. Натомість небесне, Божественне є вічним. Цю тезу автор пояснює на прикладі яблуні та її тіні, яку ми бачимо протягом дня. Дерево стоїть незмінно на місці, а його тінь рухається: то витягується, то зменшується, вранці народжується, на ніч умирає. Тінь — це наше тимчасове земне життя, яблуня — божественне начало, яке є його причиною. Два світи — земний і Божественний — взаємопов'язані: як не може існувати тінь без дерева, так само зовнішній світ неможливий без світу небесного.

Сковородинська теорія двох світів продовжує розвиватися в концепції двох людей — *зовнішньої* та *внутрішньої*. У людині наявні також два начала — *видиме*, *тілесне*, що є тимчасовим (відміряне кількома десятками років земного життя), та *невидиме*, *духовне*, яке є вічним. Як не може існувати тінь без дерева, так неможлива людина без душі. У своїх філософських трактатах Г. Сковорода душу часто називає «*серце*» і вважає її суттю людини, її внутрішньою серцевиною. «Серце», душа є «*і зерно наше, і сила*», яку визначає кожен індивід, «*а без неї [тіло] мертва тінь є*». «Серце» є точною копією вищого Божественного начала, яке й керує людиною.

Справжня людина, на думку Г. Сковороди, — духовна й «сердечна». Вона визначається рівнем розвитку душі й не залежить від матеріальних статків і посад у видимому світі. «*Кожен є тим, чие серце в ньому*», — пише філософ, указуючи на відповідність способу існування людини її сутності.

В ідеалі між зовнішньою та внутрішньою людиною має бути гармонія, вони не заперечують одна одну. Але «серце» має здатність обирати напрям руху індивіда: до добра або зла, до правди

Дуб-велетень, під яким
любив працювати
Г. С. Сковорода, в Іванівці
на Харківщині
(сучасна назва села —
Сковородинівка)

чи брехні. Причиною такої суперечливої поведінки людини є наявність у ній двох сил, які автор називає *«два серця: ангельське і сатанинське, що борються між собою»*. Ангельське начало спонукає людину до добрих справ, і тоді відбувається її духовний розвиток. Коли ж диявольське підштовхує до лихих дій, тоді вона звільняється від контролю з боку душі, відбувається деградація та розпад особистості. Для розвинутої духовно особи важливо жити так, щоб сили зла не завоювали її *«духовного серця»*. А зло бере

гору, коли людина порушує Божественний порядок і йде проти волі Творця.

Чи є в людини можливість стати духовною, чи, може, вона — безвольний заручник обставин? За Г. Сковородою, кожен народжується вільним і має право вибору свого життєвого шляху, але рух до свого істинного *«Я»* є складним. Свобода особистості полягає в тому, щоб пізнати Божий задум і слідувати йому. Тоді вона звільниться від світу зла. Але цей процес пов'язаний не з інтелектуальною діяльністю людини, а з її духовним самовдосконаленням. *«Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знанням найскладніших наук, але не має доброго серця?»* — звертається Г. Сковорода до читачів. Він вважає, що мислення є безсилим, натомість духовна сила людини безмежна. *«Якщо зогрілося серце твоє у тобі, — говорить філософ, — ти повинен, повчаючись, роздмухувати вічнотворчу іскру воскресіння, поки не розгориться яскраво це блаженне полум'я і не поглине всю супротивну тлінь... Зоґріте серце — це вогнений Духа Святого язик»*. Отже, самовдосконалення не приходить само по собі, цей процес тривалий і має бути усвідомлений та контрольований людиною.

У своїх трактатах і діалогах *«Наркіс. Розмова про те: пізнай себе»*, *«Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе»*, *«Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»*, *«Розмова, названа алфавіт, чи буквар миру»* Г. Сковорода розробляє теорію самопізнання. Він

вважав, що справжнє народження людини відбувається тоді, коли вона зрозуміє своє призначення й усвідомить, що в цей світ прийшла задля духовного удосконалення. Тоді людина здобуде душевну рівновагу й досягне щастя. Він писав: *«Всякий, хто пізнає вічну і справжню людину, не помре, смерть не має над ним ніякої влади...»* Таким чином, філософ відстоював думку про безсмертність людської душі.

Сковородинська теза про те, що кожен повинен пізнати себе, означає *«взятися за своє споріднене діло і бути з цим у злагоді з загальною потребою»*. Споріднене діло, або, як називає Григорій Сковорода, *«сродна праця»*, означає, що людина живе відповідно до своїх природних схильностей. За таких умов усе в житті приносить їй задоволення й робить щасливою. Якщо ж хто обирає справу престижну, що веде до збагачення, але не відповідає Божественному призначенню, він завжди буде незадоволений своїм життям і від цього страждатиме.

Г. Сковорода відкриває шлях до щастя кожному порадою: *«Берися орати землю, готувати поживу для людей і худоби, розводити стада або бджіл або що твій у тобі Господь звелить. Не бійся, найважчий у твоїй праці труд буде для тебе найсолодший, як запашне повітря, чисті потоки вод, співи птахів, як і самі плоди твоїх трудів. Цього від тебе чекає твоя батьківщина»*. Мирослав Попович так пояснює думку Григорія Сковороди: *«Отже, ані роль ченця, ані роль градоначальника не є злом сама по собі, а лише стає злом, коли соціальну роль відіграє невідповідна (несродна) людина»*.

Сковорода вважає, що «нікого Бог не образив», а отже, щастя, як і Бог, усередині кожного з нас, треба тільки зрозуміти, прийняти й полюбити себе.

Творчість Григорія Сковороди

Усі твори Г. Сковороди можна поділити на три групи:

- ◆ філософсько-богословські трактати;
- ◆ літературні твори — вірші, духовні пісні, байки;
- ◆ листи.

88 % усього творчого доробку автора написано книжною українською або церковнослов'янською мовами, 11 % — латиномовні тексти і трохи менше 1 % — грецькою (листи).

Найвідомішою в його художній спадщині є поетична збірка *«Сад Божественних пісень»*. До неї увійшла духовна лірика, написана протягом 1753–1785 рр. Збірка складається з тридцяти поезій, в основу яких Сковорода закладав «зерно» (тобто певну думку) зі Святого Письма, але по-своєму опрацював і розвинув біблійні теми.

Найвідомішою у збірці є поезія *«Всякому місту — звичай і права...»*. «Зерном», що дало поштовх до її написання, став вислів з Біблії: *«Блажен муж, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині»*. Дослідник творчості Сковороди Леонід Ушкалов пояснює прийом написання твору: *«... Послугуючись старою риторичною схемою “один полюбляє те, другий — те, третій — те, я ж кохаюся ось у цьому”, поет створює чи не найліпшу... набожну пісню про світове “різнопуття”, а власне — про “ліву”, погибельну, та “праву”, спасенну, дороги людського життя»*.

Катерина
Ткаченко.
«Всякому
місту —
звичай
і права...»

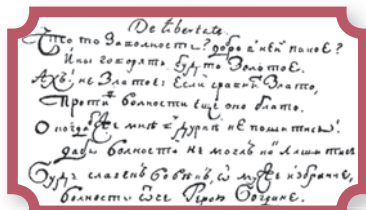
Композиційно пісня ділиться на дві частини. У першій автор змальовує представників різних станів та соціальних груп — чиновників, купців, поміщиків, юристів, студентів тощо — та розповідає про їхні життєві прагнення. Один *«для чинів трекутки»*, другий — *«купець обдурити прудкий»*, третій *«безперервно стягає поля»*, ще в іншого — *«дїм, як вулик, гуде від гуляк»*. Г. Сковорода розповідає про дріб'язкові буденні турботи й позірні цінності своїх сучасників, визначає свій ідеал, істинний сенс життя людини. Це — *«совість, як чистий криштал»*. Автор доносить до читачів думку, що лише перед зустріччю зі смертю людині відкривається правда про неістинність і неважливість усього тілесного.

Як бачимо, Г. Сковорода удосконалення суспільства вбачав не в активній боротьбі зі суспільними вадами, а *«у втечі від світу зла і досягненні свободи у сфері духу»*, як зазначає Мирослав Попович.

Провідним у творі пісні є мотив свободи та чесної бідності, а її ідея — заклик до людини прямувати шляхом морального удосконалення.

У поезії яскраво розкривається одна з ключових думок філософії Г. Сковороди, а саме — **право кожного вибирати між добром і злом**. Свобода людини розкривається через її можливість надати перевагу тому чи іншому типу поведінки, вчинкам, узгодити їх з духовним життям. Уміння відмовитися від позірних цінностей відкриває шлях людині до духовної свободи, а отже, до щастя.

Поезію *«De libertate»*¹ Г. Сковорода написав, імовірно, у каврайський період. У ній автор розвиває мотив «вольності» як найбільшої цінності людини. З нею не може зрівнятися навіть золото, яке *«проти свободи... лиш болото»*. Звернімо увагу, що поняття свободи в усіх своїх творах Сковорода розглядає не в плані суспільнополітичних реалій, а як шлях духовних пошуків. Тому несподіваною у вірші є згадка про гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького як втілення омріяної вольності.

Автограф вірша
Г. Сковороди
«De libertate»

«Байки Харківські»

Тригорія Сковороду вважають основоположником української байки. Збірка *«Байки Харківські»* містить тридцять прозових творів, більшість із яких подано у формі діалогів. Перші п'ятнадцять, за свідченням автора, створено «на сьомім десятку нинішнього століття», після звільнення Г. Сковороди з Харківського колегіуму. Решта була написана 1774 р. в селі Бабаї на Харківщині. Багато сюжетів письменник запозичив в Езопа, але переосмислив зміст. У передмові до збірки автор зауважує, що саме в людській натурі є приводом для зображення в байках: *«Нерозумну пиндючливість зустрічають за зовнішністю, випроваджують за сміхом, а розумний жарт поважний вінчає кінець. Немає смішнішого, як розумний*

¹ У перекладі з латинської — «свобода».

вигляд з порожнім нутром, і немає нічого веселішого, як смішне обличчя з прихованою дільністю». Отже, байки привабили Г. Сковороду, тому що за зовнішніми комічними сюжетами можна було приховати набагато глибший, світоглядний зміст.

Нехитрі прозові історії, персонажами яких виступають звірі, сили природи, частини людського тіла, коштовне каміння, Григорій Савич супроводжує моральними висновками, які він називає «силою». У ній формулюється повчання автора, що художньо розвиває його філософські ідеї.

Однією з найпопулярніших у збірці вважають байку «**Бджола і Шершень**». Композиційно твір складається з двох частин — діалогу між персонажами та моралі-висновку. На початку твору Шершень кепкує з працелюбної Бджоли та не розуміє, чому вона віддана справі, адже невдячні люди користуються плодами її праці й навіть не дякують їй. У відповідь вона пояснює, що *«незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати»*. У «силі» (це висновок-мораль) автор пояснює сутність своєї ідеї про «сродну працю»: *«Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? ...І немає більшої радості, аніж жити за покликанням»*.

Тема байки — діалог Бджоли та Шершня про ставлення до праці та її плодів.

Ідея — заклик до самопізнання та спорідненої праці, яка може зробити людину щасливою.

Замість висновку процитуємо думку Мирослава Поповича про Григорія Сковороду: *«...він зовсім не шукав того статусу мандрівного бездомного філософа, на який його прирекло життя. Він зумів вижити і навіть бути по-своєму щасливим у тих екстремальних умовах, у яких опинився, не прийнятий чернецьки-професорською громадою до кола своїх. Він нічим не поступився і з гордою гідністю пройшов свій життєвий шлях до кінця, не виказуючи своїх страждань і слабостей. Але образ завжди всім вдоволеного мандрівного філософа із сопілочкою, щасливого тим, що є особою без постійного місця проживання, не відповідає дійсності. З вищого духовного погляду він виграв війну проти світу корисливості і пошлості, хоч і дуже дорогою ціною. Але з погляду житейського він цю війну програв, бо для того, щоб лишитися собою, мусив відмовитися від будь-яких соціальних позицій...»*

Церковний світ не приймав Сковороду, бо він і не був людиною церкви. Він був мислителем глибоко світським, філософом з тонким розумінням одвічних світових проблем, особистістю, здатною на самовіддане і безкорисливе служіння людям і ідеї, але не установі, будь-якій, у тому числі церковно-монастирській».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте слова Дмитра Чижевського про те, що «...життя Сковороди є його філософією, а його філософія є його життям». Відповідаючи, спирайтеся на факти біографії письменника.
2. Прокоментуйте висновки Мирослава Поповича про життєвий вибір Сковороди. Чому з духовного погляду він виграв війну проти світу, а з житейського — програв? Як ви ставитеся до такого вибору письменника? Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Назвіть чотири тези, що відображають ключові філософські ідеї Г. Сковороди. Поясніть, як ви їх розумієте.
4. Французький письменник-мораліст Франсуа де Лярошфуко писав, що «людина часто вважає, що вона сама керує собою, тим часом як вона є керованою, і поки її розум спрямований до однієї мети, серце непомітно веде її до іншої». З якою філософською ідеєю Сковороди перегукується ця думка?
5. Проаналізуйте вірш Г. Сковороди «De libertate». У яких літературних творах XVII–XVIII ст. звучить тема вольності?
6. Прочитайте й порівняйте поезії Горация «До мецената» та Сковороди «Всякому місту — звичай і права...». За якими ознаками вони між собою схожі, а чим відрізняються? Відповідь підтверджуйте цитатами.

Квінт Гораций Флакк

ДО МЕЦЕНАТА¹

Глянь, нащадку ясний давніх володарів,
 Меценате, хвало й захисте любий мій,
 Глянь довкіл: багатьом — тільки б у куряві
 Коней гнати стрімких; вихором-колесом

Лиш мету обігнуть — пальмова гілка вже
 Мчить їх ген, до богів, світу керманичів.
 Цей — на все йти готов, тільки б до почестей
 Люд квіритів² хисткий втретє підняв його.

¹ *Меценат* — Гай Цільній Меценат (70–8 рр. до н.е.), друг і дорадник Августа, покровитель школи поетів.

² *Люд квіритів* — римські громадяни врочисто називались квіритами (від сабінського міста Кури в Італії).

Той — гребе та гребе й сипле у засік свій,
Що з лівійських токів літом змести вдалось.
Хто ж оре залюбки батьківський лан, того
Ти й за Аттала¹ скарб не підіб'єш на те,
Щоб кіпрійським судном він борозну пливку
Вів, лякаючись хвиль моря Міртойського.
Хай-но вдарить крилом до Ікарійських вод
Африк буйний — купець марить селом своїм,
Хвалить спокій, та ось — вже він судно слабке
Знов ладнає: не звик, ситий, до голоду.
Є такий, що й за дня добрим вином старим
Сам гоститися рад, келих по келиху,
Зручно лігши собі то під сунічником,
То при тихім струмку в закутку милому.
Інших — табір зове; співом ріжка й сурми
Манить їх на війну — для матерів усіх
Щонайтяжчий проклін. Ну, а мисливцеві —
Любо спати й в снігу — що йому пестощі?
Він про жінку й забув: там, бач, на лань напав
Вірний пес, а кабан — он уже сіті рве.
Я — з плющем на чолі, мудрих ознакою,
Стану побіч богів; я од юрби майну
В тінь гаїв, де в танку німфи з сатирами
Мірно й легко пливуть, хай лиш Евтерпа² нам
Флейту дасть голосну, хан Полігімнія³
Ніжно струни напне, по-еолійському⁴.
Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш
Я торкнуся зірок гордимчолом своїм.

Переклад з латиниці *Андрія Содомори*

7. Розкажіть про час написання, жанр та особливості творів збірки «Байки Харківські». Проаналізуйте байку «Бджола і Шершень».
8. Український фольклорист, етнограф і літературознавець Микола Сумцов назвав Сковороду «останньою розкішною квіткою» культури старої України. Чому?

¹ *Аттál* — один із володарів Пергаму, славного багатствами царства в Малій Азії.

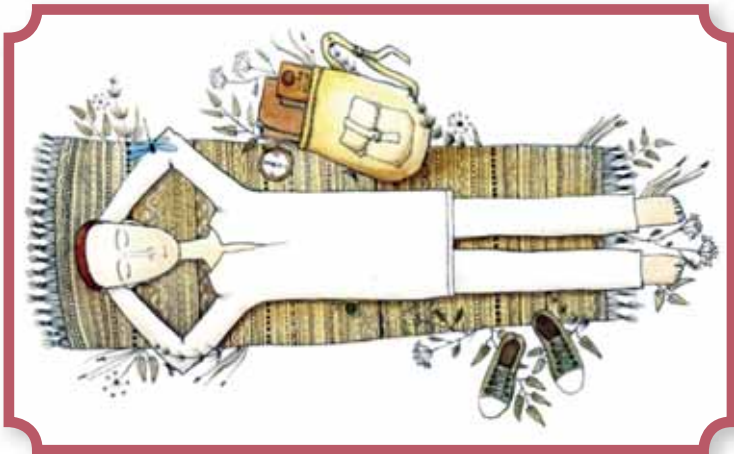
² *Евтérпа* — муза ліричної поезії, зображувалася з флейтою в руках.

³ *Полігімнія* — муза, опікунка хорової поезії і танців.

⁴ *По-еолійському* — на лад еолійських ліричних поетів з острова Лесбосу — Алкея і Сапфо.

1. Вивчіть напам'ять поезію Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права...».
2. Напишіть есе (висловлення) про значення творчості Г. Сковороди для розвитку української філософії та культури (за бажанням).
3. Обговоріть з людьми, думку яких ви поважаєте, сенс вислову Григорія Сковороди: «Бути щасливим — це значить пізнати, знайти самого себе».
4. Розгляньте малюнки сучасної української художниці Марисі Рудської, якими оформлено сайт, присвячений академічному виданню творів Сковороди: <http://www.skovoroda.org.ua>
Чи згодні ви з таким трактуванням образу першого українського філософа?

Обговорітьте з однокласниками

Розгляньте портрети Г. С. Сковороди, виконані сучасними українськими митцями. Висловіть свою думку: які портрети — класичні, такбимовити, усталені, чиальтернативні, провокуючі, — доцільно вміщувати в шкільному підручнику? Чи відкрили вам ці нестандартні зображення нові грані особистості Г. Сковороди?

Юрко Журавель.
Григорій Сковорода

Сергій Майдуков.
Григорій Сковорода

Володимир
Слепченко.
Григорій
Сковорода.
«Світ ловив мене,
та не спіймав»

Література в колі мистецтв

1. Дослідіть тему «Гигорій Сковорода — художник» й оформіть матеріали у вигляді буклета. Проілюструйте його малюнками українського філософа й розмістіть свою роботу в мережі Інтернет для ознайомлення однокласників. Організуйте зворотний зв'язок з ними в зручній для вас формі (чат, анкетування тощо).

Малюнок Григорія Сковороди

2. Дослідіть музичне життя пісні Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права...». Ознайомте однокласників з результатами вашої роботи у зручній для вас формі (повідомлення на уроці, створення групи в соцмережах тощо).

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Напишіть листа Григорію Савичу Сковороді, висловивши в ньому свої оцінки епізодів з його біографії та філософських поглядів.
2. Розробіть анкету й через інтернет-опитування вивчіть думку однокласників про те, наскільки актуальними для них є філософські ідеї Григорія Сковороди, і яких його ідей вони хотіли б дотримуватися. Узагальніть інформацію й донесіть результати опитування до відома своїх ровесників.

Читаємо із задоволенням

Трагічні події на Сході України надихають багатьох сучасних митців до творчості. Поезія першою з-поміж інших родів літератури й видів мистецтва оперативно почала осмислювати проблеми війни та її впливу на людину. Вона порушує складні філософські питання: як війна змінила життя кожної окремої людини й усієї країни? Хто такий герой на війні? Як так сталося, що ми допустили розкол країни на «своїх» і «чужих»? Чи може воїн-захисник у вирі війни залишатися гуманістом? Що буде з нами після війни?

Один із поетів, хто осмислює ці та інші проблеми, — **Сергій Жадан**, який у збірці **«Життя Марії»** зібрав вірші, присвячені трагічним подіям останніх років на Сході нашої країни. Вчитайтеся тільки в рядки з його вірша **«Я знав священика, який був у полоні...»**:

Я думаю іноді, чи зрозуміють нас наші діти.
Серце моє легке і обійми мої розпростерті.
Моєї любові стане на всіх,
навіть на тих, хто хотів мене вбити.

Продовжує мотив війни вірш **Ірини Цілик** **«Повертайся живим»**, яку сестри Тельнюк поклали на музику.

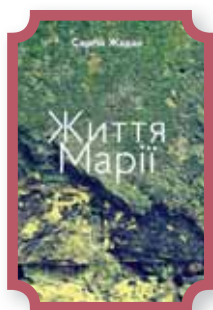
Ти, головне, повертайся додому,
Врешті знімай запилужені берці
І вчися наново жити потому
З перепрошитою вірою в серці...

Ти, головне, повертайся тим шляхом,
Що вбереже твої душу і тіло.
Чорна земля із розпеченим пахом
Тільки дощу, а не крові хотіла.

Ти, головне, повертайся до мами.
Десь там сивіючи за видноколом,
Матері тужать і друкать домами,
Що пахнуть ніжністю та корвалолом.

Ти, головне, повертайся назовсім
І народи-посади-споруди, а
Вже у твоєму дітиську курносім
Виросте радість, нова і правдива...

Якщо ж вам до вподоби інтимна лірика, насолодіться поезіями **Олександра Ірванця** **«Прощальний романс»**, **«На перехресті осені й зими»**, **«Переночуй мене, вишневий саде...»**.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи та визначте, як ви досягли засвоєння матеріалу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. У чому ви змінились як читач, опрацювавши розділ?

Дайте відповіді на запитання за змістом розділу.

1. Назвіть найдавніші книги Київської Русі.
2. У чому полягає роль Біблії в духовному житті українського народу? Чому її називають «Книгою Книг»?
3. Назвіть легенди та притчі Біблії. Яким темам вони присвячені?
4. Розкажіть про найвидатніших перекладачів Біблії українською мовою.
5. Назвіть основні пам'ятки давньоруської літератури.
6. У чому полягає значення давніх літописів для збереження відомостей про життя, культуру, звичаї наших пращурів?
7. Розкажіть про історію відкриття пам'ятки «Слово о полку Ігоревім» та основні гіпотези щодо її авторства.
8. Яка історична основа «Слова о полку Ігоревім»? Визначте його тему та ідею.
9. Назвіть особливості Ренесансу та Бароко на українських землях. Назвіть найвизначніших представників.
10. Назвіть козацькі літописи. Поясніть, яке значення козацькі літописи та «Історія русів» мали для розвитку самоусвідомлення українського народу.
11. Розкажіть про розвиток вертепної драми на українських землях.
12. Назвіть відомі вам твори Г. Сковороди та визначте їх теми / мотиви.
13. Розкажіть, що означав у творах Г. Сковороди його вислів «сродна праця».
14. Який зміст має «філософія серця» Г. Сковороди?

У пошуках національного самоусвідомлення

Слово до читачів

*Ще не було епохи для поетів,
Але були поети для епох.*

Ці слова сучасної української поетеси Ліни Костенко влучно відображають культурно-історичний період, який ви вивчатимете надалі. Про українських письменників XIX ст. не можна сказати, що вони переймалися тільки мистецтвом. Це були більше, ніж трударі на ниві красного письменства. У часи, коли під сумнів було поставлено виживання українського народу, саме вони, національні письменники, узяли на себе обов'язки, які мала б виконувати держава: стояти на захисті прав народу, сприяти культурному піднесенню, розвивати його національну мову. Але в умовах бездержавності саме художня література стала важливим чинником формування національної свідомості народу.

Письменники, яких ви вивчатимете, були людьми звичайними й незвичайними водночас. Вони кохали й страждали, клопоталися про своїх рідних і близьких, мріяли про звичайне людське щастя. Але кожного з них доля додатково наділила високою місією боронити свій народ, його майбутнє. А можливо, не доля, а вони самі вирішили обрати собі такий шлях?

Нова українська література

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- ◆ **ознайомитесь:**
з поняттям «нова українська література» та літературним процесом кінця XVIII–XIX ст;
- ◆ **прочитаєте й проаналізуєте твори**
І. Котляревського,
Г. Квітки-Основ'яненка,
П. Гулака-Артемовського,
Є. Гребінки, М. Гоголя,
Т. Шевченка,
П. Куліша, Марка Вовчка;
- ◆ **засвоїте поняття з теорії літератури;**
- ◆ **вивчите напам'ять**
уривок із поеми «Енеїда»;
фрагменти поеми «Сон» («У всякого своя доля...») і послання «І мертвим, і живим, і ненародженим...»
- ◆ **станете** свідками історичного періоду, коли письменники прощалися з давньою літературою та шукали нових шляхів розвитку української літератури;
- ◆ **дізнаєтесь**, чому українські письменники обрали для своїх творів живу народну українську мову замість традиційної для попередніх століть книжної української;
- ◆ **навчитесь** відрізняти художні твори, що належать до різних стилєвих напрямів;
- ◆ **удосконалите** вміння аналізувати художні твори; визначати їхні особливості;
- ◆ **дискутуватимете** з актуальних проблем літератури та її зв'язків із сучасним життям

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими для себе. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Визначте стратегії, за допомогою яких досягатимете запланованого результату.

Світлі обрії нової української літератури

Історія української літератури в ХІХ сторіччі — найповчальніший взірць цього поступового творення нації, національного почуття і національної свідомості літературою.

Іван Франко

Історичні координати

Як ви знаєте, у середині ХVІІІ ст. лівобережна частина України входила до складу Росії на правах автономії, що їй гарантували угоди Б. Хмельницького 1654 р. Катерина ІІ, яка прийшла до влади в 1762 р., не мала наміру зберігати самостійне правління в українських землях. Тому вже через два роки вона ліквідувала гетьманську владу, а одинадцять років потому (1775 р.) — Запорозьку Січ. Утрата Україною автономії завершилася скасуванням у 1883 р. козацького війська та запровадженням у цьому ж році кріпацтва. Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої на початок ХІХ ст. переважна більшість українських земель опинилася під владою імперії Романових.

Одночасно із цими подіями тривав наступ на українську культуру, мову й освіту. Започаткував їх нищення російський цар Петро І, Катерина ІІ продовжила його справу. Так, у 1784 р. за її наказом у всіх школах України запровадили вивчення російської мови. Цього ж року релігійні відправи в православних церквах також наказано проводити русифікованою церковнослов'янською мовою (нею в церквах Московського патріархату на території України правлять і досі). З 1804 р. в усіх навчальних закладах забороняють навчання українською мовою. Протягом ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на території імперії друкарні не мають права видавати твори будь-якою іншою мовою, крім російської. У 1810 р. уряд перетворює провідну в ХVІІ–ХVІІІ ст. вищу школу — Києво-Могилянську академію — у релігійний навчальний заклад з підготовки священників. Таким

чином українців було позбавлено можливості готувати національну інтелігенцію у вищих навчальних закладах.

Названі вище кроки створювали умови для занепаду двох книжних мов — церковнослов'янської, що нею послуговувалися при релігійних відправах, та книжної української, якою користувалися для творення художньої літератури. Отже, прирікши на зникнення церковнослов'янську та книжну українську мови, влада ставила українців в умови, коли вони змушені були використовувати в усіх сферах життя тільки російську. Унаслідок цього поступово втрачався той духовний «код», за допомогою якого населення ставало народом.

«Зросійщення ополячених окраїн», як називала влада русифікаторську політику, було замасковано під офіційну доктрину культурного розвитку «триєдиного руського народу». Згідно з нею «руським» народом вважали, крім росіян, також українців і білорусів. У такий спосіб було лицемірно приховано колонізаторську політику, спрямовану на позбавлення самобутніх рис двох слов'янських народів. Повірівши в обіцянки влади щодо прав у складі «общерусского» народу, частина освічених культурних діячів уже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вважала себе належними і до українців, і до росіян, а переваги в спілкуванні віддавала російській мові.

Менша ж частина, у пам'яті якої ще збереглися події славної козацької минувшини, не відреклася від свого коріння. Національно свідомі українці розпочали роботу, спрямовану на формування в простого народу національної свідомості та виборювання його законного права на задоволення національно-культурних потреб. Завдяки їхнім зусиллям став можливий подальший національно-культурний розвиток. Тільки пройшовши першу стадію — *усвідомлення своєї самобутності*, народ міг переходити до наступного кроку — *державотворення*.

Вивчення історичного минулого українського народу

Одним з першочергових завдань патріотично налаштованої інтелігенції було визначено обґрунтування національної самобутності українців. Тому наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. українська нація, що народжувалася, шукає свої історичні витоки та культурне підґрунтя.

Зацікавлення дуже коротким історичним проміжком часу, а саме козащиною, виникає в середовищі української шляхти в останній чверті XVIII ст. Інтерес до минулого був дуже практичний: щоб отримати звання російського дворянина, а з ним і певні привілеї, необхідно було довести своє козацьке

старшинське коріння. Тому українська шляхта кидається шукати історичні документи на підтвердження свого шляхетного походження. Імперська влада планувала цим кроком прискорити русифікацію української еліти. Але, крім зради частиною спільноти національних інтересів, вона (ця влада) отримала й деякі неочікувані наслідки. З віднайдених давніх літописів й архівних матеріалів перед українцями постала велич минулого свого народу. Історичні документи давали підставу спростувати великодержавну теорію, згідно з якою «Малоросія» — споконвічна російська земля, а українська історія — це історія великоросійського народу. Велику кількість матеріалів збирала й систематизувала *Тимчасова археографічна комісія*, заснована в 1843 р. Оприлюднений «*Архив Юго-Западной России*» в 35 томах (1859–1914) дав підстави для висновків про самотність українського народу, етнічну спільність населення, що населяє Лівобережжя й Правобережжя.

**Григорій
Полетика
(1725–1784)**

**Дмитро
Бантис-
Каменський
(1788–1850)**

**Йосип
Бодянський
(1808–1877)**

На основі історичних документів у XIX ст. з'являється дві історії України — **Дмитра Бантис-Каменського (1822 р.)** та **Миколи Маркевича (1842–1843 рр.)**. Велику роботу з пошуку, опрацювання та поширення історичних джерел здійснив ентузіаст українства **Григорій Полетика**, якого вважають одним з можливих авторів «Історії русів». Завдяки зусиллям **Йосипа Бодянського** були надруковані Літопис Самовидця, козацька конституція Пилипа Орлика, збірки творів Якова Головацького. Йосип Бодянський сам досліджував історію України у своїх наукових працях.

Вивчення фольклору й етнографії здійснювалося в загальному річищі студій з української культури. Підсилювали увагу

до них і поети-романтики, основними мотивами творчості яких були народ та історія. Представники патріотично налаштованої інтелігенції вважали, що національні особливості народу необхідно шукати в традиційній народній культурі. Піонером фольклорних записів став **Микола Цертелєв**, який у 1819 р. опублікував збірник *«Опыт собрания старинных малороссийских песней»*.

Ґрунтовні записи народної словесної творчості виконав **Михайло Максимович**, який підготував до друку збірки *«Малоросійські пісні»* (1827), *«Українські народні пісні»* (1834), *«Збірник українських пісень»* (1849). Він випускав також альманахи *«Денниця»*, *«Києвлянин»*, *«Украинец»*, у яких друкував записані перлини фольклору.

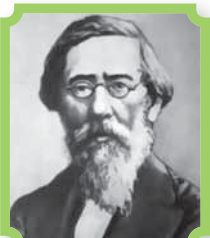
Порівнянню українських та російських народних пісень присвятив свою дисертацію вже відомий вам **Йосип Бодянський**. У ній він стверджує, що *«велика різниця існує між Північчю і Півднем, і... різні народи там живуть»*. Народні пісні Харківської, Полтавської та Катеринославської губерній зібрав **Ізмаїл Срезневський** і надрукував їх у трьох збірниках *«Запорожская старина»* (1833–1838). Багата скарбниця творів героїчного епосу, родинно-побутових пісень і календарної обрядовості давала простір для наукових досліджень. Уже із середини XIX ст. настає період ґрунтовного наукового аналізу записаних фольклорних творів.

Культурні діячі надавали особливого значення посиленню уваги до української мови, адже саме вона є тим чинником, за яким ідентифікується народ.

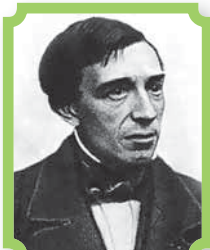
В умовах, коли поступово занепадали церковнослов'янська та книжна українська мови, в українській літературній еліті постало два шляхи: або переходити на російську (що й зробила частина письменства), або обрати мову, носієм якої був простий народ. Не можна сказати, що першим це зробив Іван Котляревський, якого прийнято називати зачинателем нової української

**Микола
Цертелєв
(1790–1869)**

**Михайло
Максимович
(1804–1873)**

**Ізмаїл
Срезневський
(1812–1880)**

літератури та української літературної мови. І до нього були автори, що творили українською розмовною мовою. Наприклад, вірші мандрівних дяків, **Опанаса Лобисевича** тощо.

Але заслуга І. Котляревського полягала в тому, що він на основі розмовно-побутового та народнопісенного мовлення сформував взірець мови, якою могли послугувати й порозумітися українці незалежно від території, на якій вони проживали.

Саме тому першими трьома частинами **«Енеїда» Івана Котляревського**, надрукована вперше в 1789 р., розпочинає нову українську літературу та літературну українську мову. Продовжили його здобутки й розширили можливості української мови харківські письменники-романтики **Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров**. Своєю творчістю письменники першої половини XIX ст. довели здатність української мови передавати найтонші почуття й найскладніші думки. У творах Тараса Шевченка українська мова набула ознак довершеності. На західноукраїнських землях роль реформаторів і «народних будителів» узяли на себе культурні діячі **Маркіян Шашкевич (1811–1843), Яків Головацький (1814–1888)** та **Іван Вагилевич (1811–1866)**.

У першій половині XIX ст. розпочинається також наукова робота щодо вироблення єдиних норм української мови. З цією метою в 1818 р. готує до друку першу граматику української мови **Олексій Павловський**, у 1823 р. видає український словник **Іван Войцехович**, а в 1840 р. — **Павло Білецький-Носенко**. На західноукраїнських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини, також з'явилися граматики української мови (автори — отець **Іван Могильницький, Іван Левицький, Іван Вагилевич, Йосип Лозинський, Яків Головацький, Михайло Лучкай**).

Отже, усі названі вище чинники впливали на формування національної самосвідомості українців, сприяли національно-культурному розвитку.

Годискутуйте з однокласниками

1. Прочитайте уривок з інтерв'ю сучасного українського філософа Сергія Кримського. Назвіть головну тезу цитати. Спираючись на пояснення в підручнику, історичні події та приклади з життя, підтримайте або спростуйте думку вченого. Свою відповідь аргументуйте.

У нас модно зараз казати: «Ось економіка виведе нас із всіх криз...» Я нічого не маю проти економіки, але в жодну епоху, в жодній країні нація не виходила з кризи завдяки виключно економічним чинникам. Лише завдяки культурі, релігії, ідеї державності та національних інтересів.

2. Від 2014 р. в Україні вважається, що гасло «Єдина країна — єдина страна» є символом мовної толерантності¹ й об'єднує всі території нашої держави. Чи підтримуєте ви цю тезу? Свою відповідь обґрунтуйте.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, якими політичними діями Російська імперія ліквідувала українську автономію. Які події кінця XVIII — першої половини XIX ст. свідчать про антиукраїнську політику російського уряду?
2. Чому українська прогресивна еліта велику увагу приділяла національно-культурній роботі?
3. Назвіть напрями, за якими здійснювалася культурно-просвітницька робота наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Наведіть приклади на підтвердження своїх думок.
4. У чому полягає заслуга І. Котляревського перед українською культурою та літературою?
5. Прокоментуйте, як ви розумієте епіграф до цього розділу (див.с. 150).

1. Складіть і запишіть у робочому зошиті складний план статті про розвиток української культури наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.
2. Складіть і запишіть у робочому зошиті висловлення, епіграфом до якого будуть слова Ліни Костенко (за бажанням):

Всі люблять Польщу в гонорі і славі.
 Всяк московит Московію трубить.
 Лиш нам чомусь відмовлено у праві
 свою вітчизну над усе любити.

¹ *Толерантність* — терпимість до іншого способу життя, поведінки, звичаїв, ідей тощо.

СМІХ І СУМ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

1769–1838

...він з великого пожару України найбільшу спас народну святість — слово...

Іван Франко

На витоптаному пустирі нашої історії раптом сміх Котляревського. Саме в той час, коли начебто й нічого було сміятися...

*Євген Сверстюк,
український літературний критик, поет, філософ*

Він зачитувався «Дон Кіхотом» Сервантеса. Принаймні так переповідали його сучасники. Він і сам іноді здійснював учинки, яким би міг позаздрити його улюблений літературний герой. Наприклад, через особисті обставини або ідейні переконання рішуче рвав зі звичним способом життя й тим само мовчки висловлював свою незгоду з існуючими порядками, бо жив у країні, де «*на всіх язиках все мовчить*».

У тогочасній провінційній Полтаві XVIII ст. він створив модерний твір. Його поему (і це була перша серйозна проба пера автора!) без його відома було надруковано в самій столиці Росії, бо вона вже була настільки популярною, що ходила між читачами в рукописних списках. Кажуть, що нею цікавилися російський цар Микола I, а імператор Наполеон під час російсько-французької війни вивіз один примірник із собою на батьківщину.

Він був дотепником і «лицарем без страху й докору».

А найголовніше — став зачинателем нової української літератури.

Він — це Іван Петрович Котляревський, український поет, драматург, педагог і громадський діяч кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст.

Життєвий і творчий шлях письменника

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня (29 серпня) 1769 р. в Полтаві. У цей час в Україні вже скасували гетьманство, але ще діяло Військо Запорозьке й залишалася Запорозька Січ. Полтава в середині XVIII ст. була полковим містом, тобто в ньому розташовувалися військові козацькі зағони, що мали автономне самоврядування. Тому дитинство маленького Івася було овіяно романтикою козаччини, спогляданням козацького полкового життя, ознайомленням з розповідями про славні запорозькі походи й подвиги. Тільки з 1796 р., коли Полтава стала повітовим містечком, вона перетворилася на глуху малоросійську провінцію великої Російської імперії.

За деякими дослідженнями, у роду І. Котляревського предки були козаками, але вже його батько належав до цивільних і служив канцеляристом у Полтавському міському магістраті. За свідченнями біографа О. Терещенка, дитинство І. Котляревського проходило в повсякчасних злигоднях: *«Нерідко доводилось йому вдовольнятися одним шматком хліба й ходити босим; але жива й весела вдача допомагала йому переносити домашні нестатки. З дитячих років виявилась у нього охота до читання і старанність у заняттях»*. Тому батько віддав Іванка на навчання спочатку до місцевого дяка, а в десять років — до семінарії. Незважаючи на зубріння в навчанні, крім богослов'я, юний Котляревський вивчає основи філософії, поетики, риторики, засвоює латинську, німецьку, французьку, російську мови. Самотужки він опановує також польську. Допитливий семінарист не лише читає в оригіналі твори цими мовами, а й перекладає Вергілія, Овідія, Горація, що передбачали уроки риторики. За такими заняттями майбутній автор «Енеїди» вправлявся в мистецтві віршування, сам починав римувати. За свідченнями українського письменника й педагога полтавця Степана Стебліна-Камінського, *«ще в юному віці Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до всякого слова майстерно добирати рими, дотепні і вдалі, за що товариші його по семінарії прозвали “рифмачем”»*.

Попри успіхи в навчанні, у 1789 р., після батькової смерті, І. Котляревський змушений був залишити семінарію та

влаштуватися працювати в канцелярію. Чиновницька кар'єра в провінційному містечку складалася непогано: спочатку підканцелярист, уже через рік — канцелярист, ще через два — губернський реєстратор¹. Саме в останній рік служби — у 23 роки — Котляревських внесли до реєстру дворян. Такий статус надавав юнакові право брати участь у роботі шляхетського зібрання² в Полтаві, а на початку XIX ст. — уже відомий на той час як письменник — І. Котляревський виконував у ньому обов'язки церемоніймейстера. Своєю сумлінною працею він намагався служити українському громадянству.

Безбарвне майбутнє в сірій чиновницькій шинельці перепадає в цей час приваблювати І. Котляревського. Скоро він пориває зі своєю службою й наприкінці 1893 р. влаштовується працювати домашнім учителем у поміщицьких маєтках на Полтавщині. Маючи можливість спілкуватися із селянами, І. Котляревський, як зазначає С. Стеблін-Камінський, ходив *«на зборища і забави народні і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно вслухався в народну говірку, записував пісні й слова, вивчав мову, нрави, звичаї, обряди, повір'я, перекази українців, ніби готуючи себе до наступної праці; і справді, з цієї практичної школи виніс він глибоке знання малоросійського нареччя і побуту народного»*. Саме на роки вчителювання (1794–1796) припадає початок його роботи над першими трьома частинами геніальної *«Енеїди»*.

Уже через два роки в долі І. Котляревського — наступний несподіваний поворот. Облишивши працю в поміщицькому ма-

¹ *Губернський реєстратор* — особа, яка вела юридичні справи в державній установі; однією з його функцій був пошук історичних документів для підтвердження шляхетного походження особи й надання їй дворянського звання.

² У 70–80-х роках XVIII ст. після ліквідації Гетьманату шляхетські зібрання вимагали повернення колишніх прав і вольностей та відновлення гетьманства, ухвалювали рішення з найгостріших тогочасних питань — про неприпинення гідності українських чинів, про урівняння їх з російськими військовими й цивільними чинами, про порушення шляхетських привілеїв у краї. На початку XIX ст. ці адміністративні самоврядні органи найбільше впливали на характер місцевого життя. Шляхетські депутати розробляли щорічний кошторис у губернії, втручалися в місцеве управління, утримували громадські магазини, проводили рекрутські набори, засновували освітні та культурні заклади й неодмінно використовували право подання про громадсько-політичні потреби до вищих інстанцій.

(За книгою В. Свербигуз «Старосвітське панство»)

етку, він записується добровольцем до Сіверського карабінерського полку. Причиною стали «справи сердечні». Іван Петрович закохався в родичку господаря маєтку і, очевидно, мріяв з нею побратися. Ударом для нього стала звістка, що кохану Марію засватано за багатого сусідського поміщика. Душевна драма була, напевне, такою сильною, що І. Котляревський у подальшому так і не наважився одружитися.

Успішний учень і канцелярист, у війську І. Котляревський протягом десяти років також зробив блискучу кар'єру. З каде-та в 1796 р. дослужився в 1808 р. до офіцерського звання капітана. Він «відзначився безстрашністю» в російсько-турецькій війні (1806–1812), як характеризував свого офіцера генерал Мейєндорф. За успішно проведені переговори з буджацькими татарами, яких він схилив перейти на бік Росії, І. Котляревський був нагороджений орденом Анни 3-го ступеня.

Але одночасно з військовим тривало активне творче життя поета. Він продовжує працю над своєю безсмертною «Енеїдою», хоч про майбутню славу й не здогадувався. Уже перебуваючи на військовій службі, І. Котляревський випадково дізнався про те, що в 1798 р. конотопський поміщик **Максим Парпура (1763–1828)** в Петербурзі без дозволу надрукував перші три частини його поеми під назвою «*Енеида на малоросійский язык перелицованная И. Котляревским*». Запідозрити видавця в зловмисництві — марна справа. Він був меценатом, подарував на добротність 100 000 рублів. Від видання твору М. Парпура не мав жодного зиску. Але, знаючи, що поему І. Котляревського може спіткати доля сотень втрачених і забутих творів, не дав пропасти цій перлині української словесності.

У 1898 р. ні читачі, ні автор «Енеїди» навіть не здогадувалися, яке значення ця книжечка, надрукована на сірому папері поганої якості, посяде не тільки в українській літературі, а й у відродженні українського народу. Жартівлива традиція «низького» бароко, у якій були написані перші три частини поеми, не викликали підозри в царській цензури. Твір залюбки читали не тільки

Титульний аркуш
«Енеїди»
(1798 р.)

українці. Ним зачитувалися в обох російських столицях. Для того щоб пересічний російський читач зрозумів зміст твору, М. Парпура супроводив поему словничком. Але, звісно, свій твір І. Котляревський адресував передусім своїм співвітчизникам-українцям.

За зовнішньою легкістю й розважальністю була прихована істинна мета твору — освітати волелюбний український народ і його прагнення до свободи й державності. Утвердженням цієї ідеї автором «Енеїди» вдалося подолати прірву між простим народом і тією частиною культурної еліти, яка вже розпочала роботу на ниві українського відродження.

Але тривалий час образі автора на свого першого видавця не було меж! Мало того, що І. Котляревський помістив свавільця в наступних частинах «Енеїди» до пекла, назвавши його «мацапурою», він навіть через 26 років порушив питання незаконного друку свого твору на засіданні шляхетного зібрання.

А тепер повернімося знову до 1808 р. На злеті військової кар'єри І. Котляревський подає у відставку. Зовні його рішення було нелогічним. Але воно цілком відповідало життєвим принципам письменника-гуманіста. Спостерігаючи за віроломством російського війська щодо задунайських козаків, він не міг із цим змиритися. Останньою крапкою стало жорстоке покарання солдатами повсталих киян-ополченців.

І. Котляревський переїжджає до Петербурга, готує до друку й видає в 1809 р. чотири частини «Енеїди». Не знайшовши в столиці роботи, він повертається до Полтави. Уся подальша його праця до кінця життя була присвячена справі піднесення рідного народу.

З 1810 р. генерал-губернатор призначає І. Котляревського на посаду наглядача «Будинку для виховання дітей бідних дворян». Посада була незначною, але вимагала від Івана Петровича цілковитої самовіддачі. Небайдужий педагог виховував у своїх підопічних найкращі якості — людяність і доброту, відповідальність і турботу про ближнього. «Будинок...» готував патріотично налаштованих та освічених випускників. Цікавий факт: учнем І. Котляревського був **Михайло Остроградський**, майбутній видатний український математик, академік Російської та кількох іноземних академій. Декабрист М. Новиков

згадував, що Іван Петрович «у колі вихованців є шанованим і строгим батьком». За «усердіє въ службѣ» і за ретельність в управлінні «Будинком для виховання дітей бідних дворян» І. Котляревський отримав титул майора та був нагороджений пернем із діамантом.

Коли почалася російсько-французька війна 1812 р., йому як офіцерові доручили сформувати 5-й український козацький полк. І. Котляревський охоче взявся за цю справу. Він вважав службу у війську почесною, сам був лицарем честі й військового обов'язку. Добираючи полтавців до полку, Іван Петрович наполягав, щоб після війни не розформували цей козацький загін.

Окрема сторінка біографії письменника — *театральна діяльність*. Театром він захопився, щойно повернувшись після військової служби з Петербурга. Іван Петрович влаштував аматорські вистави, та й сам особисто любляв грати в них комічних персонажів. Тому нікого в Полтаві не здивувало призначення його в 1818 р. директором театру. Новостворений заклад завдавав чимало клопотів: не було ще професійних акторів, виникали матеріальні проблеми, пов'язані з браком грошей, відсутністю декорацій і костюмів. Але найбільшою проблемою стала відсутність хорошого сучасного репертуару. Щоб привабити на вистави глядачів, у 1819 р. І. Котляревський сам пише два драматичні твори — «*Наталка Полтавка*» і «*Москаль-чарівник*». У них дійові особи заговорили народною мовою, а глядачі бачили на сцені життя простого народу.

Цими творами І. Котляревський заявив: українські селяни можуть переживати не гірше, ніж панство, вони мають шляхетні почуття і вчинки. Так І. Котляревський п'єсами «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» започаткував створення нового драматичного театру.

Тоді ж він познайомився з молодим талановитим актором-кріпаком Михайлом Щепкіним, який прибув до Полтави з Харкова у складі театральної трупи І. Штейна. Гра талановитого кріпака справила на І. Котляревського настільки сильне враження, що він сприяв викупу актора-самородка з неволі.

20–30-ті роки ХІХ ст. були для І. Котляревського ще й часом напруженої праці зі студій української історії, етнографії та фольклору. Добре обізнаний з документами минулого, він допомагає Д. Бантиш-Каменському в підготовці «Істории

Малой Росии», славістам І. Срезневському та В. Пассеку — у підготовці збірок фольклорних та етнографічних матеріалів. Ураховуючи заслуги перед культурою, «поважаючи відмінні знання його в науках і вітчизняній словесності», у 1821 р. Івана Петровича було обрано почесним членом Харківського, а потім і Петербурзького «Вільного товариства любителів російської словесності». У такий спосіб було визнано не тільки науковий внесок І. Котляревського, а й українську мову та культуру, за для яких він працював.

Зважаючи на патріотичні позиції письменника, логічною стала його участь у 1818 р. в масонській ложі¹ «Любов до істини». Її членами були аристократи. І хоч, за влучним висловом російського історика Василя Ключевського, у Росії «більше масонствували, ніж були масонами», полтавська ложа відіграла суттєву роль у формуванні тогочасної політичної думки. Її члени обстоювали ідею державної самостійності України. У програмному документі цієї організації — «Катехізисі», за деякими свідченнями, йшлося про необхідність відокремлення України від Росії. Після придушення в Росії декабристського руху в 1825 р. розпочалося розслідування діяльності масонських лож. Серед учасників звучало й ім'я І. Котляревського. Уникнути покарання йому вдалося через брак доказів.

З 1827 р. І. Котляревського призначено на посаду вихователя так званих «богоугодних» закладів Полтави, де він пропрацював майже до кінця свого життя. Іван Котляревський організовував роботу лікувальних і благодійних установ, безкорисливо заступався за скривджених. Один із сучасників згадував про нього: «Під скромною простотою щирого українця в ньому приховувалась натхненна душа, відкрита всім благородним почуттям, і чудове, рідкісне по доброті серце, здатне на всі жертви».

Свій земний шлях І. Котляревський завершив 10 листопада (29 жовтня) 1838 року. Незадовго перед смертю він відпустив на волю дві сім'ї своїх кріпаків. Напевно, так зробив би і його улюблений Дон Кіхот...

На першому скромному пам'ятнику на мідній дошці викарбували слова: «*Майор Котляревский, сочинитель малороссийской “Энеиды”*».

¹ Масонські ложі — морально-етичний рух у вигляді законспірованої організації.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві, установлений 1903 р., — перший в історії пам'ятник українському письменнику

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Розкажіть, які донкіхотівські вчинки у своєму житті здійснив І. Котляревський. Яка причина такої його поведінки?
- ▶ 2. Чи згодні ви з думкою, що письменник служив царському уряду й українському народові одночасно? Свою відповідь обґрунтуйте.
- ▶ 3. Розкажіть про перше видання «Енеїди» та її видавця. У чому полягало визначне значення поеми для української літератури?
- ▶ 4. Поясніть, чому Максим Рильський сказав, що «І. Котляревський — Коперник українського слова».

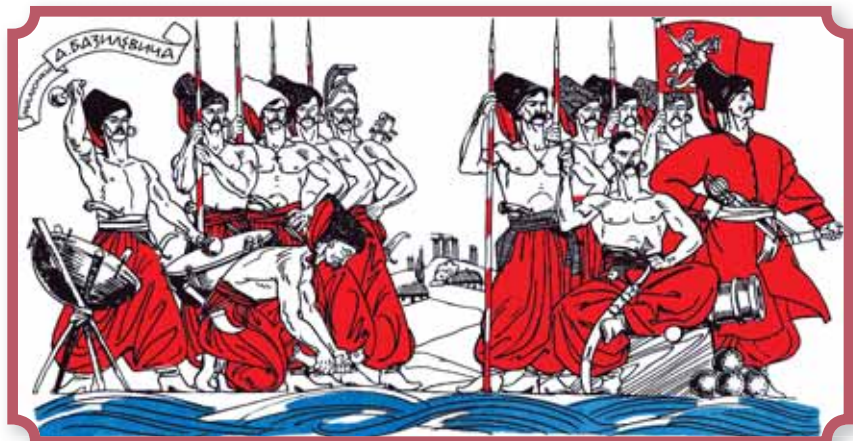

1. Доберіть матеріал, що висвітлює тему вшанування пам'яті І. Котляревського. Підготуйте повідомлення та виголосіть його в класі. Розшукайте матеріали до статті у Вікіпедії «Історія встановлення і відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві».
2. Прочитайте частини поеми «Енеїда», визначені вчителем. Читаючи, позначайте цитати до характеристики Енея і троянців, богів і земного панства.

«ЕНЕЇДА»

Уся поема — це... «похід нації»,
мандрівка народу в морі часу.

*Валерій Шевчук, український письменник,
літературознавець*

*Анатолій Базилевич.
Ілюстрація до поеми «Енеїда»*

Джерела «Енеїди» І. Котляревського. Жанр твору

Котляревський писав поему «Енеїда» протягом майже всього свого життя. Як ви вже знаєте, перші три частини твору побачили світ за сприяння М. Парцури в 1798 р. Успіх твору перевершив усі очікування, тому в 1808 р. знову без авторської згоди з'явилися перші три частини твору. Через рік автор підготував до друку нове видання поеми, доповнивши її четвертою частиною, і надрукував її під назвою «Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий, Санкт-Петербург, в медицинской типографии». Лише в 1842 р., після смерті письменника, у Харкові надрукували всі шість частин поеми.

Уже сама назва твору вказувала освіченим читачам, що взірцем для І. Котляревського була Вергілієва «Енеїда». Український автор не перший, хто наслідував одного з найавтори-

тетніших поетів античності. Протягом XVIII – на початку XIX ст. з'явилися пародії на Вергілієву «Енеїду» в західноєвропейських літературах: Д. Лаллі в італійській, П. Скаррона у французькій, А. Блюмауера в німецькій, М. Осипова в російській. Напевне, І. Котляревський був знайомий з більшістю цих творів в оригіналі.

Як і попередники перелицьованих «Енеїд», І. Котляревський створює бурлескно-травестійну поему, що були надзвичайно популярні на той час у Європі.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Травестія — різновид поетичних жартівливих творів. Термін «травестія» походить від італійського слова *travestire*, що означає перевдягати.

І. Котляревський з Вергілієвого твору серйозного й героїчного змісту використав лише сюжетну канву та імена деяких персонажів, але переробив її, «перелицьовав» для зображення зовсім іншого, ніж в оригіналі, життя. Він переніс події з античних часів в українське суспільство кінця XVIII ст. Усе в поемі нагадує українські реалії — одяг персонажів, звичаї, побут, наїдки й напої. У поемі — спогоди про козаччину, якої, звісно, не могло бути у Вергілія. Якщо в античному творі йшлося про мандри троянців, які прибули на латинську землю й заснували велику Римську державу, то в травестійній поемі І. Котляревського в образі Енея і троянців І. Котляревський зобразив козаків, а в образах античних богів і царів читач упізнавав представників різних верств і станів українського суспільства.

Усі герої І. Котляревського — від олімпійських небожителів до троянців — українці. Ось богиня Венера — яскравий тип української вельможної пані:

Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами люстровий,
Пішла к Зевесу на ралець.

Георгій Нарбут.
Ілюстрація до поеми
«Енеїда»

Троянці І. Котляревського носять українські імена
Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса...

Отже, усе в поемі вказує на те, що автор відтворює українське суспільство кінця XVIII — початку XIX ст.

І. Котляревський пише травестію в бурлескному стилі. В основі бурлеску — невідповідність між темою твору та засобами використаними для зображення. Це може бути «висока» тема, відтворена жартівливо, «низькими» засобами, або навпаки — «низька» тема, зображена пафосно, урочисто. Наприклад, у бурлескному творі поважних і величних героїв письменник ставить у комічні ситуації, одягає в невідповідний одяг, вони здійснюють учинки, які викликають сміх і глузування читача. У такий спосіб автор зображує їх знижено, чим досягає комічного ефекту.

Так, у поемі Вергілія Зевс зображений величним вершителем як людських доль, так і цілих держав. У Котляревського ж його змальовано знижено, унаслідок чого виникає пародійно-комічний ефект¹:

Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварти виливав.

Сміх І. Котляревського в «Енеїді» виконує не лише розважальну функцію. Чи міг письменник в умовах, коли російське самодержавство знищувало в Україні останні жарини свободи й вільнолюбства, уголос висловити протест проти тиранії й виявити свої патріотичні позиції? Зрозуміло, що ні. І тоді І. Котляревський обирає сміх і зовнішню легковажну розповідь як ширму, за якою ховає важливі національні та суспільні ідеї. Для російського читача, незнайомого з українським історичним контекстом, мандри Енея й троянців — це лише цікава весела переробка за Вергілієвим сюжетом. Український читач кінця XVIII — початку XIX ст., у пам'яті якого ще свіжими були

¹ *Пародія* — сатиричний або гумористичний твір, який наслідує творчу манеру іншого письменника з метою його висміяти.

події козаччини, руйнування Запорозької Січі, втрати державності й свободи, у підтексті віднаходив ідеї, суголосні зі своїми патріотичними позиціями. За легковажними пригодами Енея і троянців він прочитував пошуки українцями своєї ідентичності й прагнення побудови держави, протест проти національного та соціального гноблення.

Можливість висловити сміливі суспільні ідеї стала можлива завдяки майстерній композиції твору. В. Шевчук порівняв її з українським вертепом. Пригадаймо, що на верхньому його ярусі розігрувалися «високі», релігійні та державні теми, а на нижньому — «низькі», з життя простого народу. Але І. Котляревський засобами комізму поміняв місцями «верх» і «низ». У поемі правляча верхівка суспільства в образах богів і земних вельмож сміхом була принижена й розвінчана. Натомість простий народ, з нижніх щаблів суспільства, був зображений героєм, возвеличений і прославлений.

Іван Падалка.
Ілюстрація до поеми
«Енеїда»

Ідейно-тематичні доміанти поеми

Як ми вже з'ясували, сюжетною основою поеми І. Котляревського була знаменита антична поема «Енеїда» Вергілія. У ній ішлося про мандрі до Латинської землі внука троянського царя — Енея. Після зруйнування Трої він повинен був за повелінням богів заснувати нове царство і стати родоначальником римлян. Поема утверджувала божественне походження імператора Августа та право Риму правити іншими народами.

Скориставшись сюжетною канвою Вергілія, І. Котляревський наповнює твір новим, актуальним для сучасників змістом.

Тема поеми «Енеїда» — змалювання життя різних прошарків українського суспільства кінця XVIII – початку XIX ст. через розкриття мандрів Енея.

В образах Енея і троянців, земних царьків, олімпійських богів І. Котляревський змальовував Україну другої половини XVIII ст., звичаї та побут її народу. *«Фактично, куди б... Еней із троянцями не потрапляли, — слушно зауважує сучасний поет і літературознавець Віктор Неборак, — вони потрапляють в Україну. Його одяг, звички, застілля — все свідчить, що він українець. І виникає кумедна ситуація: українці шукають українців. Вони подорожують і потрапляють до таких самих українців (навіть коли вони потрапляють у Карфаген до Дідони — і це Україна)».*

Хто такі українські «троянці» та куди вони простують? На перший погляд, усе очевидно: як і у Вергілія, мешканці зруйнованої Трої шукають нової землі, на якій вони заснують могутню державу. Але за зовнішньою подібністю до твору свого попередника І. Котляревський приховує інший зміст. Його троянці — нащадки давньоруського язичницького бога Трояна (пригадуєте, у «Слові» давньорусичів названо *«трояновими внуками»*?). А ще — давньоруська земля теж мала свою Трою. Саме нашу українську столицю Київ у прадавні часи часто називали *Троєю*, тому що місто складалося з трьох частин — Княжого міста, Печерська й Подолу. Тому, як робить висновок дослідниця Тамара Гундорова, ймовірно, *«Троя... у пророчому видінні Котляревського асоціювалася з епохою українських предків».*

В історичній візії Котляревського троянці-українці — нащадки давньоруської держави Київської Русі. Друга, зруйнована Троя, з якої тікають троянці, виразно натякала на Козацьку державу, знищену російським самодержавством. У пам'яті сучасників І. Котляревського ще свіжими були спогади про те, як після ліквідації Запорозької Січі козаки перебралися на вільні землі й утворили Задунайську Січ. Але, за сюжетом І. Котляревського, Еней і троянці мають *«построїть Альбіград»*, тобто заснувати Біле місто — **нову Українську державу.**

Отже, якщо Вергілій своїм твором захищає державу, яка вже відбулася, існувала, то український автор своєю «Енеїдою» відстоював право українців на власну державу в майбутньому.

Тому ідея поеми — утвердження думки про право українського народу на власну державу, заклик до українців пізнати, віднайти самих себе в історичному часі.

Чимало образів поеми І. Котляревського мають алегоричне значення й натякають на певні політичні сили в Європі у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Цікаві гіпотези щодо їх інтерпретації висловив Валерій Шевчук. Зокрема, він посилається на український анонімний драматичний твір «Діалог Енея з Турнусом» (Чернігів, 1745), який дає можливість «декодувати», розшифрувати образи Енея й Турна. У ньому в образі Турнуса зображено російського царя. Таким чином протистояння в поемі І. Котляревського Енея і Турна набуває символічного значення як протистояння України проти Росії за утвердження власної держави. Має приховане символічне значення й образ Дідони. Можливо, вона — це Польща, з якою Україна мала стосунки протягом тривалого часу і яка «спалилася» — була поділена між сусідами-агресорами.

Іван Іжакевич.
Ілюстрація до поеми
«Енеїда»

«Енеїда» І. Котляревського порушила суспільно важливі для українського народу проблеми. Насамперед — національного самоусвідомлення, захисту українського світу перед загрозою його знищення. Дотичними до них є питання захисту рідної землі від ворогів, громадського обов'язку перед народом, соціальної нерівності, виховання дітей, дружби, кохання тощо.

Отже, за зовнішніми комічними епізодами автор приховує суспільно важливі ідеї. Використавши сюжет Вергілієвої поеми, український письменник вивернув «навиворіт» канонічний текст, надав йому нового змісту, вдихнув сучасні суспільні ідеї.

Олена Тернавська.
Ілюстрація до поеми
«Енеїда»

Композиція та сюжет поеми

Як і в оригіналі, події в «Енеїді» І. Котляревського розвиваються в хронологічному порядку. На перший погляд, *конфлікт* розгортається між двома супротивницями — олімпійськими богинями Венерою (Енеевою матір'ю) та Юноною. Ненавидячи Венеру, Юнона за найменшої нагоди намагається насоливати їй, стаючи на заваді синові своєї супротивниці. На початку троянський ватажок стає іграшкою в руках богів і лише виконує їхню волю.

Починається розповідь зі згадки про те, що греки спалили Трою й Еней з ватагою відданих йому людей утік зі зруйнованого міста. Це — *експозиція* поеми. Початок подій кладе зображен-

ня бурі на морі, яку Юнона підбурює здійснити бога вітрів Еола. На захист сина-мандрівника стає Венера й просить у верховного олімпійського бога Зевса покровительства для свого сина. Той заспокоює доньку звісткою, що Еней добереться до Латинської землі, збудує там царство й стане його правителем. Ця подія є *зав'язкою* поеми.

Еней, під час бурі, спочатку розгубився, але потім опанував страх і пообіцяв богові морів Нептуну *«півкопи грошей»*, щоб той утихомирив хвилі. Мандрівники пристали до берега міста-держави Карфагену, у якому правила *«розумна пані і моторна»* Дідона. Закохавшись в Енея, вона на два роки бенкетами й розвагами затримала його у своєму царстві. Коли ж за вказівкою Зевса він її покинув і знову вирушив на пошуки нової землі, Дідона спалила себе в очеретах.

Уві сні до Енея прийшов батько й наказав навідатися до нього на той світ. Прибувши до Кумської землі, троянський ватажок зустрів пророчицю Сивіллу, яка взялася провести його до пекла. Там він побачив страшні картини покарання людей різних соціальних станів і різного віку:

Була там шляхта і міщане,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,

Були видючі і сліпі,
Були і штатські, і воєнні,
Були і панські, і казенні,
Були миряне і попи.

Картини пекла І. Котляревський описував відповідно до християнського уявлення про покарання грішників, які порушують Божі запо-

віді й норми моралі. Серед них — здирники й лиходії, скупі й шахраї, паливоди та волоцюги. Але найбільше діставалося панам і підпанкам, шинкарям і крамарям — усім тим, хто гнобив народ. Натомість у раю, де «ні холодно було, ні душно, / А саме так, як в сіряках», мешкали праведники. Серед них переважно бідаки, які терпіли злидні й приниження в земному житті. Отже, у картинах пекла й раю знайшли яскраве втілення погляди автора відповідно до норм народної моралі.

Повернувшись із того світу, троянці помандрували далі до Латинської землі. Там Еней потоваришував з місцевим царком Латином і навіть йшлося вже про весілля з його донькою Лависею. Але знову втрутилася Юнона, яку злило безтурботне життя троянців. Вона навіяла сусідському князьку Турнові, який женихався до Лависі, сон, нібито панночка його зрадила, й він оголосив Енееві війну. Дружина Латина Амата підтримала Турна, й розгорілася запекла війна. У ній кладе життя Паллант — син Енеевого союзника царя Евандра. Героїчно гинуть також воїни Низ та Евріал. Усі ці епізоди складають *розвиток дії*.

Щоб уникнути зайвих жертв, Еней пропонує Турнові вийти на поєдинок сам на сам. Епізод битви — *кульмінація* твору. *Розв'язка* — смерть Турна від руки Енея. Отже, в останніх двох частинах I. Котляревський зображує Енея не безвольною іграшкою в руках богів, як на початку твору, а мужнім воїном, свідомим своєї місії.

I. Котляревський активно використовує *алюзії* для розповіді про події української історії.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Алюзія — це художній прийом, коли автор натякає на певний літературний твір чи історичну подію, тим самим «закодовує» свої думки й ідеї, робить їх доступними лише для обмеженого кола читачів.

Для «розкодування» їхнього змісту необхідно, щоб читач був добре обізнаний з матеріалом, на який натякає автор.

Ось, наприклад, як у поемі зображено троянське військо:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.

Згадка про Гетьманщину й назва козацьких полків переносить читачів до подій недавнього минулого, коли українці в боротьбі з ворогом виборювали перемогу. Троянці

І. Котляревського «*кургикали пісеньок: /Козацьких, гарних, запорозьких*», «*про Сагайдачного співали, /Либонь співали і про Січ*». Автор згадує про історичні події як сам, так і від імені героїв. Ось, наприклад, Сивілла зазначає:

При Шведчині я дівовала,
А татарва як набігала,
То вже я замужем була...

Розгнівана на Енея Юнона вигукувала:

Куди йому уже до Риму? Як вернеться пан хан до Криму,
Хіба як здохне чорт в рові! Як жениться сич на сові.

Як бачимо, альянзи дають можливість авторові надати твору національного колориту та ввести в текст події з українського життя.

Особливістю композиції поеми є *розлогі етнографічні картини*, які відтворюють звичаї, традиції та побут українського народу. Така деталізація дала підстави М. Рильському назвати «Енеїду» «*енциклопедією українського життя*». За поемою І. Котляревського можна вивчати матеріальну й духовну культуру українського народу в другій половині XVIII ст. Автор наводить десятки назв страв і напоїв, народних музичних інструментів, ігр і розваг, предметів одягу тощо. Але називає він їх не довільно. Якщо, скажімо, йдеться про страви, то вони згадані в тій послідовності, у якій українці подають їх на стіл. А інструменти автор називає за тональністю й черговістю виконання музичної партії. Іноді складається враження, що за переліком етнографічних деталей письменник на певний час навіть забуває про сюжет поеми. Але насправді така надмірність має важливе ідейне надзавдання. В умовах, коли Російська імперія докладала зусиль, щоб довести, що росіяни й українці — один народ, Іван Петрович Котляревський усіма доступними йому способами заявляє: «*Ми — не вони. Ми — інші*». Так само згодом виокремить український світ з імперської «триєдності» інший український письменник Микола Васильович Гоголь у своїй першій збірці «Вечори на хуторі біля Диканьки».

В умовах, коли російський царат свідомо нищив українську мову, І. Котляревський демонструє її невичерпне багатство й різноманітність. Тільки на позначення побутової лексики автор ужив близько семи тисяч слів! Письменник часто полюбляє нанизувати слова в синонімічні ряди, як, скажімо, у зверненні Дідони до Енея, коли він її покинув:

Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,
Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, престидкий,
Негідний, злодій, еретик!

Котляревський відкриває в поемі читачам також багатий світ українських прислів'їв і фразеологізмів.

Образи поеми «Енеїда»

Зважаючи на те, що поему «Енеїда» І. Котляревський писав майже двадцять років, його погляди на зображувані події суттєво змінювалися. Відповідно й образи твору теж змальовані в розвитку.

Головними героями є *Еней і троянці*, які на початку поеми постають ватагою переляканих, «осмалених, як гуля, ланців», утікачів-«голодрабців». Вони втратили батьківщину, колишній звичний уклад життя й не можуть пристосуватися до нових умов. Троянці розгублені й неорганізовані, налякані й невпевнені в собі. Нічим не кращий і їхній ватажок. На початку твору Еней «*удавсь на всеє зле проворний, /Завзятіший од всіх бурлак*». Він безвольний і малодушний, утрачає контроль над собою при найменшому випробуванні. Коли на морі розігралася буря:

... крикнув, як на пуп;
Заплакався і заривався,

Пошарпався, увесь подрався,
На тім'ї начесав аж струп.

У перших трьох частинах Еней і троянці — іграшки в руках богів, готові пристосуватися до будь-яких обставин. Вони плывуть за течією, шукають, де краще, не докладають особливих зусиль для влаштування життя. Під час бурі на морі Енеєві простіше пообіцяти Нептунові хабара, аніж протистояти випробуванням долі. Нагодовані й одягнуті в царстві Дідони, вони щасливі, їм досить того, що «*п'яні, ситі, /Кругом обуті і обшиті*». Пиятика, ненажерство, веселе забуття троянців на початку твору уособлюють незрілу національну мужність народу, що втратив батьківщину. Для нього вершиною щастя стає задоволення власних матеріальних потреб.

Але, дізнавшись від батька Анхіза та з пророцтв Сивілли про місію своєї подорожі — віднайдення землі, на якій потрібно збудувати нове царство, Еней поступово починає змінюватися. Усвідомлюючи свою відповідальність за майбутню батьківщину, нащадків роду, він докладає зусиль для здійснення своєї

місії. У п'ятій і шостій частинах поеми Еней уже не «суцїга, / Паливода і горлоріз», як на початку твору. Автор називає його то гетьманом, то князем троянським, то господарем, указуючи на державницькі завдання героя.

Коли троянці прибувають в Латинську землю, Еней змушує їх вивчити місцеву мову, та й сам не відстає від товаришів. В епізоді налагодження стосунків з Латином троянський ватажок виявляє свої дипломатичні якості. Він підносить цареві подарунки, намагається потоваришувати з ним.

Набуває величі образ Енея в епізодах війни з Турном. Він уже не розгублений хлопчак, як на початку твору, а мужній командир війська. Відчуваючи загрозу для свого народу,

Еней один за всіх не спав;
Він думав, мислив, умудрявся
(Бо сам за всіх і одвічав),
Як Турна-ворога побити,
Царя Латина ускромити
І успокоїти народ.

Для перемоги над ворогом головний герой виявляє зразки винахідливості: шукає союзників для боротьби з ворогом в особі аркадського царя Евандра, приймає допомогу його військових загонів, приносить жертву Юноні, щоб вона зласкавилася над троянцями. Прагнучи уникнути зайвих жертв, Еней погоджується на двобій із Турном. На його щиті — герої народних казок Телесик, Котигорошко, Іван Царевич. Так автор наголошує, що збільшити власну силу можна, тільки живлячись силою народу.

Так само, як Еней, змінюються й троянці. Їхні образи набувають героїчного звучання, патріотичні почуття надихають їх на подвиги:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильнійша од гармат.

Для троянців найважливішими стають бойове побратимство, військова доблесть і вірність громадському обов'язку. Колективну відвагу автор конкретизує в образах *Низа та Евріала*. «В них кров текла хоть не троянська, / Якась чужая бусурманська, / та в службі вірні козаки», — зауважує письменник. Для них служіння суспільній справі набуває першочергового значення. Навіть те, що в Евріала самотня мати, не спинило його перед виконанням обов'язку. На вмовляння Низа не брати участі в завданні він відповідає своєму товаришеві:

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять...

Перебивши ворогів, Низ та Евріал і самі накладають своїм життям. Автор осуджує війну, показує її антилюдянність і протиприродність:

Війна в кривавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть.

У зображенні батальних сцен І. Котляревський виявляє захоплення хоробрістю Енея і троянців-козаків. Автор наголошує, що силу їм надавали патріотичні ідеї. Саме усвідомлення своєї місії — побудови держави — перетворило ватагу гультіпак на згуртований народ, надало їм сил, допомогло самоусвідомленню.

Іван Котляревський поетизує кращі риси українського народу й підкреслює, що його сила — у єдності й любові до батьківщини.

У поемі І. Котляревський зображує всі прошарки суспільства. Крім козацтва, представників простого народу, автор змальовує панівні прошарки тогочасного суспільства, зображує верхівку суспільства, яку критикує за дармоїдство, аморальність, чвари, примітивні інтереси.

В *образах богів* автор змальовує панівну чиновницько-бюрократичну верхівку суспільства. Сатирично звучать рядки, у яких описані «верховні вседержителі»: «Зевес... / од горілки весь обдувся», Юнона «суча дочка», «Нептун издавна був дряпичка», «Венера, не послідня шльоха / Проворна, враг її не взяв...». На Олімпі панує безлад і розпуста. Уже в першій частині І. Котляревський змальовує «порядки» в Еоловому «хазяйстві», де вітри — це ледача розбещена челядь:

Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодяй,
З дівчатами заженився,
А Евр в поденщики нанявся, —
Як хочеш, так і помишляй!

Автор підкреслює моральну деградацію влади, наголошує, що хабарництво пронизує всю систему державного керівництва.

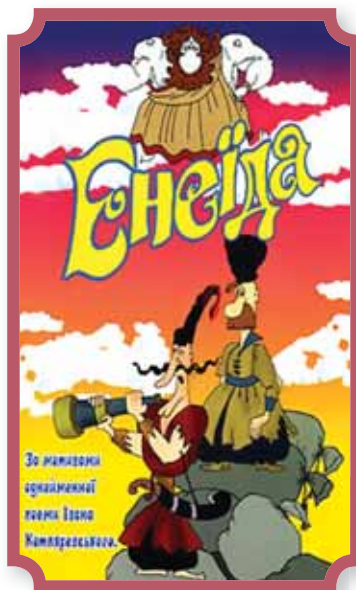
Про це суспільне зло Сивілла розповідає Енеєві так:

Ти знаєш — дурень не бере: Уміє жить по правді суцїй,
У нас хоть трохи хто тямущий, То той, хоть з батька, то здере.

Хабарі — звичне явище й у стосунках між богами: за послуги та сприяння у справах Юнона приносить гостинці Еолові, Венера — Зевсу, не гребує Енеєвими грошима й Нептун. Боги плетуть інтриги, ненавидять одне одного, брутально розмовляють між собою, вони, за словами Зевса, *«на сутяжників похожі і раді мордувать людей»*. І. Котляревський зриває маски величності з небожителів. Засобами сатири автор розвінчує представників тогочасної влади, виносить їм історичний вирок.

Знижено-викривально зображено також епізоди, що відтворюють життя *земних вельмож*. «Працьовита» Дідона марнує

час у гульках, «старий скупиндя» Латин з родиною здатний на подвиги лише з двірською челяддю, Турн топить *«печаль в питейнім морі»*, а коли розпочалася війна, ладен *«людей давить, як мух»*. Головний сенс їхнього життя — безкінечні бенкети, розваги, неробство, сварки й інтриги. В останніх двох частинах автор осуджує згубну політику можновладців, які заради власних мізерних інтересів ладні принести в жертву вітчизну і свій народ.

Постер мультфільму «Енеїда»
(режисер — Володимир Дахно, 1991 р.)

Як бачимо, в «Енеїді» І. Котляревського переплетене народне світобачення з просвітницькими ідеями, комічне — із серйозним, знижене — з героїчним. Заслугою автора було зображення простого народу як носія високих моральних якостей, утвердження віри в його майбутнє.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, за якими ознаками схожі, а якими відрізняються «Енеїди» Вергілія й Котляревського.
2. Розкажіть про історію видання поеми «Енеїда» І. Котляревського.
3. Чому вважають, що в 1798 р. розпочався період розвитку нової української літератури? Які історичні обставини сприяли переходу І. Котляревського на живу українську мову?
4. Поясніть значення термінів «*бурлеск*» і «*травестія*». Чому І. Котляревський обрав жанр бурлескно-травестійної поеми для змалювання подій української історії?
5. Назвіть події української історії, відображені в поемі І. Котляревського.
6. Чому В. Шевчук визначає поему І. Котляревського як «*похід нації*», «*мандрівку народу в морі часу*»?
7. Визначте тему й ідею поеми І. Котляревського. Назвіть основні проблеми, порушені автором у творі.
8. «*“Чортячий народ” Репіна — то прямі родичі “троянцям” Котляревського, у них одна вдача, один характер*», — так характеризував образи поеми український науковець О. Білецький. Доведіть або спростуйте його думку.
9. Розкажіть про подвиг Низа й Евріала. У чому виявляється їхній громадянський обов’язок? Як вони його розуміли?
10. Схарактеризуйте образи богів і земних правителів. Які пошарки українського суспільства в них відображено?
11. Поясніть, чому образи Енея й троянців зображено гумористично або героїчно, а богів і земних правителів — сатирично? Наведьте приклади з твору.
12. Розгляньте ілюстрації до поеми, вміщені на сторінках підручника або знайдені вами самостійно, та визначте, яких епізодів поеми вони стосуються. Одну з репродукцій за вибором усно опишіть. Підтверджуйте свої думки цитатами з твору.
13. Чому «Енеїду» І. Котляревського називають «*енциклопедією життя українського народу*»? Відповідаючи, наводьте приклади з твору.
14. Що означає термін «*алюзія*»? Яка її роль у творі? Наведіть кілька прикладів.
15. П. Куліш обурювався, що «*сама думка написати пародію мовою свого народу засвідчує відсутність поваги до цієї мови*». Чи згодні ви з такою думкою письменника? Свою відповідь обґрунтуйте.
16. Поясніть, чому В. Шевчук вважає, що в поемі «*система підтекстів і понадтекстів вражаюча*». Наведіть приклади з тексту.

1. Доберіть цитати до образів Енея і троянців, богів і земних правителів.
2. Складіть складний план і схарактеризуйте за ним Енея й троянців.
3. Напишіть власне висловлення на тему: «Ставлення І. Котляревського та його героїв до війни».
4. Підготуйте повідомлення про значення «Енеїди» І. Котляревського для самоусвідомлення українського народу.
5. Вивчіть напам’ять уривок з поеми «Енеїда» (на вибір).

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

Ідейно-тематичні домінанти

П'єсу «*Наталка Полтавка*» І. Котляревський створив у 1819 р. для відкритого за рік перед цим Полтавського театру. У ній він полемізує з драматургом О. Шаховським, який у водевілі «Козак-стихотворец» у викривленому світлі представив життя українського села. Заперечуючи твори тогочасних письменників, у яких народ був переважно об'єктом висміювання, І. Котляревський головними героями «Наталки Полтавки» змальовує вихідців із простого люду. Своім драматичним твором він утверджує думку про їхню гідність і моральну вищість над представниками заможних верств населення. І. Котляревський розробляє захопливий сюжет, в основі якого — класичний «любовний трикутник».

Тема п'єси — історія кохання Наталки й Петра та відстоювання права на сімейне щастя.

В основі конфлікту — протиставлення «розуму» (*розрахунку*) та «серця» (*щирих почуттів*). Носіями «розуму» є передусім люди освічені, які сваталися до Наталки. Це і тахтауловський дяк, і волосний писар, і підканцелярист Скоробрешенко, і, нарешті, возний Тетерваковський. Усі вони заможні й мають авторитет, за ними, на думку Терпилихи, її дочка «*мала б вічний хліб*». Мати таку дружину, як Наталка, для видних женихів престижно, адже дівчина в усій окрузі відзначалася красою й працелюбністю. Але чи може шлюб за розрахунком зробити людину щасливою? Виразником ідеї про кохання як запоруки сімейного щастя є Наталка. Заперечуючи проти шлюбу за розрахунком, вона відстоює право на сім'ю, що ґрунтується на взаємних почуттях: «*Нехай вони будуть розумні, багаті і письменніші од нашого возного, та коли серце моє не лежить до їх коли мені вони осоружні! Та і всі письменні — нехай вони собі тямляться!*». Зрозумілою стає і її відмова возному. Головна причина такого рішення передусім — не соціальна нерівність, а відсутність почуття до залицяльника. Навіть у безвихідній ситуації, коли Наталка змушена була за наполяганням матері пов'язати возному рушники, вона намагається бути послідовною у своїх принципах. Не маючи вже можливості щось змінити, дівчина благає Бога: «*Коли уже воля Твоя єсть, щоб я була*

за Возним, Ти вижени любов до Петра із мого серця і наверни душу мою до Возного, а без цього чуда я пропаду навіки...».

Чому ж таке неприховано зневажливе ставлення героїні до письменних? Вони в п'єсі є носіями аморальних якостей — шахрайства, хабарництва, лицемірства. А отже, статки, нажиті в такий спосіб, не можуть принести в родину справжнього щастя. Тому суть ще одного конфлікту у творі будується на принципі порушення / дотримання загальнолюдських моральних норм. Виразником християнських правил є Наталка, для якої честь — понад усе. Свою життєву позицію вона пояснює так: «Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої». Її антипод — возний, який, за Миколиними словами, «хапун такий, що із рідного батька злупить!». Та й сам Тетерваковський це підтверджує фразою: «Два плута в селі і селу безчестям не роблять, а не тільки цілому краю!». У п'єсі автор підводить до думки, що офіційна мораль тогочасного суспільства суперечить гуманістичним принципам.

Отже, провідною ідеєю в «Наталці Полтавці» є утвердження гідності людини з народу як носія високих моральних якостей.

Сюжет і композиція п'єси

П'єса «Наталка Полтавка» за жанром — **соціально-побутова драма**. Твір складається з двох дій. Сюжет п'єси однолінійний, події розгортаються протягом одного дня й групуються навколо головного персонажа — Наталки.

Дія відбувається на околиці Полтави поблизу річки Ворскли. На початку твору автор знайомить читачів з головною героїнею Наталкою. З першої пісні «Віють вітри, віють буйні» та наступного монологу героїні стає відомо, що вона кохає Петра, але доля розлучила їх. Дівчина згадує також, що вона тепер така само бідна, як і її суджений. Цей епізод у творі виконує роль *експозиції*. Хто такий Петро? Чому він далеко від Наталки? Автор зберігає інтригу, яка тримає увагу читачів і глядачів протягом тривалого часу. Лише пізніше Макогоненко розповів, як Наталчин батько вигнав з дому наймита Петра, що жив у господі Терпила, щоб перешкодити його кохання та шлюбу зі своєю дочкою.

Епізод зустрічі возного з Наталкою, його освічення в коханні є *зав'язкою* твору. Наталка відмовляє палкому залицяльникові, але

змушена виконати волю матері й подає Тетерваковському рушники. Коли ж у село повертається Петро, дівчина рішуче відмовляється вийти заміж за нелюба. Ці події, які розгортаються з дедалі більшим напруженням, становлять *розвиток дії*. *Кульмінацією* п'єси є епізод, коли Петро заради щастя коханої віддає їй зароблені за чотири роки гроші, а Наталка погрожує, що, якщо її змусять вийти заміж за возного, вона

Пам'ятник Наталці
Полтавці
в Кропивницькому

кинеться у Ворсклу. Зворушений шляхетною поведінкою свого суперника, Тетерваковський відступається від свого наміру покарати Наталку й просить Терпилиху благословити шлюб закоханих. Таким чином І. Котляревський проводить думку про природну здатність людини творити добро. Ці події є *розв'язкою твору*.

У п'єсі автор використав 22 пісні, зміст яких допомагає розкриттю характерів персонажів та їхнього внутрішнього стану. Серед них є народні пісні, оброблені автором, а також власні ліричні твори І. Котляревського. Вони різні за настроєм — від ліричних до гумористичних і сатиричних.

Образи п'єси

З великою теплотою І. Котляревський змальовує образи представників простого народу. Вони є носіями моральних цінностей, «природної доброти», сердечності.

Головна героїня Наталка — цілісна особистість, яка відстоює своє право на щастя, не шукає матеріальної вигоди й не йде на компроміс із совістю. Вибірний характеризує її так: «Золото — не дівка!... Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, — яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить».

Кохуючи Петра протягом чотирьох років розлуки, Наталка зберігає йому вірність. Для неї шлюб — це можливість «жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому». У її мові часто звучить слово «серце», що вказує на чуттєвість дівчини. Героїня розуміє, що у шлюбі з матеріально-го розрахунку та без кохання буде принижена її гідність, адже «у пана така жінка буде гірше наймички... буде крепачкою».

Наталка — любляча дочка. Вона пожаліла матір і ладна принести в жертву своє кохання заради її спокою. Але героїня

проявляє рішучість і відстоює право на щастя, коли знову повертається Петро.

У народнопоетичних традиціях зображено образ *Терпилихи*. Після смерті чоловіка вона перебралася жити в село й натерпілася від убогого життя. Добра мати, вона щиро вважає за благо видати доньку заміж за багатого та вірить, що щастя в тій родині, де добробут.

Покірним долі в п'єсі зображено *наймита Петра*. Коли дізнався про сватання возного, готовий був скласти руки й відступитися від Наталки. Парубок закликав кохану шанувати матір і не суперечити її волі. У його образі втілено природну доброту людини, здатної на самопожертву, яка іноді межує з нерозсудливістю. Петро віддає всі зароблені гроші Наталці, щоб вона була щасливою. Цей жертвний богоугодний вчинок пробуджує шляхетні почуття й в інших героїв. Розчулений Петровою добротою, возний відрікається від Наталки та погоджується на шлюб закоханих.

Неоднозначно зображено у драмі *возного Тетерваковського*. Возний — це судовий урядовець, в обов'язки якого входило збирання й опрацювання матеріалів для підтвердження дворянського походження. Він був освіченим, добре розумівся на юриспруденції, знав історію, відвідував театр і мав власне судження про гру акторів.

Тетерваковський чесний у ставленні до Наталки. Він має шляхетні наміри одружитися з нею, його заскорузлиле серце теж прагне любові. Уже в першій його пісні канцелярською мовою, але доволі пристрасно, возний виражає почуття до дівчини. Звикши послуговуватися в роботі староукраїнською книжною мовою, він нею освідчується в коханні.

У такий спосіб Тетерваковський хоче виявити свою «письменність» і справити враження на просту дівчину, але цим лише ще більше відлякує її від себе.

І. Котляревський зображує не лише приватне життя возного. Через діалоги й самохарактеристики

Володимир Маковський.
Українська красуня

автор представляє нам Тетерваковського-чиновника. Він не гребує обманом, прагне з усього мати зиск. «Проволочка ілі прижимочка просителю, як водилося перше», «взяточка» були для нього звичними способами наживи. Але І. Котляревський зображує Тетерваковського як продукт чиновницько-бюрократичної системи. Пісня возного на слова Сковороди «Всякому місту — звичай і права...» — це швидше за все визнання вад суспільства, де панує аморальність. Він підсумовує загальний стан системи словами: «Всі грішні, та йще і як! І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить — кругова порука».

Але в п'єсі Тетерваковський не втратив позитивних людських якостей. Шляхетні вчинки Петра й Наталки змушують його вдатися й самому до «добрих діл», яких «за недосужностію по должности і за другими клопатами, доселі ні одного не зділал». Возний, виявляється, теж має серце. У фіналі твору автор змальовує героя здатним до добротворення, на любов до ближнього, співчуття й підтримку. У такий спосіб письменник звертається до читача або глядача з просвітницькою метою — зробити їх кращими, шляхетнішими.

У п'єсі знайшли втілення гуманістичні погляди І. Котляревського. Він зобразив велич душі українського народу. Іван Карпенко-Карий назвав твір «праматір'ю українського театру» й зазначав, що «Наталка Полтавка» — перший драматичний твір нової української літератури, сила й чаруюча краса якого в «простоті, в правді і найголовніше — в любові автора до свого народу, любові, котра з серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його увір».

Годискутуйте з однокласниками

На чому, на вашу думку, має будуватися сімейне щастя — на почуттях чи матеріальній вигоді? Свою думку аргументуйте.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Підготуйте для класичого або шкільного літературного театру інсценізацію за драмою «Наталка Полтавка».

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, чому Іван Карпенко-Карий назвав «Наталку Полтавку» *«праматір'ю українського театру»*.
2. Визначте жанр, тему та ідею п'єси.
3. Прочитайте епізод, у якому Петро, возний і Макогоненко розмовляють про театр. Поясніть, як І. Котляревський полімізує про призначення театру з О. Шаховським.
4. Визначте конфлікт драми та поясніть, як він вирішується у творі.
5. Схарактеризуйте Наталку. У чому виявляється її духовна краса?
6. Поясніть, як у п'єсі знайшла відображення *«філософія серця»* Г. Сковороди.
7. Схарактеризуйте образ возного. Чому автор змальовує його неоднозначно?
8. Порівняйте образи Петра та Миколи. Наведьте цитати на підтвердження своїх висновків.
9. Чому Т. Шевченко у вірші *«На вічну пам'ять Котляревському»* назвав І. Котляревського батьком?

1. Складіть і запишіть у робочому зошиті план порівняльної характеристики Петра та возного. Запишіть у робочому зошиті твір за планом.
2. Дослідіть роль пісень у п'єсі *«Наталка Полтавка»*. Підготуйте матеріали для усного повідомлення на уроці.
3. Напишіть есе (висловлення), епіграфом до якого будуть слова Тараса Шевченка:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напишіть сценарій для постановки шкільного театру за поемою *«Енеїда»* або однієї з її частин і здійсніть його інсценізацію.

Література в колі мистецтв

Дослідіть питання (на вибір):

- ілюстрування *«Енеїди»*;
- екранізація творів І. Котляревського;
- *«Енеїда»* в мультиплікації.

ЗАСНОВНИК З ОСНОВИ: ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

1778–1843

Квітчина пам'ять буде свята вівки поміж нами: він самостійно зрозумів серцем, що то за диво предивне — наші селяне; він зробив те ж саме для прози, що Шевченко для стиха українського: він так само спостеріг і перейняв поезію щоденної сільської мови, як Шевченко — поезію народної пісні. Удвох вони заправили нашу словесність віковичною силою і назнаменували їй правий і далекий путь.

Пантелеймон Куліш

Життєвий і творчий шлях письменника

Григорій Федорович Квітка — засновник прози в новій українській літературі. Народився **29 (18) листопада 1778 р.** в слободі Основа, що на Харківщині, у родині відомих на всю Слобідську Україну дворян. Предки письменника належали до стародавнього козацько-старшинського роду. На Харківщині Квіткам належало багато земель, численні маєтності. Предки Григорія брали активну участь у громадському та релігійному житті міста, були у своєму краї щедрими благодійниками.

Дитинство письменника пройшло в родовому маєтку. Саме тут він здобув домашню освіту. Батьки Григорія були освіченими людьми, вдома мали велику бібліотеку. Хлопчик багато читав, слухав народні пісні й балади у виконанні селян. У батьківському маєтку Г. Квітка брав участь у постановках домашніх вистав, причому любляв виконувати комічні ролі. З родиною Квіток був добре знайомий Григорій Савич Сковорода, він неодноразово гостював у них. Поета-філософа тут дуже шану-

вали, а малий Григорій вивчав напам'ять твори великого мудреця. Філософські погляди Г. Сковороди вплинули також на формування світогляду Г. Квітки, він близько сприйняв сквородинську ідею служіння народові.

У дитинстві Григорій був кволим і хворобливим хлопчиком. У п'ятирічному віці через хворобу він утратив зір, який, за сімейними переказами, повернула йому ікона Озерянської Божої Матері. Релігійне домашнє оточення й таке чудодійне зцілення сформували в Г. Квітки релігійний світогляд, переконання в тому, що все життя людини підпорядковане волі Божій. Тому нікого не здивувало, коли на двадцять шостому році життя він облишив військову службу й упродовж майже десяти місяців пробув послушником у монастирі. Переказують, що намовив його на такий крок знову ж таки старший Григорій — Сковорода. Але в послушницьке життя юнак переніс деякі свої світські захоплення. Так, наприклад, у келії Григорія з дозволу настоятеля монастиря стояв клавір, на якому він полюбляв грати. Так само добре юнак виконував твори на флейті, мав різнобічні музичні інтереси.

За вмовляннями батька через десять місяців юнак покинув монастир і поринув у громадське життя Харкова. Г. Квітка займається благодійною діяльністю, докладає багато зусиль для культурного розвитку Слобожанщини. Він бере активну участь у створенні Харківського професійного театру, благодійного товариства, інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської бібліотеки. У 1812 р. Г. Квітка обіймає посаду директора Харківського приватного театру, із захопленням здійснює режисуру вистав. Любов до театру письменник проніс через усе своє життя, про що свідчить його звернення до драматичних жанрів у власній творчості.

Г. Квітку захоплювала також журналістська діяльність. Окрім того, що надсилав дописи в тогочасні журнали, він ініціював також видання першого в Україні науково-літературного журналу «Украинский вестник», харківських альманахів «Утренняя звезда», «Молодик», першої збірки українських прислів'їв та приказок.

Енергійний і небайдужий Г. Квітка в різні роки життя виконував також обов'язки судді, повітового предводителя дворянства. Така активність письменника пояснюється його переконаннями, що зміни в країні можливі лише завдяки широкій культурно-просвітницькій діяльності.

Як і багато українських дворян, які мовою спілкування й листування обрали російську, перші художні твори Г. Квітка почав писати саме нею. У 1816 р. в журналі «Украинский вестник» надруковано його «*Листи Фалалея Повинухина*». Наступні десять років — пошук Квіткою власного стилю в російській прозовій літературі. Протягом 1827–1832 рр. письменник створює також кілька драматичних творів російською мовою. Але на чужій літературній ниві зерна творчості не проросли талановитими паростками.

У 30-х роках ХІХ ст. на хвилі романтизму й захоплення минувшиною серед освічених людей у моду входить усе українське. На Слобожанщині наукові й культурні діячі об'єднуються навколо Харківського університету. Створений для русифікації українських земель, він, проте, відігравав у регіоні значну просвітницьку роль. Г. Квітка-Основ'яненко як активний громадський діяч підтримує в цей час творчі зв'язки з багатьма його видатними представниками. Він був знайомий з українськими літераторами Петром Гулаком-Артемовським, гуртком харківських романтиків, Євгеном Гребінкою. Неабияку роль у потягу Г. Квітки до народних джерел відіграли твори І. Котляревського. Спілкування з видатними митцями, знайомство з творами відомих українських письменників сприяло удосконаленню майстерності Г. Квітки, зміни його поглядів на роль українського художнього слова в житті народу. Тому, набувши досвіду літературної діяльності російською мовою, Г. Квітка в 1832–1833 рр. випробовує свої сили в українській літературі.

Для своїх україномовних творів Г. Квітка обирає псевдонім *Основ'яненко*. «*Взял себе прозвище по месту жительства; живу на Основе; и так, да буду Основьяненко*», — пояснював він вибір псевдоніма в одному зі своїх листів. У 1834 і 1837 рр. надруковано дві книжки під назвою «*Малороссийские повести, рассказанные Грыцьком Основьяненко*».

Твори Г. Квітки-Основ'яненка поділяються на дві групи: *бурлескно-реалістичні* («*Салдацький патрет*», «*Пархомове снідання*», «*Підбрехач*», «*Купований розум*», «*Конотопська відьма*») та *сентиментально-реалістичні* («*Маруся*», «*Козир-дівка*», «*Сердешна Оксана*»). Для створення гумористично-сатиричних творів письменник часто використовує народний анекдот, який розгортає в невелику художню картин-

ку. Деякі з них мають виразний бурлескний характер. У своїх сентиментально-реалістичних повістях автор одним із перших у європейській літературі звернувся до осмислення життя народу. Вони позначені великою повагою до людини, моралізацією і зверненням до чуттєвого досвіду читачів.

У драматургії Г. Квітка-Основ'яненко продовжив літературну традицію, започатковану І. Котляревським. Його перу належать і досі популярні комедії «*Сватання на Гончарівці*», «*Шельменко-денщик*», «*Бой-жінка*». Про інтерес до художнього надбання письменника в Україні та Європі свідчить той факт, що твори Г. Квітки були популярними по всій Росії, а його повість «*Сердешна Оксана*» в 1854 р. перекладено й опубліковано французькою мовою в Парижі. Пізніше з'явилися також переклади його повістей та оповідань польською, болгарською, чеською та іншими мовами.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Розкажіть, які чинники впливали на формування світогляду Г. Квітки.
- ▶ 2. Прокоментуйте, у чому виявлялася активна культурно-громадська діяльність письменника.
- ▶ 3. Розкажіть про шлях Г. Квітки в українську літературу, назвіть кілька його україномовних творів.
- ▶ 4. У мережі Інтернет знайдіть і перегляньте документальні фільми про Григорія Квітку-Основ'яненка. Підготуйте матеріали та виступіть на уроці повідомлення про епізоди з життя письменника, не наведені в підручнику.

«МАРУСЯ»

...вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша «Маруся» так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю.

Тарас Шевченко

Ідейно-тематичні доміанти

Сентиментально-реалістична соціально-побутова повість «*Маруся*» Г. Квітки-Основ'яненка побачила світ у 1833 р. Це перший прозовий твір у новій літературі, написаний українською мовою. Задум створити епічне полотно з народного життя саме українською мовою виник у письменника як реакція на погляди тієї частини сучасників, яка скептично ставилася до виражальних можливостей «селянської» мови.

Українська вважалася в часи Г. Квітки-Основ'яненка грубою й обмеженою, не здатною до вираження глибоких думок, як це могли робити інші розвинені мови. Щоб переконати читачів у тому, що українською мовою можна передати найтонші почуття й переживання героїв, письменник береться за написання повісті «Маруся». *«Я написав “Марусю” і довів, що від малоросійської мови можна розчулитися»*, — писав він в одному з листів.

У повісті розповідається про родину Наума Дрота і трагічну долю його доньки Марусі.

Отже, змалювання історії кохання Марусі й Василя, а також життя і побуту українського села в першій половині XIX ст. є темою повісті.

Описуючи винятковий епізод про пристрасне кохання та смерть головної героїні, автор водночас виходить на широке узагальнення народного життя. Г. Квітка-Основ'яненко в образах Марусі, Василя, Наума зображує «маленьку» людину, здатну кохати, радіти й страждати. Зі сторінок повісті перед читачем поставали не просто селяни, головне призначення яких — працювати, а люди щирої душі, з глибокими душевними переживаннями.

Тому ідея повісті — оспівування глибоких почуттів людини з народу, багатства її душі.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Для втілення свого задуму Г. Квітка-Основ'яненко використовує засоби **сентименталізму**, що в першій половині XIX ст. набув популярності в Європі та Росії. У ньому зображення дійсності підпорядковане головній меті — розчулити читача, викликати в нього сильні емоційні переживання. Ставлячи перед собою такі завдання, автори заглиблювалися в особисте життя персонажів, посилювали увагу до їхнього психологічного стану, намагалися відтворити особистість героїв ізсередины в найпотаємніших їхніх прагненнях, думках, почуттях, настроях.

В основі **конфлікту** повісті «Маруся» лежить невідповідність між прагненнями простої людини до щастя та суспільними перешкодами, які стоять на її шляху. У творі такою перешкодою для закоханих стала служба в армії Василя —

Марусиною нареченою. Г. Квітка-Основ'яненко порушує проблему щастя людини з народу, природної рівності людей незалежно від їхнього соціального стану. Письменник-гуманіст підносить свій голос на захист гідності «маленької» людини, показує, що вона вміє глибоко переживати, відчувати, має високі моральні якості.

Сюжет і композиція

У повісті «Маруся» Г. Квітка-Основ'яненко розвинув погляди Г. Сквороди про відповідність життя людини Божому задуму.

Розповідь у творі ведеться від імені оповідача з народу. З його уст читач отримує також оцінку подій і характерів героїв.

Повість має однолінійний сюжет, який розвивається протягом нетривалого проміжку часу. В *експозиції* автор знайомить читачів з Наумом Дротом — богобоязливим і працюючим селянином. Такою ж доброю та хазяйновитою була його дружина Настя. Те, що Господь не давав їм дітей, подружжя сприймало як волю Богу. Коли ж народилася донька Маруся, батьківській радості не було меж. Дівчина росла скромною, шанобливою, красивою і працюючою на радість батькам.

На весіллі в подружки Маруся познайомила із сиротою Василем, який у місті працював свитником. Цей епізод у повісті виконує роль *зав'язки*.

Розвиток дії складає кілька епізодів. Маруся з Василем вирушають до міста, де хлопець освідчується дівчині в коханні. Відчуваючи взаємне почуття, Василь наважується свататися до Марусі. Але на перешкоді щастю закоханих стоять великі випробування: Василя можуть забрати в солдати, тому батько не хоче, щоб Маруся залишалася самотньою солдаткою. Тоді Василь наймається до багатого купця, щоб заробити грошей і найняти замість себе іншого чоловіка. Він заїжджає до коханої й повідомляє Марусиним батькам, що господар, задоволений його працюючістю, погодився дати гроші, щоб відкупитися від солдатчини. Почувши це, Марусин батько дає дозвіл на шлюб. Розлучаючись ненадовго з Марусею, Василь сподівається на швидке побачення та одруження з нею. Але Марусине серце віщує біду. Вона попереджує коханого, що вони ніколи більше не побачаться.

Кульмінацією повісті є епізод, коли Маруся застудилася й наступного дня

Микола Пимоненко.
Ідилія

померла. Василь, повернувшись у село, потрапляє на похорони своєї нареченої. З горя він їде до Києва та приймає чернечий постриг. Через три роки Наум Дрот із дружиною дізналися, що Василь захворів і помер. Цей епізод є *розв'язкою*.

До *позасюжетних елементів* повісті належить *філософський вступ*, у якому оповідач розмірковує про сенс людського життя.

Як глибоко віруюча людина, Г. Квітка-Основ'яненко проповідує ідею покірності долі, смирення перед життєвими випробуваннями.

На прикладі історії про Наума Дрота автор закликає читачів прийняти життя таким, яке воно є, бо коли Господь *«вже й пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому!»*. Фінал повісті є втіленням цієї авторської ідеї: хай як боляче Наумові втратити доньку, він мусив прийняти волю Божу й жити далі.

Характерною особливістю композиції повісті є детальне побутописання. Автор надавав великої уваги описам побуту, деталей навколишньої обстановки, народного одягу. У повісті вміщено також багатий етнографічний матеріал: опис обряду весілля, сватання, похорон. Ці епізоди відображають захоплення прогресивних культурних діячів українською етнографією та фольклором, дають уявлення про життя народу.

Образи повісті

Характери героїв повісті зображені статично й психологічно не розвиваються. Вони є **носіями певних авторських ідей**. Наприклад, образ Наума Дрота та його дружини Насті є втіленням ідеї християнської покори й смирення людини перед життєвими обставинами. Образ Марусі уособлює думку про моральну красу людини з народу.

Головним персонажем повісті є *Маруся* — єдина дочка багатого селянина Наума Дрота. Портрет дівчини виписано в традиціях уснопоетичної творчості: *«Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жорнівки, як одна, на ниточці нанизані»*. За допомогою пестливих слів та порівнянь автор налаштовує на позитивне сприйняття героїні.

Зовнішні риси Марусі гармоніюють з її моральними якостями. Вона розумна, розсудлива, скромна, працьовита, допомагає в усьому батькам, є втіхою їм на старості.

Почувши Василеве освідчення в коханні, Маруся відповідає йому щирим почуттям. Так, Г. Квітка-Основ'яненко розвиває сковородинську філософію серця, показує, що лише взаємні почуття можуть зробити людей щасливими, зробити душі закоханих — шляхетними. Ця гідність проявляється у вірності, здатності піти на самопожертву заради кохання.

Маруся Г. Квітки-Основ'яненка є втіленням усіх чеснот, концентрацією найкращих рис характеру українського народу.

Зовсім непереконливою сприймається розв'язка повісті, яка є типовою для творів сентиментальної літератури, умовною й не впливає з розвитку попередніх подій. Маруся виявляється жертвою випадкових обставин і помирає, не дочекавшись повернення Василя всього один день. Дисонанс між красою героїні, з одного боку, та неможливістю здобути щастя, з іншого, створювало в повісті ефект трагізму, розчулювало читача й викликало співчуття до героїні.

Образ Марусі є значною мірою схематичним і не розвивається протягом усього твору. Але така манера творення персонажів була властива прозовій літературі початку XIX ст. Минуло ще чимало часу, поки письменники побачили можливість і необхідність створювати художні образи в розвитку й психологічно мотивувати їхні вчинки.

Таким же сталим у повісті є й образ *Василя*. Про його попереднє життя автор нічого не розповідає, відомо лише, що хлопець — сирота. Василь працьовитий і скромний. На весіллі він привернув до себе увагу селян тим, що заплатив цілий гривеник, коли на шапки бояринам пришивали квітки. Такий учинок натякав, що парубок не жадібний і добре заробляє, а отже, працьовитий і живе в достатку. У своїх почуттях до Марусі Василь щирий із перших хвилин знайомства. Усіма вчинками він прагне її переконати в серйозності намірів. Викликає співчуття до нього епізод, коли Наум відмовився видавати за хлопця Марусю. Цей сентиментальний прийом розчулював читачів, змушував їх співпереживати за долю героя.

Г. Квітка-Основ'яненко зображує Василя героєм, здатним боротися за своє особисте щастя. Він не складає рук перед

ударами долі, вирушає на заробітки, щоб переконати Наума в можливості свого одруження з Марусею. Однак після смерті коханої Василь втрачає прагнення жити, смиренно приймає вибір Божий, його життя згасає в монастирській келії. Така розв'язка і трагічна кінцівка, типова для літератури сентименталізму, коли несподівано, часто немотивовано, гине один з героїв твору, ілюстрацією думки автора, висловленої у філософському вступі.

Така само мета й образу *Наума Дрота* та його дружини *Насті*. Вони є носіями ідеальних якостей українського народу. Марусині батьки працьовиті, їх шанують у селі.

Отже, зобразивши шляхетних героїв із народу, поставивши їх у ситуації, що змушують персонажів страждати, автор досягнув своєї мети — довів, що українська мова здатна передати найтонші душевні почуття й переживання.

Проблеми, порушені Г. Квіткою-Оснoв'яненком в епічних творах, визначили особливості розвитку української просвітницької прози в першій половині XIX ст., заклали основи її подальшого розвитку до кінця XIX ст.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте епіграф до теми.
2. Чому Г. Квітку-Оснoв'яненка називають основоположником прози в новій українській літературі?
3. Розкажіть, яку мету поставив перед собою Г. Квітка-Оснoв'яненко, приступаючи до написання повісті «Маруся». Чому вона була актуальною?
4. Визначте тему, ідею і конфлікт повісті. Наскільки такий конфлікт був правдивий на той час?
5. Назвіть елементи сюжету повісті. У чому полягають композиційні особливості «Марусі»?
6. Знайдіть і прочитайте у творі етнографічні описи. Яка їхня роль у творі?
7. Який художній напрям називають сентименталізмом? Назвіть ознаки сентименталізму в повісті.
8. Схарактеризуйте образи Марусі, Наума Дрота й Василя. Відповідаючи, підтверджуйте свої думки цитатами.
9. На прикладах портретів героїв дослідіть особливості художнього стилю Г. Квітки-Оснoв'яненка.
10. Поясніть, у чому полягає прогресивне значення повісті «Маруся» для української літератури.

1. Прочитайте повість «Маруся». Доберіть цитати до характеристики Марусі, Наума Дрота й Василя.
2. Складіть простий план до характеристики героїв. Схарактеризуйте за ним героїв.
3. Напишіть твір-мініатюру «Душевна краса Марусі». Доберіть до нього ілюстрації з репродукцій творів українських живописців ХІХ ст.

Література в колі мистецтв

Перегляньте в мережі Інтернет один із фільмів за творами Г. Квітки-Основ'яненка — «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» або «Відьма» (за мотивами повісті «Конотопська відьма»). Напишіть рекламу на кінострічку так, щоб ваші однокласники теж зацікавилися цим витвором кіномистецтва.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напишіть продовження повісті «Маруся», змінивши її сюжет від епізоду про розлуку Марусі й Василя на цвинтарі.

Читаємо із задоволенням

У 2016 р. відома вам за пенталогією про дівчинку Софійку — Русалоньку із 7-В — письменниця **Марина Павленко** подарувала юним читачам новий твір — **«Моя класнюча дівчинка»**.

Сайт «Чтиво», який презентував цей доробок авторки, заінтригував майбутню читацьку аудиторію такими аргументами.

- **Читати:** підліткам 11–14 років; фанатам меду і бджіл; вчителям української літератури; дитячим письменникам-початківцям, щоб навчитися будувати інтригу та показувати розвиток характеру.

- **Не читати:** людям, що мають апіфобію; читачам, яких дратує романтизація сільських бабусь і дідусів і народної мудрості; людям без почуття гумору.

Проаналізуйте, чи переконливими були ці аргументи. Якщо так — шукайте «Мою класнючу дівчинку» в книгарнях чи бібліотеках і читайте із задоволенням!

Героїня Марини Павленко не лише на обкладинці книжки, а й на футболці

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо з уроків зарубіжної літератури про романтизм. Які його особливості? Назвіть європейські школи романтиків і найяскравіших їхніх представників.

Микола Бурачек.
«Реве та стогне Дніпр широкий...»

- ▶ Опишіть репродукцію картини М. Бурачека «Реве та стогне Дніпр широкий...». Поясніть, які ознаки романтизму виявилися в ній.

Історико-мистецькі координати

Романтизм — один із провідних напрямів у мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Англії та Франції, а на початку XIX ст. поширився у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема в Україні. Його поява збіглася в часі з формуванням європейських націй.

У попередні століття серед мільйонів європейців не було усвідомлення належності до великої спільноти під назвою «нація». Вони сприймали себе передусім членами «малої батьківщини». Для німця, скажімо, це була Саксонія чи Баварія, для француза —

Нормандія або Шампань, для італійця — Тосканське графство тощо. Та й наші предки частіше ідентифікували себе полтавцями, подолянцями чи волинянами, аніж українцями. На початку XIX ст. ситуація докорінно змінилася. Вивчення історії, фольклору й етнографії відкрило закономірність: окремі великі групи людей мають спільні ознаки в мові, культурі, характері, навіть більше — як і окрема людина, кожна така спільнота наділена розумом і свідомістю, може бути вільною чи перебувати в рабстві. Разом із цими ідеями приходить розуміння того, що кожна нація повинна бути суверенною, мати свою державу й самостійно визначати власну долю. Тому постало важливе завдання — виховання національної гідності, а за відсутності національного суверенітету — виборювання права на самостійне національне життя й державність.

Романтизм своїми естетичними принципами якнайкраще виражав такі прагнення. Поставивши перед собою мету — творення національних літератур, європейські письменники-романтики спрямували свою енергію на вивчення фольклору й удосконалення національних мов на народній основі. Народна творчість була для них взірцем і джерелом творення нової літератури, яка мала загартувати національний характер, що в умовах становлення націй цінувався особливо високо. Романтики активно збирали й систематизували фольклорні твори, видавали та досліджували їх, відтак використовували народно-поетичні образи, мотиви й сюжети у власних художніх текстах. Провідними в них стали мотиви трагічної долі особистості, до якої призводить конфлікт між особою й суспільством, бунт героя проти перетворення його на обивателя, «світової туги».

Відсутність державності й колоніальна залежність від Російської та Австро-Угорської імперій на початку XIX ст. в українських землях сприймалася як рана, що кривавить і вимагає негайного лікування. Тому для вітчизняних культурних діячів проблеми національного приниження, захисту національних інтересів і пошуків історичного шляху народу набувають першочергового значення. Руйнуючи бурлескно-трагедійні традиції, що стали гальмом у розвитку літератури, українські романтики 20–40-х років XIX ст. вперше в національній історії й культурі ключовою темою творчості визначають долю народу і право української нації на самобутній шлях розвитку. У своїх творах вони приділяли велику увагу історичній тематиці, зображували національно-визвольну героїку, яка вивисує людину над буденним життям, чим пробуджували національну свідомість народу. Європейська ідея «світової туги» в українській літературі трансформувалася в ідею національного смутку за минулою славою й волею, а романтичний герой присвячує своє життя боротьбі за незалежність і щастя народу.

Осередком прогресивних філософських, історичних і мистецьких ідей, центром громадського життя Слобожанщини в першій половині XIX ст. став Харківський університет, заснований 1804 р. У ньому діяли наукові й культурні товариства, друкувалися перші газети й журнали. Саме тут зароджується гурток українських романтиків, який діє в руслі європейського романтизму, як, скажімо, ієнська та гейдельберзька школи в Німеччині, «озерна школа» в Англії тощо.

«Харківський інтелектуальний рух» був започаткований студентами й професорами, що гуртувалися навколо молодого й талановитого Ізмаїла Срезневського. Члени заснованого ним у 20-х роках XIX ст. першого гуртка любителів народної словесності збирають і вивчають фольклорні твори, популяризують народну поезію, досліджують українську історію, читають і перекладають твори європейських, переважно польських та німецьких, романтиків. «Юристи за освітою, та не за покликанням», як охарактеризував їх І. Срезневський, вони починають писати й самі, часто наслідуючи фольклорні вірці або переспівуючи популярні романтичні твори інших літераторів. Найвидатнішим із харківських поетів-романтиків 20-х років XIX ст. вважають **Левка Івановича Боровиковського**. У його віршах «*Козак*», «*Гайдамаки*», «*Палій*», «*Бандурист*» уперше звучить мотив історичного минулого українського народу, його героїчної боротьби проти іноземного поневолення. Він першим змалював образ народного співця, який є носієм історичної пам'яті народу.

Подальший розвиток українського романтизму припадає на 30-ті роки XIX ст. Сама атмосфера цього навчального закладу сприяла залученню до творчості викладачів і студентів. Вони читали в оригіналі європейських романтиків, записували перлини народної поезії, обмінювалися власними віршами. Професори університету **Амвросій Лук'янович Метлинський** (псевдонім — **Амвросій Могила**, **Петро Петрович Гулак-Артемівський** та інші писали українською й надихали до творчості своїх студентів. Серед них — **Микола Іванович Костомаров** (псевдонім — **Ієремія Галка** і **Михайло Миколайович Петренко**).

У своїх творах («*Спить Вкраїна та руїни...*» М. Костомарова, «*Козачі поминки*», «*Кладовище*» А. Метлинського та ін.) поети-романтики відтворювали сучасне їм життя як безрадісне животіння й протиставляли йому «славні козацькі часи», що сприймалися як доба вольності, національної гідності й до-

блесті. Символом історичної пам'яті в їхніх творах постає образ могили, а головний герой — козак — уособлює найкращі риси народу. Поети порушували проблеми долі України, у героїці минулих часів вони вбачали ідеал, до якого необхідно прагнути.

Поети-романтики розробляли також мотив космічного світосприйняття, що найяскравіше виявилися в поезії М. Петренка «*Небо*», яка стала народною піснею. Утеча від буденного життя — це своєрідний пасивний протест проти жорстокої й несправедливої дійсності, пошук гармонії буття.

Одним із представників харківської школи романтиків був **Петро Петрович Гулак-Артемівський**. Він народився на Київщині в сім'ї священика. Навчався в Києво-Могилянській академії, згодом продовжив освіту в Харківському університеті, служінню якому присвятив усього себе. Він працював спочатку викладачем, потім деканом, а з 1841 р. — ректором університету. Крім педагогічної діяльності, займався громадською роботою, брав активну участь у виданні першого наукового й літературного журналу «Украинский вестник», здійснював вільні переклади творів європейських письменників, тим самим розширюючи тематику української літератури та зміцнюючи її зв'язки зі світовою. Закономірним кроком у пошуку власного поетичного стилю став перехід його в подальшому до наслідування творів західноєвропейських авторів й українського фольклору та написання власних.

У своїх віршах, баладах і байках П. Гулак-Артемівський намагався відійти від бурлескної традиції використання згрубілої та просторічної лексики, прагнув розкрити всю красу й багатство української мови. На початку літературної творчості він поставив перед собою питання: *«Нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от “Энеиды” Котляревского...»* Сучасному українцеві таке завдання може видатися дивним, а для майстрів красного письменства першої половини XIX ст. така ідея була майже революційною. Допомогала П. Гулаку-Артемівському її втілити в життя багата українська народна творчість.

Розкрити барви рідного слова П. Гулаку-Артемівському вдалося в баладі «*Рибалка*». Цей твір — переспів однойменної балади Й.-В. Гете «*Der Fischer*». Але це не буквальне наслідування німецького автора. П. Гулак-Артемівський опрацював «чужий» сюжет у народному стилі, надав йому українського

колериту. У творі зображено картину зустрічі юнака з русалкою, яка уособлює нездоланний, таємничий потяг людини до нерозгаданих світів.

Отже, мотив «Рибалки» — спокуса людини таємничими силами природи, її прагнення до незвіданого.

Композиція твору відповідає особливостям жанру: однолінійний сюжет, події викладено стисло з наростаючою емоційністю. У баладі не розкриваються характери героїв, натомість читача захоплюють фантастичні елементи, ліризм і задушевність викладу. Але, попри багатство лексики, авторові не вдалося цілком подолати бурлескні впливи, на що вказує використання слів «*тьох*», «*гульк*», «*хлюп*».

Харківська школа романтиків справила значний вплив на розвиток української мови, розширення тематики й збагачення жанрів української літератури, формування світогляду поетів-романтиків наступних поколінь. Своєю діяльністю вони підготували ґрунт для появи генія Т. Шевченка.

Крім Харкова, у різних регіонах України — у Києві, на Чернігівщині, Полтавщині, Галичині — у 30–40-х роках ХІХ ст. також плідно працювали поети-романтики. У Києві на цей час навколо заснованого університету Святого Володимира групується тогочасна національна наукова еліта. Тут працює М. Максимович, до Києва з Харкова переїжджають М. Костомаров й А. Метлинський, у Києві певний час перебувають Т. Шевченко й П. Куліш — найяскравіші представники українського романтизму. Саме в цьому місті створюється Кирило-Мефодіївське товариство з його ідеєю слов'янського братства, програму якого — «*Книгу Буття Українського Народу*» — написав М. Костомаров.

У Галичині в 30-х роках ХІХ ст. виникає національно-культурне й літературне товариство «*Руська трійця*» із центром у Львові. Його члени — студенти Львівської семінарії **Маркіян Семенович Шашкевич**, **Яків Федорович Головацький** та **Іван Миколайович Вагилевич** беруться за справу утвердження української мови та культури на народній основі в західно-українських землях, що перебували у складі Австро-Угорської імперії. Що спонукало їх, синів доволі заможних священиків, піти всупереч запрограмованій долі й ризикувати власним добробутом заради народної справи? Перш за все, захоплення

романтизмом з ідеями національного визволення й свободи особистості, що панувало в Європі. Але, сприйнявши прогресивний європейський дух, члени «Руської трійці» спрямували свої погляди й почуття на Схід, до побратимів-українців. Вони мріяли про возз'єднання західних і східних земель України, доводили спільність історичного коріння народу, що опинився під владою двох імперій.

У 1837 р. в Будапешті побачив світ фольклорно-літературний альманах *«Русалка Дністрова»*, який став новаторським явищем у західноукраїнському регіоні. Це була перша книжка народною мовою. У ній вміщені фольклорні записи, здійснені М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, та їхні власні статті й поезії. Взірцем поетичної творчості для них стала народна творчість.

Найобдарованішим поетом «Руської трійці» був М. Шашкевич. Ні сухоти, що почали точити його ще семінаристом, ні жандармські переслідування та матеріальна скрута — ніщо не змусило його зійти зі шляху служіння народові. Його поезія *«Дайте руки, юні други...»* — це своєрідний маніфест служіння Україні:

Дайте руки, юні други,
Серце к серцю най припаде,
Най щезають тяжкі туги,
Ум охота най засяде.
Разом, разом, хто сил має,
Гоніть з Русі¹ мраки тьмаві;
Зависть най нас не спиняє, —
Разом к світлу, други жваві!

Як і поети-романтики Східної України, у творах *«Хмельницького обступленіє Львова»*, *«О Наливайку»*, *«Болеслав Кривоустий під Галичом»* він оспівує героїчну історичну минувшину народу. Частина

Обкладинка
«Русалки
Дністрової»

Табличка музею
«Русалки
Дністрової»
у Львові

¹ До кінця XIX ст. українці в Західній Україні називали себе «русинами», а українську мову — «руською».

поезій М. Шашкевича стилізовані під народну пісню: «*Місяченько круглоколий закрався хмарою...*», «*Поза тихий за Дунай*», «*Чи то вірли крильми б'ються?*» тощо.

Крім ліричних поезій, М. Шашкевич писав байки, працював над перекладами й переспівами, зокрема його перу належить переклад уривку зі «Слова про Ігорів похід».

Найяскравішим поетом-ліриком, представником чернігівських романтиків був **Віктор Миколайович Забіла**. Його заслугою стала увага до внутрішнього світу людини, її почуттів і переживань. Задушевні твори В. Забіли в усі часи користувалися великою популярністю, а поезії «*Гуде вітер вельми в полі*», «*Не щебечи, соловейку*» (музика М. Глинки), «*Не плач, дівчино*», «*Голуб*», «*Човник*» стали народними романсами¹. Поштовхом до написання любовної лірики стала особиста драма поета — розлука з коханою Любов'ю Білозерською. Оспівуючи свої страждання, В. Забіла в романтичному ключі досліджує проблему недосяжності щастя в реальному житті. Автор не відтворює самих стосунків, не змальовує своєї коханої, а зосереджується на драматичних переживаннях ліричного героя.

Відомим українським поетом-романтиком був чернігівець **Євген Павлович Гребінка**. Класичну освіту він здобув у Ніжинській гімназії гуманітарних наук, де навчалися також М. Гоголь і В. Забіла. Творча атмосфера навчального закладу сприяла пробудженню в Є. Гребінки потягу до художнього слова. У цей час він береться за переклади, пише твори українською мовою, укладає рукописний журнал. Переїхавши до Петербурга, Є. Гребінка опиняється в центрі діяльності української громади, а згодом у російській столиці став активним організатором літературного життя. Він підтримував творчі стосунки з такими видатними культурними діячами, як Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, В. Забіла, О. Афанасьєв-Чужбинський. Розгледівши в молодому художникові Т. Шевченку поетичний таланти, він узяв активну участь у викупі його з кріпацтва.

Перу Є. Гребінки належать байки, романтичні оповідання, повісті й роман «*Чайковский*» російською мовою, але найбіль-

¹ *Романс* — невеликий за обсягом вірш і музичний твір для сольного співу з інструментальним акомпанементом, пісня. Так називалися пісні народною мовою в Іспанії, на противагу пісням латиною, які пов'язувалися спочатку з боротьбою проти маврів. Пізніше вони поширилися і в інших країнах, набувши іншого змісту, ставши піснями про кохання.

шу художню вартість мають його ліричні твори. Кілька з них — «Українська мелодія» українською та «Песня» російською стали народними піснями, а романс «Очи чѣрныє...» вже протягом кількох століть є світовим шлягером.

У 1834 р. побачила світ збірка Є. Гребінки «Малороссийские приказки», у якій поет довів великі виражальні можливості рідної мови. У вміщеній у ній романтичній поезії «Човен» звучить мотив трагічності буття самотньої людини. Алегоричний зміст вірша автор передає за допомогою образів бурхливого моря, що уособлює небезпечний життєвий шлях людини, та човна, який символізує людину, неспроможну чинити опір трагічним проявам долі. Автор використовує засіб психологічного паралелізму, порівнюючи долю ліричного героя із човном, що потрапив у бурю. У вірші використано народнопоетичні засоби: постійні епітети з прикметниками в повній нестягненій формі *буйнії вітри, чорнії гори, синєє море, темная нічка*; традиційні у фольклорі метафори *хвиля гуляє, грає синє море*; пестливі слова *нічка, весельце* тощо.

На Полтавщині творив поет-романтик Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (справжнє прізвище — Афанасьєв). Його художня спадщина, як й інших романтиків, пов'язана з пробудженням національної свідомості. У поезіях О. Афанасьєва-Чужбинського звучать патріотичні мотиви, оспівується героїчне минуле свого народу. Деякі з віршів — «Скажи мені правду, мій добрий козаче...», «Ой, у полі могила...», «Повій, вітре, на Вкраїну...», «Прощання» — близькі до народних пісень. У багатьох його творах, зокрема «О, як весело глядіти...», «Скажи мені правду, мій добрий козаче...», «Безталання», «Думка», «Жаль», «Місяць» та ін., звучить типовий для романтиків мотив світової туги й драматизму світосприйняття.

Отже, в 30–40-х роках ХІХ ст. поети-романтики зробили наступний після І. Котляревського крок до розвитку української мови, започатковують громадянську й любовну лірику, розширюють жанрові рамки української поезії. Романтики збагачують літературу поетичними засобами, новими темами, тим само включають українську культуру в європейський мистецький простір.

У другій половині ХІХ ст. романтизм знайшов продовження у творчості О. Стороженка, І. Манжури, Я. Щоголева, Ю. Федьковича. Наприкінці ХІХ ст. неоромантичні ідеї

виявляються у творчості Лесі Українки, а в ХХ ст. яскравий романтичний струмінь відчутний у творах Юрія Яновського, Миколи Хвильового, Олени Теліги тощо.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть ознаки українського романтизму.
2. Українські романтики вважали, що мова є виявом духовного життя народу. Назвіть два-три аргументи на доказ тези, що вони велику увагу приділяли розвитку національної мови.
3. Поясніть, чому у своїй творчості українські романтики активно розробляли мотив історичного минулого народу.
4. Розкажіть про діяльність харківської школи романтиків. Назвіть її представників.
5. Проаналізуйте, які мотиви були спільними для поетів-романтиків. Назвіть по одному твору Л. Боровиковського, Є Гребінки, П. Гулака-Артемівського, В. Забіли, М. Костомарова, А. Метлинського, М. Петренка. Які мотиви в них звучать?
6. Розкажіть про діяльність на західноукраїнських землях «Руської трійці». Назвіть її представників.
7. У чому полягала заслуга перед українською культурою членів «Руської трійці»?
8. Стисло схарактеризуйте творчість М. Шашкевича.
9. Поясніть, у чому полягало значення творчості українських романтиків у 20–40-х роках ХІХ ст. для розвитку української мови та літератури.

1. У робочому зошиті запишіть тези, які відображатимуть особливості українського романтизму.
2. Проаналізуйте поезії П. Гулака-Артемівського «Рибалка» й Є. Гребінки «Човен».

Література в колі мистецтв

Костянтин Трутовський.
Тарас Шевченко з кобзою
над Дніпром

З допомогою додаткової літератури та мережі Інтернет дослідіть, як виявлявся романтизм в образотворчому мистецтві. Знайдіть й опишіть одну з репродукцій картин Т. Шевченка, К. Трутовського, І. Сошенка, А. Мокрицького (за власним вибором). Сподіваємося, ви не оминете увагою творчість митців інших націй, які творили в Україні, — росіянина В. Тропініна й вірменина І. Айвазовського.

«...ІСТИННИЙ ЗНАВЕЦЬ СЕРЦЯ ЛЮДСЬКОГО...»: МИКОЛА ГОГОЛЬ

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ

1809–1852

Гоголь — істинний знавець серця людського! Наймудріший філософ! І найкращий поет має схилитися перед ним, як перед людинолюбцем.

Тарас Шевченко

Звичайно ж, Гоголь — це російський письменник, але це — український геній.

Ліна Костенко

Пригадайте!

Пригадайте з уроків зарубіжної літератури, що вам відомо про життя і творчість М. В. Гоголя. Які твори цього письменника вам подобаються?

Життєвий і творчий шлях письменника

Протягом майже півтора століття триває затята українсько-російська боротьба за генія **Миколу Гоголя**. Народжений у центральній частині України, на Полтавщині, він писав свої твори лише російською мовою; люблячи свою батьківщину, став ідеологом Російської імперії. У чому ж його феномен як письменника?

Микола Васильович Гоголь народився **1 квітня (20 березня) 1809 р.** в селі Василівці на Полтавщині в родовому помісті дворян Гоголів-Яновських. Батьки «Ніколи», як називали сина в родині, з гордістю носили подвійне прізвище як пам'ять про славних предків. Натомість Микола вже в юнацькі роки відмовився він польського за походженням прізвища *Яновський* на користь козацького *Гоголя*.

У батьковому роду були представники заможної козацької старшини. Найвідоміший із них — полковник козацького війська часів Богдана Хмельницького Остап Гоголь, який отримав шляхетський титул від польського короля за заслуги у війні проти Московії. Миколина мати походила з українсько-польського аристократичного роду.

Як і багато дітей українських дворян першої половини ХІХ ст., хлопчик виховувався в змішаному українсько-російському середовищі. Батьки розмовляли між собою й листувалися переважно російською зі значними домішками українських слів, із селянами та деякими знайомими дворянами — українською. У родині також знали польську й передплачували польські літературні журнали. Тому малий Нікола змалку засвоїв три мови.

Роки дитинства хлопчика були багаті на театральну-музичні враження. Батько майбутнього письменника служив у багатого аристократа й свого далекого родича Д. Трощинського. У його маєтку в селі Кибинці він часто організовував театральні вистави, на які з'їжджалися знатні поміщики з усієї округи. Василь Афанасійович Гоголь не лише здійснював постановки, а й сам писав для них драматичні твори українською мовою. У маєтку Д. Трощинського часто гостювали відомі українські аристократи, які були активними учасниками таємних політичних організацій та виступали за автономію України. На формування образу України в майбутнього письменника вплинули також твори українських письменників, у першу чергу, визначного земляка-полтавця Івана Котляревського, знайомство з українськими народними піснями й баладами. Вони формували в юного Гоголя шанобливе ставлення до українського народу, виховували патріотичні почуття. Пізніше він так писав про українську пісню: *«Якби наш край не мав такої скарбниці пісень, я б ніколи не зрозумів історії його, тому що не збагнув би минулого...»*

Початкову освіту М. Гоголь здобув удома, потім продовжив навчання в Полтавському повітовому училищі, а з 1821 по 1828 р. — у Ніжинській гімназії вищих наук. Хоч головним завданням гімназії була підготовка дітей аристократів до державної служби в імперії, серед викладачів і студентів панував дух вільнолюбства, захоплення й вивчення історії та культури українського народу. На цій патріотичній хвилі юний Гоголь почав вести записку книжку під назвою *«Книга всякої всячини,*

или *Подручная энциклопедия*». У неї він занотовував уривки з «Граматики» О. Павловського, фольклорних збірок М. Цертелева та М. Максимовича, лексикографічний, етнографічний і фольклорний матеріали. Сюди ж він включив цитати з поеми «Енеїда» І. Котляревського.

У ніжинський період М. Гоголь збирає відомості для українсько-російського словника, починає сам писати твори й занотовує їх у гімназійний рукописний журнал. Зокрема, юнак створює повість за вальтерскоттівським зразком на українську історичну тему «*Гетьман*», яка, щоправда, не збереглася.

У гімназії М. Гоголь бере активну участь у постановці театралізованих вистав, виконуючи обов'язки і режисера, і декоратора, й актора. Особливо запам'яталися ніжинським студентам його комічні ролі, зокрема в «Недоростку» Фонвізіна. Учителі й учні одностайно пророкують М. Гоголеві блискучу акторську кар'єру в столиці. Але юнак щиро прагне присвятити себе громадянському служінню країні: *«Я палав незгасним прагненням зробити своє життя потрібним для блага держави, я жадав принести хоча б найменшу користь. Тривожили думки, що я не зможу, що мені перепинять шлях, завдавши мені глибокого суму. Я поклявся жодної хвилини короткого життя свого не втрачати, не зробивши блага»*.

У першій половині ХІХ ст. українська інтелігенція була поставлена в умови вибору між українським патріотизмом і російськими привілеями й безпекою. Тому батьки Гоголя розуміють, що життєвий успіх сина може забезпечити лише віддане служіння імперії. Закінчивши Ніжинську гімназію, у 1828 р. М. Гоголь переїжджає до Санкт-Петербурга і влаштовується на державну службу. Але омріяна російська столиця розчарувала молодого провінціала. Він сумує за Україною, та й кар'єра службовця вже мало приваблює амбітного юнака. У 1831 р. він полишає службу і влаштовується працювати вчителем історії в школі для молодих дворянок. Розробляючи лекції, М. Гоголь заглиблюється в історію. Саме в цей час він усвідомлює велику національну й культурну відмінність між українцями та росіянами. У Петербурзі до М. Гоголя приходять розуміння своєї національної ідентичності. Його ностальгійні¹ почуття роздмухували також патріотично налаштовані співвітчизники Петербурга і мода в північній столиці на все українське. На цій хвилі

¹ *Ностальгія* — почуття суму за батьківщиною.

юнак починає писати твори на українську тематику. Двотомник М. Гоголя *«Вечори на хуторі біля Диканьки»* (1831–1832) російськомовна читацька аудиторія сприйняла прихильно. Легкий стиль оповіді, захопливі сюжети, поєднання реального й фантастичного, тонкий гумор, зрештою, простакуватий, але такий симпатичний оповідач-малорос Рудий Панько, — усе приваблювало російського читача. Але російський читач не знайшов у творах великоросійського національного пафосу. Зі сторінок двотомника до нього зверталася... Україна. Автор опетизовував її, у романтичних традиціях змальовував її народ, ідеалізував українське життя, виявляв велику любов до своєї батьківщини. У повістях М. Гоголь зобразив український народ як літературного героя, причому героя позитивного. У численних народних характерах автор утілює такі прекрасні його якості, як розум, кмітливість, духовну силу, вільнолюбність, шляхетність.

Життя в сірому й непривітному Петербурзі стає для Гоголя нестерпним. Він шукає привід повернутися в Україну. Коли ж у 1836 р. йому трапилася нагода поїхати до посади викладача історії в новоствореному Київському

університеті імені Святого Володимира, він з неприхованою радістю пише своєму другові М. Максимовичу, ректорові цього навчального закладу: *«Туди, туди! до Києва! в древній, в прекрасний Київ!»* М. Гоголя приваблює українська історія. Він з ентузіазмом будує нові творчі плани: *«Я захоплююся заздалегідь, коли уявляю, як закипають труди мої в Києві. Там скінчу я історію України й півдня Росії і напишу всесвітню історію. А скільки зберу там легенд, повір'їв, пісень! Якими цікавими можна зробити університетські записки, скільки можна умістити в них подробиць, цілком нових про сам край!.. Багато можна буде зробити добра»*.

Хоча М. Гоголь не отримав жаданої посади, його не полишає

Ярослав Гладкий.
Гоголь у Києві

думка про діяльність професора-історика. У 1834 р. він посів місце професора Петербурзького університету. У цей час М. Гоголь пише російському культурному діячеві Погодіну: «Я весь тепер занурився в історію малоросійську і всесвітню; і та й інша у мене починають рухатися...» У своїх наукових викладах М. Гоголь представляє історію як розвиток людства в напрямі до прогресу.

У цей же період він не полишає літературну діяльність. Письменник працює над книгами «Арабески» й «Миргород» (1835). Протягом 1839–1842 рр. М. Гоголь знову повертається до української тематики. Він створює другу редакцію повісті «Тарас Бульба» — великого епічного полотна з української історії.

Але М. Гоголь не може одночасно повноцінно віддаватися письменницькій справі й викладацькій роботі, тому змушений полишити службу й професійно присвятити себе літературі. Її він розглядає як одну з форм свого служіння Російській державі. Можливо, саме такими міркуваннями пояснюється зміна з 1836 р. тематики його творів з української на російську. Але видима демонстрація проросійських поглядів у літературних творах усе-таки не збігалася з його неприйняттям Росії, яку він виявляє у приватних листах до найближчих людей.

Вибір у творчості на користь «російськості» пов'язаний передусім з тим, що в 30–40-х роках ХІХ ст. в імперії все менше місця залишається для подвійної українсько-російської ідентичності. Перед українськими інтелігентами щораз жорсткіше постає дилема: або суто російське, або українське. Частина друзів М. Гоголя й російська критика радять йому покинути вузьку українську тематику, яка не зможе принести всеросійської слави, і розробляти великоросійську. Публіка очікує від М. Гоголя оспівування російської історії, яка буде представлена не менш талановито, ніж українська. І письменник починає писати твори, присвячені російському життю, створює комедію «Ревізор», поему «Мертві душі». Але замість пафосу й гордого утвердження російського життя читач побачив... глузливі сміх. У жодному науковому чи художньому творі М. Гоголь не зміг опоетизувати російську історію й російський народ так, як він представив українські. Для нього Росія — це корумпована бюрократія, аморальність, духовна убогість.

Останні роки життя письменника сповнені драматичних пошуків себе та істини. Він ніколи не повертається вже до

української тематики, хоч внутрішньо зберігає вірність своїй малій батьківщині.

Пробувши тривалий час за кордоном, М. Гоголь у 1847 р. повертається в Росію. Незадовго перед смертю він спалює другий том поеми «Мертві душі».

4 березня (21 лютого) 1852 р. після тяжкої хвороби письменник відійшов у вічність.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, які обставини в дитинстві вплинули на формування патріотичних почуттів М. Гоголя.
2. Поясніть, як у збірці «Вечори на хуторі біля Диканьки» виявилися національні симпатії автора.
3. Чому М. Гоголь переходить у своїй творчості до російської тематики? Що для неї було характерним?
4. Розгляньте репродукцію портрета М. Гоголя, виконану сучасним українським митцем В. Слєпченком. Поясніть задум художника.

Володимир Слєпченко.
Гоголь (із серії «Обрані часом»)

«ТАРАС БУЛЬБА»¹

Історія створення повісті

У 1835 р. побачила світ збірка М. Гоголя «*Миргород*». Об'єднуючи в одному збірнику історичну повість «*Тарас Бульба*» і «*Старосвітські поміщики*» та «*Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем*», автор тим само представляє романтичну антитезу між героїчним минулим і безкрилою українською сучасністю.

Продовжуючи українську тематику, започатковану «*Вечорами на хуторі біля Диканьки*», М. Гоголь у повісті «*Тарас Бульба*» звертається до теми героїчного минулого українського народу в першій половині XVII ст. Центральними дійовими особами твору є українські козаки. Авторський текст у редакції 1835 р. проукраїнський, він рясніє словами *Україна, нація, козацька нація*. У ньому козаки — це вільнолюбні українці, які відстоюють свою православну віру, звичаї й національну гідність у боротьбі проти Польщі.

Після виходу у світ «*Тараса Бульби*» російська читацька аудиторія очікувала від М. Гоголя аналогічного масштабного епічного полотна на російському національному ґрунті. Але письменник був нездатним задовольнити такі бажання. Російська історія його не надихала, вона була для нього чужа, а отже, не могла збудити письменницької уяви. Щоб виправдати очікування російських читачів і критиків, у 1839–1842 рр. письменник береться за другу редакцію повісті «*Тарас Бульба*», суттєво русифікуючи первісний текст. У ній він виявляє свою лояльність до російського імперського націоналізму та підтримує його цінності.

Владислав Єрко.
Обкладинка українського
видання повісті
«Тарас Бульба»
(2005 р.)

¹ Чинна програма рекомендує читати повість у перекладі Миколи Садовського, за редакцією Івана Малковича та Євгена Поповича.

У виданні 1842 р. козаки — це частина великоросійської нації, які вже не пишуться своєю самобутністю, а виявляють свою відданість російському цареві та матінці-Русі, під якою розуміється Росія. Події відбуваються тепер на «південноросійських» землях, чим автор обґрунтовує споконвічну належність України Російській імперії. Герої нової редакції твору зображені мучениками за справу об'єднання України з Росією. Козаки, котрі гинуть у героїчній битві при Дубно, згадують у своїх останніх словах не Україну або козацьку славу, а *руську землю*. Вони помирають як зразкові російські патріоти зі словами: «Нехай згинуть усі вороги й славиться на віки вічні Руська земля!» Але в «Тарасі Бульбі» в редакції 1842 р. автор утверджує «велику» російську націю без згадки про жодного етнічного росіянина в ролі персонажа!

Наскільки погляди М. Гоголя, висловлені в редакції «Тараса Бульби» 1842 р., були суголосними з позицією інших українських культурних діячів? На жаль, вони йшли з нею врозріз. Видання фольклорних, історичних, етнографічних збірників, вихід у світ першої збірки Т. Шевченка «Кобзар», зрештою, заснування Кирило-Мефодіївського товариства мали на меті сформувати в українців почуття національної самобутності, відстояти їхнє право бути самостійним об'єктом історії. У той час як Т. Шевченко своїми творами будив земляків від летаргійного сну, М. Гоголь повістю «Тарас Бульба» 1842 р. давав зрозуміти, що він дистанціюється від національних борінь в Україні. І якщо Тарас Шевченко бачив у перспективі історичне майбутнє свого народу й активно працював заради його наближення, то Микола Гоголь героїчну історію України розглядав лише як її втрачене минуле.

Історичні координати

Створюючи романтичну історичну повість «Тарас Бульба», М. Гоголь уважно вивчав історичні документи (козацькі літописи, «Історію русів», мемуари, щоденникові записи сучасників), фольклорні твори. За літературний взірць він обирав роман В. Скотта «Веверлі», у якому автор досліджує соціальні та політичні передумови повстання якобитів.

Точних історичних дат у повісті М. Гоголь не визначив. Події відбуваються між 1596 і 1641 рр. Розпочинаються вони після прийняття Берестейської унії, яка спричинила національно-релігійне українсько-польське протистояння, а завершуються приблизно в 1641 р. після смерті гетьмана Остряниці. Через сім років потому розпо-

чалася Визвольна війна українського народу проти польського поневолення під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654). Наслідком українсько-польської війни стало приєднання частини українських земель до складу Московського царства.

Отже, повість М. Гоголя «Тарас Бульба», як і «Веверлі» В. Скотта, зображувала епізоди, які були своєрідною прелюдією до наступних історично значущих для нації подій.

Ідейно-тематичні домінанти

У повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь розробляє тему героїчної боротьби українського народу проти національного, релігійного та соціального поневолення в XVII ст. й досліджує передумови, які викликали в 1648 р. початок Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Автор розкриває головний історичний конфлікт, який визначав життя українського народу в XVII–XVIII ст., — боротьбу козацтва проти Польщі й турецько-татарських завоювників за національну, релігійну й соціальну свободу. Зображуючи Запорозьку Січ, М. Гоголь підкреслює її нерозривний зв'язок з усім українським народом, її роль у захисті народних інтересів. Саме із Січі, від козацтва, поширювався вільнолюбний дух на всю Україну, вважав письменник.

Для зображення двох ворожих таборів автор використовує *антитезу*. У повісті чітко відтворено дві ворожі сили — український народ і польська шляхта. М. Гоголь контрастно змальовує два загони під Дубном: пишно одягнені пихаті польські шляхтичі та просто вдягнені мужні козаки. Контраст між «ясновельможними панамі» й козаками поглиблюється в епізоді страти українських героїв на майдані у Варшаві. Оповідач висловлює щирий захват приреченими на смерть козаками, які в найкритичнішу мить свого життя не втрачали шляхетності й гідності. Із зображених картин знущань над українським народом у повісті впливала думка про справедливість народної помсти. І хоч батальні картини розправи козаків над народними кривдниками вражали своєю жорстокістю, вони були художньо вмотивованими і сприймалися як розплата й народна помста над гнобителями.

М. Гоголь утверджує думку, що в горнілі народної боротьби гартується потужне почуття любові українського народу до своєї батьківщини.

Отже, ідеєю повісті є уславлення козацтва як захисника інтересів українського народу, заклик любити свою батьківщину.

Умираючи, козаки розуміють, що їхня смерть потрібна для майбутньої перемоги. В усвідомленні безсмертя народу — справжній оптимізм повісті, її героїчний пафос.

Сюжет і композиція повісті

Сюжет повісті розвивається однолінійно. Оповідь розпочинається з епізоду зустрічі Тараса Бульби зі своїми синами Остапом й Андрієм, які повернулися додому після навчання в Києво-Могилянській академії. Прагнучи зміцнити чоловічі характери синів, батько на наступний день вирушає з ними на Запорозьку Січ. Молоді козаки вивчають там звичаї та побут козацтва, тренуються в мистецтві володіння зброєю. Розповідь про історичні обставини, на тлі яких відбуватимуться події, є *експозицією* твору.

Тарас Бульба, незадоволений мирним козацьким життям, яке організував на Січі кошовий отаман, підбурює козаків переобрати його. Дізнавшись про безчинства, які чинять польські ксьондзи та шляхтичі на українських землях, і про жорстоку розправу над гетьманом і полковниками, козаки виступають у похід. Цей епізод виконує в повісті роль *зав'язки*.

Запорозьці оточують польське місто Дубно і тримають його в облозі. Одного разу вночі до Андрія приходять татарка — служниця польської панночки, у яку він закохався, ще навчаючись у Київській академії. Піддавшись своїм почуттям, юнак переходить на бік ворога. Коли Тарас Бульба дізнається про це, то вирішує помститися синові-зраднику. Під час воєнної сутички козаків з польськими військами Тарасові побратими заманюють Андрія до лісу — й батько вбиває свого сина. Дізнавшись, що на Січ напали татари й забрали в полон козаків, отаман залишає частину війська під фортецею, а сам вирушає визволити товаришів із неволі. Поляки скористалися ослабленням військової сили козаків і напали на них. У виснажливому бою в полон потрапив Остап і тяжко був поранений Тарас. Ці події, що розвиваються щоразу з більшим напруженням, становлять *розвиток дії*.

Видужавши, старший Бульба пробирається в Дубно, щоб визволити свого сина. Але було запізно — Остапа карають на смерть. Вороги спалюють на вогні також Тараса. Епізоди загибелі батька із сином є *кульмінацією* твору.

Особливість композиції повісті — це наявність у ній значної кількості *позасюжетних елементів*. Це пейзажі, інтер'єр Тарасової оселі й

картини побуту на Запорізькій Січі, спогади Бульби про свою козацьку молодість, а також спогади Андрія про його знайомство в Києві з дочкою польського воєводи. Позасюжетні елементи покликані створити правдиву панораму українського життя, на тлі якого розгортаються події. Мальовничі описи природи у творі слугують для розкриття характерів героїв, вираження авторських ліричних почуттів.

Розповідь у повісті веде *оповідач* — пристрасний патріот своєї батьківщини. Чимало епізодів твору характеризуються ліризмом, що виражається в частих окликах оповідача, його зверненні до героїв, у ліричних відступах автора.

Характеристика героїв повісті

Трацюючи над «Тарасом Бульбою», М. Гоголь не ставив за мету зобразити реальних історичних діячів. Він прагнув створити узагальнений образ героїчного народного героя, який присвячує життя служінню своєму народові та батьківщині. Автор змальовує Запорозьку Січ як осередок вольності, а козаків — носіями кращих лицарських якостей. Письменник зображує і тисячі безіменних героїв, й індивідуальні образи *Тараса Бульби, Остапа, Андрія, козацьких сподвижників Шила, Кукобенка, Деміда Поповича, Бовдюга* тощо. **Вони — представники народу, носії кращих рис національного характеру.**

Тарас Бульба — досвідчений козацький ватажок. Він був *«із числа тих корінних, старих полковників: весь був він створений для військової тривоги і відрізнявся грубою прямою свого характеру»*.

Характер Тараса Бульби автор подає в розвитку. На початку твору він — гарячий полковник, інтриган, який підбурює козаків виступити в похід лише заради того, щоб його сини у воєнних діях набули бойового досвіду. Тарас спричинив до поділу козацького війська на два загоны під Дубном, чим призвів до ослаблення сил козаків і, зрештою, до їхньої поразки.

*Тарас Шевченко.
Зустріч Тараса Бульби
із синами (ілюстрація
до повісті М. Гоголя)*

Водночас Тарас Бульба — хоробрий воїн, для якого на першому місці — відданість козацькій справі. Навіть вчинки своїх дітей він оцінює крізь призму їхнього ставлення до ворогів. Для нього Андрій після зради козакам — лише відступник від віри й народу. Фанатична відданість справі переважає в Тараса Бульби над родинними зв'язками. Він убиває власного сина, навіть не зробивши спробу з ним порозумітися. Так само Тарас не стримується й виступає на захист православної віри в польській в'язниці, що перешкоджає йому побачитися перед смертю з Остапом.

Цікаву інтерпретацію образу Тараса Бульби подала американська дослідниця творчості М. Гоголя Едита Бояновська. Вона звертає увагу на епізод, коли Тарас Бульба потрапляє до рук ворогів. Це сталося не тому, що переважали їхні сили чи герой виснажився в боротьбі. Він нахилився під час погоні підняти люльку, яка випала. Люлька — це не тільки предмет для куріння тютюну, в українській мові це слово означає також і дитячу колиску. Тим самим М. Гоголь ніби натякає, що Тараса наздоганяє смерть за його фанатичну відданість справі, яка стала на перешкоді збереженню власних дітей, родинних стосунків.

До останнього епізоду Гоголь зображує Тараса Бульбу героєм. Після смерті Остапа він повертається в Україну й приєднується до повстання гетьмана Остряниці, щоб помститися за смерть сина. Тарас до останнього подиху бореться з ворогами українського народу. Автор зображує Тараса Бульбу месником, національним лідером, борцем за інтереси народу.

Схожі до Тараса Бульби за головними рисами характеру та поведінки й інші герої повісті, насамперед *Остап*. Ще змалку він марив життям на Січі. Не бажаючи навчатися, хлопець чотири рази закопував свій буквар у землю. Лише погрози батька, що син ніколи не побачить Запорозької Січі, змусили Остапа закінчити академію.

У першій зустрічі з батьком хлопець доводить, що він має сили послужитися козацькій справі. Рішучий і сильний у боротьбі з ворогом, Остап ніжний і чулий до своєї матері. Їдучи степом на Запорозьку Січ, він весь час думав про неї, й серце його щемить від швидкої розлуки з ненею.

Остап мав сильну волю й рішучий характер. Він був надійним товаришем у бойових походах, ніколи не зраджував своїх побратимів. У ньому, «незважаючи на молодість, вже були

помітні риси майбутнього вождя»: «холоднокрівно, майже неприродно для двадцятидворічного, він за одну мить міг оцінити всю небезпеку і весь стан справ». Під час сутичок з ворогами герой розумно вів бій. Складалося враження, що «Остапу... було на роду написано... важке знання вершити ратні справи».

Остап мужньо поводить себе перед стратою. Він звертається до своїх побратимів-козаків із закликом померти мужньо й гідно як істинні християни. Образом Остапа автор підкреслює, що кращі риси характеру героя були сформовані в жорстоких випробуваннях, у війні за народні інтереси.

Молодший Остапів брат *Андрій* — цілковита його протилежність. Він навчався охоче й без напруги, був винахідливіший за брата. Андрій, як і Остап, *«також кипів жагою подвигу, але разом з нею душа його була доступна також іншим почуттям»*. У боях він виявляв хоробрість, але був нерозважливий, рвався туди, куди ніколи б не наважився козак зі холодним розумом: *«Андрій весь поринув у чарівну музику куль і мечів. Він не знав, що то значить обмірковувати, чи розраховувати, або вимірювати заздалегідь свої і чужі сили»*.

Вчинками героя рухали егоїстичні інтереси: закохавшись у польську панянку, він зрадив своїх товаришів, у бою повернув проти них зброю.

Однак при зустрічі з батьком Андрій поводить себе приречено. Він не намагається чинити батькові опір і покійно приймає смерть від Тарасової руки.

Отже, у повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь прославляє визвольну боротьбу українського народу, стає на захист його національних інтересів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

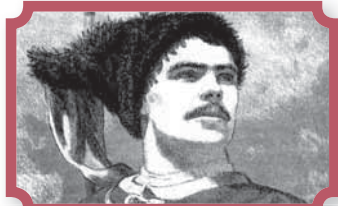
- ▶ 1. Розкажіть про історію створення повісті «Тарас Бульба». Визначте її жанрові особливості.
- ▶ 2. Яка історична основа твору? Який проміжок часу він охоплює?
- ▶ 3. Визначте тему, ідею, конфлікт повісті. Як цей конфлікт розвивається?
- ▶ 4. Назвіть елементи сюжету «Тараса Бульби». Які особливості композиції твору?
- ▶ 5. Порівняйте, як у I частині твору Остапа й Андрія зустрічають батько, а як мати. Який висновок ви можете зробити про стосунки в родині?

- ▶ 6. Виразно прочитайте уривок у другій частині від слів «Увечері весь степ зовсім змінився...» до кінця абзацу. Чому опис степу посідає таке значне місце у творі? Чому Гоголь вводить його саме в II розділі, де змальовується дорога козаків з дому на Січ?
- 7. Розкажіть, як М. Гоголь змальовує Запорозьку Січ. Відповідь підтверджуйте цитатами. Яка поведінка на Січі Тарасових синів?
- 8. Порівняйте, як поводять себе в бою Остап й Андрій. Які риси характеру виявляються в цьому епізоді?
- 9. Поясніть, чому Андрій зрадив своїх побратимів. Як ви оцінюєте його вчинок? Як на його місці повелися б ви?
- 10. Розкажіть, у яких основних моментах сюжету ми бачимо Тараса Бульбу. Як розвивається його характер протягом повісті? У чому сила Тараса Бульби?
- 11. Знайдіть у тексті й прочитайте цитати, які виявляють, як ставиться до Тараса Бульби оповідач повісті.
- 12. Доберіть епізоди, у яких у повісті втілюється тема масового героїзму й високого патріотичного почуття.
- 13. Як ви думаєте, чому перед стратою Остап звертається до свого батька?

- 1. Доберіть цитати до характеристики головних героїв твору.
- 2. Складіть простий або складний план до характеристик Тараса Бульби, Остапа й Андрія.

Євген Кибрик. Тарас Бульба

Євген Кибрик. Остап

Євген Кибрик. Андрій

- 3. Напишіть твір на тему: «У чому сила бойового братерства?» (за повістю «Тарас Бульба») або «Тарас Бульба — народний герой».
- 4. Усно поясніть слова Ліни Костенко, обрані як один із епіграфів до теми.

Література в колі мистецтв

1. Доберіть репродукції картин українських художників на козацьку тематику. Одну з них опишіть (за вибором).
2. У мережі Інтернет перегляньте оперу Миколи Лисенка «Тарас Бульба». У робочому зошиті напишіть відгук на фільм-оперу.
3. Доберіть матеріал про ілюстрації до повісті «Тарас Бульба». Підготуйте повідомлення на урок літератури про художників-ілюстраторів твору.

Михайло Дерегус.
Тарас Бульба попереду козацького війська

Ваші літературні проекти

Дослідіть тему екранізації повісті «Тарас Бульба». Перегляньте одну з них й організуйте обговорення в соцмережах.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напишіть від імені Остапа, який чекає страти, листа до матері. Про що, на вашу думку, він міг їй розповісти?

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: ГІДНІСТЬ, ДУХ І ПАМ'ЯТЬ

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

1814–1861

Феномен Шевченка відбиває нашу національну природу, наше світосприймання, наше минуле і нашу надію на майбутнє. Він символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять...

Євген Сверстюк

Тарас Шевченко — геніальний поет, вірний син народу, пророк національного відродження. Він жив і творив з іменем України, прославляв її минуле, прозирає у майбутнє й картає сучасників за довготерпіння, покірність. І понад усе любив просту людину, співчував її стражденному існуванню, пролитим нею сльозам.

Сьогодні немає українця, хто б не читав «Кобзаря», хто б не знав хоча б одну поезію Т. Шевченка напам'ять, хто б не співав «Реве та стогне Дніпр широкий...». Поет був, є і буде совістю нації, її сумлінням навіки. Іван Дзюба справедливо зазначив: «Шевченко, як явище велике й вічно живе, — невичерпний, нескінченний і незупинний».

- ▶ Під час вручення Національної шевченківської премії 2017 року письменник і видавець **Іван Малкович** наголосив: «Я мрію дожити до того моменту, коли дітям у школі перестануть сльозливо оповідати про “горепашного кріпака”, який служив безправним та безсловесним попихачем у панів, а замінять парадигму і вестимуть натхненну мову про неймовірного хлопчика, що аж світився великим талантом, який без тата і мами, без, здавалося, жодних шансів на успіх створив сам себе». Знайдіть в Інтернеті повний текст виступу Івана Малковича і сформулюйте для себе відповідь на проблемне питання: «**Для чого сучасний молодий українець має знати творчість Тараса Григоровича Шевченка?**».

Пригадайте!

Пригадайте, які факти біографії Тараса Григоровича Шевченка вам відомі. Якою вам запам'яталась постать геніального сина українського народу? Відповідаючи, скористайтеся таблицею, наведеною нижче.

9 березня 1814	Т. Шевченко народився в селі Моринці на Черкащині в сім'ї селянина-кріпака, яка належала пану В. Енгельгардту
1816–1825	Переїзд родини в Кирилівку, смерть батьків
1829–1831	Т. Шевченко — панський козачок
1832	Початок навчання в майстра-маляра В. Ширяєва, знайомство з учнем Академії мистецтв І. Сошенком, письменником Є. Гребінкою
22 квітня 1838	Викуп із кріпацтва завдяки старанням художників К. Брюллова, О. Венеціанова, поета В. Жуковського
Травень 1838	Т. Шевченко зарахований вільним слухачем Академії мистецтв у клас К. Брюллова
18 квітня 1840	Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка
1841	Публікація поеми «Гайдамаки»
Травень 1843– лютий 1844	Перша подорож в Україну, знайомство з М. Максимовичем, П. Кулішем, задум створити серію картин під назвою «Живописна Україна» (виконано шість гравюр)
8 липня 1844	Завершено поему «Сон» («У всякого своя доля...»)
1845	Закінчення Академії мистецтв, друга подорож в Україну, праця в Археографічній комісії при університеті Св. Володимира, створення циклу «Три літа»
1846	Зв'язок з членами Кирило-Мефодіївського братства
5 квітня 1847	Арешт

Квітень – червень 1847	Ув'язнення в петербурзькому казематі III відділу, слідство і вирок, цикл «В казематі»
1847–1857	Заслання (Оренбург, Орська фортеця, Новопетрівське укріплення); участь в Аральській експедиції, арешт за порушення царської заборони писати й малювати; створення «захаявних» книжечок, цикл повістей російською мовою, початок ведення щоденника («Журналу»)
Серпень 1857	Залишає Новопетрівське укріплення, хоча офіційний дозвіл про звільнення отримав 1 травня 1857 р.
Березень 1858	Приїзд до Петербурга
Літо 1859	Подорож до України
1860	Видання «Кобзаря», став академіком офортної гравюри
10 березня 1861	Т. Шевченко помер
22 травня 1861	Перепоховання в Каневі, на Чернечій горі

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте слова Івана Дзюби: «...поява Шевченкового «Кобзаря» змінила обличчя української поезії, утвердивши її високу самоцінність у найпереконливіший спосіб: фактом творчості надзвичайно обдарованого поета».
2. Розкажіть, яким був поетичний дебют Т. Шевченка.
3. Поясніть, чому девізом поетового життя стали слова з поезії «О думи мої! О славо злая...»: «Караюсь, мучуся... але не каюсь!...».
4. Прочитайте поезію Т. Шевченка «Поставлю хату і кімнату...». Про яку мрію в ній ідеться? Як вона характеризує поета?
5. Поясніть слова Івана Франка про Тараса Шевченка: «...він був сином мужика – і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем в царстві людської культури... Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золото його душі у ржу... Найкращий та найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори».

Годискутуїте з однокласниками

Іван Дзюба висловив таке міркування: «Ще не так давно «Заповіт» знав напам'ять чи не кожен українець. Він був нашим неофіційним гімном... Нині, в добу комерційно-глобалізаційну, здається, не скрізь так і не все так. Можна почути навіть скептичні голоси: мовляв, це анахронізм — повстання, кров... «А до того / я не знаю Бога» — не по-християнському...». Яка ваша думка щодо цього? Зробіть опитування своїх рідних — як вони міркують із цього приводу?

Загальна характеристика творчості

Іван Франко у праці «Тарас Шевченко» запропонував періодизацію творчості поета, якою літературознавці користуються й нині.

◆ **Перший період — ранній (1838–1843).** У цей час Т. Шевченко звернувся до тем і мотивів із козацького минулого, опоетизував народних ватажків. Для нього важливим було актуалізувати історію, тобто нагадати своїм сучасникам про славні подвиги предків, відобразити їхній незборимий дух («Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки»).

Поет боляче розмірковував про місію слова, його значення у збереженні історичної пам'яті народу. Завдання митця він убачав у глибокому проникненні в проблеми народного життя («Перембля», «Думи мої, думи мої», «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка»).

У ранньому періоді творчості беруть початок домінантні теми творчості Т. Шевченка: зневаженої жінки-покритки («Катерина»), антилюдяного суспільного ладу («Катерина», «Гайдамаки»).

Зазнавши гіркоти долі і кріпацької, і сирітської, поет оспівав велегійних тонах неприкаяність знедолених людей, які прагнуть у жорсткому світі знайти щастя («Причинна», «Тополя»). До цієї групи творів належать і думки — ліричні вірші сумного звучання. Вони виникли на основі народної пісні, запозичили від неї драматизм почуттів. Цей жанр — один з найпоширеніших у творчості Т. Шевченка. У ранній період він написав такі думки, як «Тече вода в синє море...», «Вітре буйний, вітре буйний!...», «Тяжко-важко в світі жити...», «Нащо мені чорні брови...», «Вітер з гаєм розмовляє...».

Єдиний драматичний твір Т. Шевченка, який дійшов до нашого часу повністю, — це «Назар Стодоля».

У ньому виразно відтворено суспільно-побутовий колорит другої половини XVII ст., прагнення козацької старшини до збагачення та чинів, героїчні козацькі традиції. Конфлікт драми нагадує «Наталку Полтавку» І. Котляревського. Це історія двох закоханих, на перешкоді щастю яких стає батько.

◆ **Другий період творчості — період «трьох літ» (1843–1847).** Це час творчої зрілості поета. Він вільний, він — у розквіті сил, мав можливість попрацювати й пожити в рідному краю. Твори, написані під враженням від перебування в Україні, Т. Шевченко об'єднав у рукописну збірку «**Три літа**» (назва — від однойменної поезії). Звідси — й означення другого періоду творчості, тривалість якого — від першої поїздки в Україну до арешту в справі Кирило-Мефодіївського братства.

Переважний масив творів цього часу — політична лірика, гострі звинувачення сучасному поетові суспільному ладові. «**Сон**» («**У всякого своя доля...**»), «**Кавказ**», «**Великий льох**», «**І мертвим, і живим...**», «**Давидові псалми**» розвінчували основи російського самодержавства — кріпосництво, колонізаторську політику, офіційну церкву. Поет намагався дати відповідь на запитання:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

У цей час створено безсмертний «**Заповіт**». Написано його 25 грудня 1845 р. в Переяславі під час тяжкої хвороби.

До цього періоду творчості належить і поема «Наймичка», один з небагатьох творів, надрукованих за життя Т. Шевченка.

Водночас поет залишався ліриком. Він створив такі поетичні перлини, як «**Не завидуй багатому...**», «**Не женися на багатій...**», «**Минають дні, минають ночі...**».

◆ **Третій період творчості — період ув'язнення й заслання (1847–1857).** Це час випробувань поета, які не зламали його дух. Свідчення цього — у казематі написано відому поезію «**Садок вишневий коло хати...**». Вірш-ідилія вражає красою сільського побуту, родинного життя, природи. Також він є контрастом до гнітючих обставин ув'язнення, спогадом про найсвітліше й найрідніше — Україну, український світ.

Пізніше, уже повертаючись із заслання, Т. Шевченко переписав 12 поезій, створених у перші місяці арешту, і назвав цей цикл «**В казематі**». У засланні поет використовував клаптики паперу для того, щоб записувати потаємно свої вірші. Так народилися «захалявні книжечки».

У творах цього періоду постали картини українського народного побуту, складні людські історії, зокрема жіночі.

Поет звернувся до спогадів про дитинство, про Україну («**Мені тринадцятий минало...**», «**Якби ви знали, паничі...**»). Засуджений за нищівне викриття кріпацтва й самодурства панства, він знову писав про свавілля властей імущих, заперечував кріпацтво як велике світове зло («**І виріс я на чужині...**», «**Іржавець**», цикл «**Царі**»).

Період заслання знаменний тим, що Т. Шевченко розпочав писати прозу російською мовою. Це дев'ять повістей. Три з них написані на сюжети однойменних поем («**Варнак**», «**Наймичка**», «**Княгиня**»). В інших ідеться про долю митця в кріпосницькому суспільстві («**Художник**», «**Музикант**»), торжество народної моралі над бездуховністю дворянства («**Капітанша**», «**Прогулка с удовольствием и не без морали**»), проблеми формування людської особистості («**Близнецы**», «**Несчастный**»).

У 1857 р. Т. Шевченко почав вести щоденник, названий «Журналом». У ньому не лише фіксувалися певні зовнішні події, а й осмислювався, у першу чергу, власний життєвий досвід, десятиліття солдатчини. Роздуми поета і ліричні, й іронічні, і щирі.

◆ **Четвертий період творчості — пізній (1857–1861).** У цей час Т. Шевченко знову поетизує образ матері, який набуває величчя й святості (поєми «**Неофіти**», «**Марія**»). Він мріяв про одруження, щасливе родинне життя, але воно не складалося. Тому мотив самотності, який і раніше траплявся в поетових віршах, зазвучав дуже пронизливо:

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки ялось жилосьь.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокої
Або під тином простягтись.
Або...

Але такі настрої поет перемагав. Тоді з'являлися такі справжні перлини лірики, як «**Ой діброво — темний гаю...**», «**Тече вода з-під явора...**», «**Над Дніпровою сагою...**», а також ідилія на мотив щасливого родинного життя «**Росли укупочці, зросли...**».

«ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА»

Історія написання. Вірш Т. Шевченка «До Основ'яненка» створено 1839 р. Це один з восьми творів, який увійшов до першого «Кобзаря», виданого 1840 р.

Прочитавши його, вдумливий учень неминуче поставить перед собою питання: чому у творі, присвяченому Г. Квітці-Основ'яненку, йдеться переважно про історичні реалії? Відповідь на нього стане зрозумілою, якщо пригадати, що підштовхнуло Т. Шевченка до такого творчого задуму. Річ у тім, що поет ознайомився з історичним нарисом Г. Квітки-Основ'яненка про Антона Головатого — кошового отамана Чорноморського козацького війська. На той час поет знав Г. Квітку-Основ'яненка як українського письменника, можна сказати, що їхнє знайомство було заочним, через посередництво Є. Гребінки, який у листах до прозаїка захоплено й щиро писав про молодого талановитого поета. Сам Г. Квітка-Основ'яненко схвально відгукнувся про «Кобзар» і поему «Гайдамаки», листувався з Т. Шевченком, але особисто з ним не зустрічався.

Під враженням від прочитаного історичного нариса, у якому йшлося про легендарну постать А. Головатого, оспівану в народних думках і піснях, а також згадувалося зруйнування Запорозької Січі, Т. Шевченко написав вірш-послання «До Основ'яненка».

Літературознавчі координати

Послання — це один з ліричних жанрів, звернення до конкретної особи чи групи осіб з метою витлумачити свою позицію щодо суспільних, соціальних, історичних, творчих питань. Це, як правило, дружній або ж полемічний твір повчального чи викривального змісту. Послання відтак можна називати віршованим листом. Його обов'язкова ознака — наявність адресата і, відповідно, такі мотиви, як прохання, побажання, напучування, умовляння.

Основні мотиви твору. У поезії органічно переплетено громадянські мотиви з особистими. Відповідно до цього її можна умовно поділити на дві частини. Перша з них — про українську минувшину після зруйнування Запорозької Січі. Поет творить своєрідний плач за цією великою втратою. Для цього він оживлює природу: й очерети, і степова чайка,

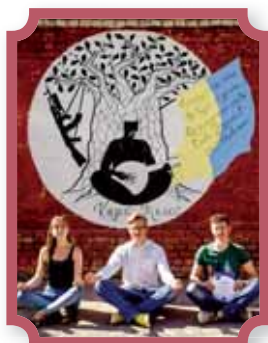
і степові могили збентежені, схвильовані, питають у Дніпра: «Де то наші діти ділись, / Де вони гуляють?»; «Де наші панують? / Де панують, бенкетують? / Де ви забарились?» Й у відповідь чують голос моря: «Не вернеться!» Далі Т. Шевченко, щоб емоційно підсилити думку про крах козаччини, майстерно використовує анафору:

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні зупани!

Поет передає своє бачення України після такої великої втрати: це «обідрана сиротина», яка плаче над своєю трагічною долею, а ворог над нею сміється. Проте автор переконаний, що козацька доблесть не може бути знищена, тому він, як пророк, переконливо й урочисто декларує:

...Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Друга частина твору — це власне звернення поета до Г. Квітки-Основ'яненка як до одноступця, до творчої людини із закликом оспівувати Січ і тим самим відроджувати давню славу України. Т. Шевченко переконаний, що завдання справжнього митця-патріота — служити рідному народові, пробуджувати в ньому національну гідність, честь, нагадуючи про славні сторінки його історії. Так у посланні поєднується романтичне захоплення козацьким минулим і його проєкція на день, сучасний поетові. І хоча давні подвиги предків повернути не можна, їх необхідно оспівувати, щоб здобути волю. Автор прагне «на весь світ» заявити про історичну трагедію України: у цьому він вбачає своє власне призначення і зміст творчості українського митця взагалі.

Поезія «До Основ'яненка» — на поетичній стіні в Кропивницькому

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте жанрові особливості послання. Для ілюстрації використайте твір Т. Шевченка «До Основ'яненка». Поміркуйте, чому цей жанр належить до ліричних.
2. Визначте основні мотиви послання. З якою метою поет прагне писати про історію України?
3. До кого Т. Шевченко звертається «*мій голубе*», «*батьку*», «*орле сизий*»? Чому?

«СОН» («У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ...»)

Історія написання. Повернувшись до Петербурга після подорожі до України, під великим враженням від побаченого, Т. Шевченко в 1844 р. пише поему «Сон» («У всякого своя доля...»). Вона поширювалася в рукописних списках, зокрема серед членів Кирило-Мефодіївського братства. Коли арештовували В. Білозерського¹ та М. Костомарова — учасників цієї організації, то в них було знайдено текст поеми. Слідство використало художній твір як основний доказ антиурядової діяльності Т. Шевченка. Цар Микола I особисто брав участь у визначенні вироку поету, найсуворішого серед усіх учасників братства. Так, скажімо, М. Костомаров був засланий до Саратова, де працював у статистичному комітеті, а також мав змогу займатися науковою діяльністю як історик. Т. Шевченка ж відправлено в солдати із заборонаю писати й малювати.

За життя поета твір не друкувався. Уперше «Сон» («У всякого своя доля...») побачив світ у 1907 р.

Дейно-тематичний зміст. Тексту поеми передує епіграф з Євангелія від Іоанна: «*Люди (світ) не можуть прийняти істини, доки не побачать і не пізнають її*». Вам відомо, що в художньому творі не може бути нічого випадкового. Це стосується й епіграфа, який покликаний скеровувати читача до правильного сприйняття змісту написаного, його суті. Тож розуміння й пізнання якої істини має на увазі поет?

Ця істина — Україна, покріпачена, розтерзана й принижена. Саме про неї та її поневолення веде мову Т. Шевченко, гостро засуджуючи імперську політику царату і в минулому, й у своєму сучасному.

¹ Білозерський Василь Михайлович (1825–1899) — український громадський і культурний діяч, один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, брат Ганни Барвінок, дружини П. Куліша.

Отож тема твору — соціальна драма України, яка змальовується через конфлікт — непримиренну опозицію панства різних чинів і рангів та кріпаків. Для цього поет використав такий художній прийом, як контраст.

Літературознавчі координати

Контраст — підкреслена протилежність між предметами, явищами, людськими рисами, яка в літературі покликана увиразнити зображене.

У поемі контрастним тлом до зображених подій виступає пейзаж. Так, після опису чарівної весняної української природи йде жахлива картина кріпосницької дійсності. Такий художній засіб, зокрема, дозволив Т. Шевченку проблеми національні й соціальні підняти до рівня загальнолюдських: *що таке добро і зло? Чи може людина нівечити природу, перекреслювати її красу потворними діями та вчинками? Чи варто забувати про минуність життя людини?*

Гуманістична проблематика торкається й питання волі як необхідної умови людського щастя й розквіту, адже *«Усі на сім світі — / І царята, і старчата — / Адамові діти»*.

Поет сміливо називає тих, хто кинув рідний край у глибини соціальної й національної неволі:

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая dokonala
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!..

Йдеться про Петра I, який розпочав антиукраїнську політику, і Катерину II, котра запровадила кріпацтво в Україні. Водночас поет уводить у текст твору монолог Павла Полуботка, наказного (тимчасового) гетьмана Лівобережної України, який утілює славу української історії. А її ганьба (використано засіб контрасту на рівні минуле — сучасне) — негідні сини, «землячки», про які автор говорить іронічно: *«Україно! Україно! / Оце твої діти»*.

Засуджуючи імперську політику царизму в Україні, її антилюдяну, злочинну сутність, Т. Шевченко кидає виклик цій системі рабства, цьому вияву всесвітнього зла.

Сюжет і композиція. В осерді подій поеми — умовний сюжетний хід: політ уві сні, який передбачає невпинний рух, зміну просторових і часових координат. Ліричний герой із совою — символом мудрості — покидає рідний край і спостерігає жахливі картини покріпаченої України. Далі — Сибір, де серед каторжан він бачить «царя всесвітнього», «царя волі». Сучасні шевченкознавці вбачають у ньому й декабриста, й Ісуса Христа, й символ правди та волі, і ці іпостасі не заперечують одна одну, а доповнюють поетову думку про незламність і незнищенність людського духу. Закінчується сон картиною Петербурга, який, як вважає Т. Шевченко, побудовано на козацьких кістках. Про це поет говорить вустами наказного гетьмана Павла Полуботка, котрий звертається до Петра I:

Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

Сучасний поетові Петербург — це самодержавна сваволя та самодурство, метафорично втілені в придворних ритуалах, а також в образах царя й цариці, нищих «землячків». Петербурзькі епізоди поеми — кульмінаційна точка цієї поеми як політичної сатири.

Композиція твору мозаїчна. Вона включає в себе авторські відступи, ідилічні описи української природи, жахливі картини підневільного життя рідного народу й сибірського заслання, гротескні петербурзькі епізоди.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Умовність у літературному творі — це порушення реальної картини світу. Вона засновується на зміщенні-збігу меж можливого й неможливого, їх комбінуванні, проте не заперечує реальної життєвої основи, яка зазвичай деформується. Типи умовності — фантастика, гротеск.

Жанр. Поема має підзаголовок «комедія». У поемі Т. Шевченка засуджується несправедливий лад, у ній використано сатиру, вбивчу іронію, сміх, гротеск, карикатуру — цілу гаму викривальних засобів з метою засудити основи самодержавства: кріпацтво, національне гноблення, загарбницькі зазіхання.

Комедія — це драматичний жанр, у якому різноманітними засобами комічного висміюються суспільні негаразди й людські негативні риси.

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо з уроків української й зарубіжної літератур про такі різновиди комічного, як гумор, іронія, сатира.

Гостро сатиричною є картина тогочасної державної ієрархії, яку І. Франко влучно назвав «генеральним мордобитієм»: імперія «керується» за допомогою стусанів, насильства на всіх державних рівнях — від найбільших за рангом чиновників до «дрібноти». Так само сатирично створено колективний портрет придворного панства («*В сребрі та златі, / Мов кабани годовані, / Пікати, пузати!..*»), яке вірогідно ловить самодержавну дулю або «*хоч півдулі, аби тільки / Під самую піку*». Від царевого крику його вірогідно провалюються крізь землю, і самодержець залишається безсилим, нікчемним, перетворюється з ведмедя на кошеня. У цих викривальних епізодах Т. Шевченко використав такий засіб комічного, як гротеск.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Гротеск — художній засіб змалювання дійсності, який передбачає її перетворення за допомогою поєднання людського і природного, уявного та реального. За допомогою гротеску автор демонстративно порушує принцип правдоподібності, бо може примхливо й алогічно відтворити непокєднані в реальності образи, художні деталі. Гротескні образи умовні, фантастичні. Це може бути перевтілення людини у тварину, олюднення тварин, оживлення зображень — картин, фото, деформації тіла тощо.

Саме в сатирі — а поема Т. Шевченка є сатиричною, спрямованою на висміювання соціальних виразок суспільства, — фантастичні картини найбільш узагальнені, найбільш алегоричні (естафета стусанів замість державних указів, сприйняття грубої брутальності як царської ласки й неусвідомлення ницості такої поведінки, сила самодержавства в покірливості людей).

Карикатурно Т. Шевченко зобразив царське подружжя за допомогою принизливих зовнішніх характеристик: цар —

«одутий, аж посинів», цариця — «мов опеньок засушений, / Тонка, довгонога». У той час, коли численні поети-одописці уславляли імператрицю, Т. Шевченко рішуче спростовує їхню фальш і нещирість:

Так оце-то та богиня!	Тебе, цяце, й разу,
Лишенько з тобою.	Та й повірив тупорилим
А я, дурний, не убачивши	Твоїм віршемазам.

Як відомо, сатирична оцінка цариці стала однією з причин важкого вироку Т. Шевченкові.

Так само сатирично змальовано «землячків», молодих перевертнів, отруєних «московською блекотою». По-перше, це досягається через промовисту деталь — «цинові гудзики», (олов'яні), які не могли дозволити собі бідні селяни, тому ця деталь одягу — фальшивий предмет гордості «мерзенного каламаря». По-друге, Т. Шевченко майстерно використав суржик як сатиричну характеристику людини, котра й чужу мову не засвоїла, і соромиться своєї, рідної, материнської. Для поета забуття національних коренів невіддільне від морального падіння, моральної деградації (землячок пропонує увести до царського палацу за «полтину»).

Карикатурно зображено поетом і пам'ятник Петрові I — це гнівна пародія на священну постать російської імперської історії, завдяки якій знижується монументальний образ самодержця: «А на коні сидить охляп, / У світі — не світі, / І без шапки. Якимсь листом / Голова повита...».

Отож засоби комічного використано для надзавдання — нищівно висміяти злочинність царського правління імперією, сміливо поглузувати над світом насильства та зла. Так можна пояснити зміст авторського означення «комедія». Водночас поет має на увазі й комедію історії, людського життя загалом, адже вони розвиваються не за природними й гуманними законами, а навпаки, — трагічними й абсурдними законами кріпосницької реальності.

Оригінальність і висока майстерність Т. Шевченка виявилися в тому, що поет наповнив іронічно-сатиричними засобами ліричну поему, тобто твір, у якому сюжетна лінія — фантастичний політ у сні — оздоблена численними особистісними роздумами, душевними одкровеннями, щирими інтонаціями суму, вболівання за народну долю, за рідну Україну. Ось, для прикладу, один із таких авторських ліричних відступів:

А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихо-сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму

Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане;
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово небого...

Із численних ліричних відступів Т. Шевченко створив проникливий плач над долею України — «безталанної вдови», «бездітної вдовиці». Нагадаємо, що у фольклорних творах образ вдови завжди викликав щире співчуття, бажання підтримати жінку, яка пережила втрату рідної людини. Поет поглиблює цей образ, адже Україна-вдовиця не має дітей, а значить, вона позбавлена і захисників, і майбутнього. А це також протиприродно. Як і протиприродною була двохсотлітня колоніальна залежність України, яку Т. Шевченко гостро картає. Його емоції надзвичайно щирі, бо він по собі знав, що таке гірка кріпацька доля. Голосом поета заговорив український народ.

Так геніальний Т. Шевченко увесь біль і трагедію рідного народу вилив у глибоких й особистісних почуттях.

Цікаво, що в сучасному літературознавстві існує чи не найбільше версій щодо потрактування назви цього твору: звичайна розповідь (з відчутним лукавством) про звичайний сон, хоча й дуже «дивний»; традиційний для романтичної літератури сюжетний хід; форма захисту від цензури; натяк на духовний сон нації.

Дуже влучну й точну характеристику поемі «Сон» («У всякого своя доля...») дав І. Франко: «...се велике оскарження "темного царства" за всі теперішні й минувші кривди України...».

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Визначте тематику поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).
2. Схарактеризуйте «царя волі» з твору Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).
3. Поясніть, як ви розумієте картину «генерального мордобитія». Яке її значення у творі?
4. Поміркуйте, чому у творі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») цар — або «медвідь», лютий і тупий, або «кошеня», нікчемне й пусте.
5. Проаналізуйте композицію поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»). Зі скількох картин складається цей твір? Яка роль ліричних відступів у ньому?

- ▶ 6. Кого поет називає «братією» й чому?
- 7. Знайдіть у тексті й выпишіть у зошит приклади сюжетних, композиційних та образних контрастів у поемі (наприклад, *панство — кріпаки, Петербург — Сибір* тощо). Яке їхнє значення у творі?
- 8. Поясніть роль умовного засобу сну в однойменній поемі Тараса Шевченка.
- 9. Доведіть прикладами з тексту сатиричну спрямованість поемі Тараса Шевченка.

Література в колі мистецтв

Перегляньте з однокласниками кінострічку «Сон» (1964), сценарій якої створив **Дмитро Павличко** у співавторстві з кінорежисером **Володимиром Денисенком**. З'ясуйте, які епізоди введено до неї з поеми-комедії «Сон». Чому?

Постер кінофільму «Сон»
(у ролі Тараса Шевченка —
Іван Миколайчук)

«КАВКАЗ»

Історія створення. Поема Т. Шевченка «*Кавказ*» написана в 1845 р. під час перебування поета в Україні. Поштовою до роботи над нею, ймовірно, стала трагічна звістка про смерть поетового щирого друга **Якова де Бальмена (1813–1845)** на Кавказі. З ним Т. Шевченко познайомився в 1843 р.: колишній кріпак й освічений молодий граф щиро заприятелювали. Вони були майже ровесниками, їх об'єднали спільні творчі інтереси. Яків де Бальмен (це прізвище шотландського походження, у Шотландії жили його предки) народився на Полтавщині, здобув блискучу освіту в Ніжинській гімназії, захоплювався літературою й живописом. Яків де Бальмен зробив для поета чудовий подарунок: переписав «Кобзаря» та «Гайдамаків» латинським алфавітом в окремий альбом, ілюстрував його й передав Т. Шевченкові з надією, що з такою книжкою зможуть ознайомитися інші слов'янські народи. Саме Я. де Бальмену поет присвятив поему «Кавказ». Уперше твір надруковано разом з віршами О. Пушкіна в Лейпцигу 1859 р.

Дейно-тематичний зміст. Головна тема твору — несправедлива війна Росії з горцями, художнє осмислення загарбницької політики царизму на Кавказі. Вона розкривається багатогранно через почуття ліричного героя: від печалі й суму за вбитим другом до грізних звинувачень царизму, до заклику знищити несправедливий суспільний лад:

...Борітеся — поборете, За вас правда, за вас слава
Вам Бог помагає! І воля святая!

Отож конкретна подія — трагічна загибель щирого друга, молодого офіцера, сповненого надій і мрій на майбутнє, так схвилювала поетове небайдуже серце, що вилилась у твір масштабного змісту.

У ньому засуджується все самодержавство, його соціально-політична система, а також утверджується нескореність народу (народів), які борються за волю.

*Іван Іжакевич.
Ілюстрація до поеми
«Кавказ»*

Сюжет і композиція. Як уже зазначалося, подієве начало в поемі ослаблене. Твір умовно можна розділити на кілька частин, які й самостійні, і водночас творять цілісність завдяки ліричному героєві, який зливається з гарячими й щирими почуттями самого автора. Відтак композиція поеми фрагментарна.

Починається поема з похмурого гірського пейзажу, який, накреслений буквально кількома рядками, передає гнітючий настрій біди, людської трагедії:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Серед цієї сплюндрованої величі природи Т. Шевченко змальовує Прометея, який, як і у відомому міфі, прикутий до кавказької скелі за непокору богам, за служіння людям. Проте поет вносить свій акцент у

потрактування цієї вічної теми¹ в літературі. Орел викльовує у Прометея не печінку, а серце. І це не випадково, адже для українців серце — символ душі й духу. Так само символічності набуває образ орла, бо він викликає асоціації із двоголовим орлом — гербом царської Росії.

У цій вступній частині тема нескореності Прометея, який жертвує собою заради щастя людей, підсилюється такими рядками:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

Поет має на увазі, що неможливо знищити прагнення людини до волі, воно живе в її серці (душі) завжди. І це прагнення стосується не лише кавказьких народів, а й українського також.

Друга частина поеми — це пристрасне звернення до Бога. Його емоційна палітра дуже широка: і вияв християнської смиренності, і докір за те, що коїться на грішній землі, і відчай, і віра в Бога як вищу справедливість, і пророцтво. У ній дві змістові (й емоційні) вершини. Перша — констатуюча: «Кати знущаються над нами, / А правда наша п'яна спить». Друга — пророча: «Встане правда! встане воля!» Так до основоположної для всієї творчості Т. Шевченка ідеї волі (українського й усіх поневолених народів) додається ідея правди — справедливого суспільного устрою, праведних стосунків між людьми.

Третя частина поеми — це повернення до її кавказької теми, адже знову повторюються рядки «За горами гори...». У ній поет малює вражаючу картину наслідків загарбницької війни Росії на Кавказі:

Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Проливих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море!

У її основі — образи крові (пригадайте перші рядки поеми — гори «кровію політі...») і сліз, які в уяві поета творять «огненне море». Який сильний образ! Горю, яке несе війна, таке велике, таке сильне й всеохопне, що його не загасити.

У четвертій частині поглиблюється кавказька тема. Поет іронічними інтонаціями передає обіцянки царського уряду просвітити «дикі»

¹ Вічна тема (образ) в літературі — та, яка повторюється у творчості багатьох митців різних часів і народів.

гірські племена. Ці обіцянки були фальшивими й використовувалися імперською пропагандою для обґрунтування загарбницької політики. Насправді кавказькі народи мали давні традиції — і культурні, й літературні. Щоб розкрити облудність царської колоніальної політики, Т. Шевченко підбиває підсумок усім брехливим обіцянкам гостро сатиричним рядком: «...чом ви нам / Платить за сонце не повинні!». Коли маску скинуто, то поет вдається до вбивчого сарказму:

Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,

А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

У цих рядках поет змалював сутність Російської імперії: це величезна поліцейська держава, яка розширює свої межі завдяки колонізаторській політиці, підкріпленій фальшивою пропагандою.

Інший «закон» самодержавства — крипосницьке право, захищене офіційно церквою («...В нас дери, / Дери та дай, / І просто в рай...»), основане на антигуманному ставленні до людини («Продаєм / Або у карти програєм / Людей...»). Для Т. Шевченка дуже важливо підкреслити, що прогнила імперська форма правління державою спирається на лицемірство, тому він і використовує слово «закон», розуміючи добре, що насправді йдеться про беззаконня в усіх сферах життя — соціальній, політичній, церковній, національній.

Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті,
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!

Завершальна частина поеми написана в іншому емоційному реєстрі. Від нищівного викриття автор переходить до сумних нот прощання з другом — Я. де Бальменом. Своє щире ставлення до нього поет висловлює епітетами «друже добрий», «друже незабутній», акцентуючи саме друге слово.

Якоб Йорданс.
Прометей

Веніамін Кушнір.
Прометей

відтінків. З одного боку, поет продовжує тему «земляків», а з іншого — увиразнює її. Один з них, чи не найважливіший, у розгортанні думки про те, що і пани, і пригноблені селяни — нащадки «славних прадідів великих», які боролися за Україну, її волю. Звідки ж узялися «погані правнуки»? На думку поета, це козацька старшина, яка, дбаючи про власні інтереси, зрадила народ, перетворилася на кріпосників-визискувачів «незрящих гречкосіїв», також козацьких правнуків. Так у посланні вимальовуються два образні ряди: сучасна поетові національна «еліта», яка втрачає людську подобу, бо запрягає людей «в тяжкі ярма», дере з них шкуру. Це жорстокі кріпосники, які схиляються перед закордонною освітою, проте забули рідну культуру, літературу, мову, історію. Вони одягли на себе фальшиву маску народолюбців, а насправді визискують простий люд. Саме народ і є другим образним рядом, який змальовує Т. Шевченко. Тяжка підневільна праця знесила його, перетворила на раба.

Поет свідомий того, що лише у вільній і незалежній Україні може бути соціальна справедливість. Ця думка є головною ідеєю твору, який закінчується такими рядками:

Обніміте ж, брати мої,	І діточок поцілує
Найменшого брата, —	Вольними устами.
Нехай мати усміхнеться,	І забудеться срамотня
Заплакана мати.	Давня година,
Благословить дітей своїх	І живе добра слава,
Твердими руками	Слава Україні...

У них поет висловлює обнадійливу думку про те, що соціальна рівність можлива. До неї закликає ліричний герой (а в посланні автор і ліричний герой зливаються в бажанні бачити Україну щасливою і вільною), який бачить підстави для цього в минулому, який понад усе любить свою батьківщину — «заплакану матір» і мріє про її добробут. Водночас він нагадує «землячкám» про те, що терпіння народу не безмежне, що соціальна прірва між людьми тому величезна, що вибух можливий щохвилини. Ліричний герой, як і поет, закликає панство оцінити себе й свої вчинки критично, стати справжньою національною елітою, яка повинна дбати про всю націю.

У посланні засуджується продажність панства, його схиляння перед усім іноземним, чужим і свідоме ігнорування або ж забуття свого, рідного. Для досягнення такої художньої мети поет використовує широкий спектр комічних засобів: це іронія,

сатира, сарказм. Найперше Т. Шевченко малює сатиричний образ панства, яке глухе й німе до горя народного, яке в гонитві за статками забуло про людські та християнські чесноти. Пани не лише «кайданами міняються, / Правдою торгують», а й зневажають Господа. З іронією поет називає їх «орлами», із сарказмом — «смердючим гноєм». Так звана національна еліта зайняла вигідну їй позицію пристосуванства. Саме відсутність власної думки, спостережена Т. Шевченком, дозволяє їй схилитися перед авторитетами чужинців. Тому поет гнівно-схвильовано порушує питання: *...що ми? Чії сини? яких батьків? Ким? За що закуті?*

Така гостра викривальність зумовила різні настроєві інтонації твору. У ньому простежується то пересторога («Схаченіться! будьте люди, / Бо лихо вам буде...», «...потече сторіками / Кров у синє море»), то заклик («Учітесь, читайте, / І чужому научайтесь? / Йї свого не цурайтесь»), то суперечка («...Несли, несли з чужого поля / І в Україну принесли / Великих слів велику силу, / Та й більш нічого. Кричите, / Що Бог создав вас не на те, / Щоб ви неправді поклонились... / І хилитесь, як і хилились!»), то погроза («...якби те сталося, щоб ви не вертались, / Щоб там і здихали, де ви поросли!»). Вони об'єднуються ораторською інтонацією, яка підпорядкована тому, щоб донести до широкого загалу ідею поета-громадянина, поета-патріота — його пристрасну мрію бачити Україну оновленою, незалежною.

Композиція. «І мертвим, і живим, і ненародженим...» розпочинається епіграфом, який вводить у зміст твору: «Коли хтось говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить — брехня це». Євангельський вислів стверджує гуманістичну аксіому про нерозривність любові до Всевишнього й до конкретної людини, усіх людей. Поет ніби заявляє про свій намір перевірити цю християнську заповідь і її виконання українською елітою.

З перших рядків тексту Т. Шевченко накреслює два світи — «люду потомленого» й кріпосників, яких він і картає, і закликає змінитися. Це вступна частина послання.

Далі, за визначенням відомої дослідниці творчості Т. Шевченка Валерії Смілянської, мотив розгортається «двома хвилями»:

- ◆ *перша* — розкриття невідповідності між учинками та пишномовними гаслами національної еліти, що може викликати кінець світу, вибух спротиву;
- ◆ *друга* — заклик отямитися, тверезо оцінити свої ганебні вчинки та дії.

У наступних рядках поет поглиблює цей мотив, додаючи все нові штрихи до поведінки й портрету українського панства через його ставлення до навчання, освіти, історії.

Фінальна частина послання починається так:

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.

У ній — найщиріше вболівання поета за долю рідного краю, прагнення відродити його до нового життя шляхом вирішення непримиренних соціальних конфліктів.

Жанр. У самій назві твору його автор визначив жанр — послання, яке має свого адресата: землякам-українцям. Сучасні літературознавці вважають, що Т. Шевченко, ймовірно, звертається й до освіченого панства, яке нібито обстоювало ліберальні та народницькі ідеї, і до всього народу, його минулих, сучасних і майбутніх поколінь. Спробував узагальнити ці підходи І. Дзюба, праці якого як шевченкознавця сьогодні дуже авторитетні: «...“Послання” фактично адресоване уявленій українській нації, мрія про яку набирає в Шевченка конкретних рис».

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому Т. Шевченко в посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» називає ліричного героя «окаянним».
2. Як ви розумієте ці слова з послання?

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

3. Схарактеризуйте погляди Т. Шевченка на історію України та її суність, урахувавши текст твору.
4. Випишіть з послання слова, які стали крилатими, поясніть їх зміст.
5. На каналі YouTube знайдіть і прослухайте шевченківські вірші у виконанні народного артиста України Федора Стригуна. Що у прочитанні поезій майстром вас вразило найбільше? Що змусило замислитися?

Тема жіночої долі у творчості Тараса Шевченка

У кожного поета є своє коло улюблених тем. У Шевченка їх дві — це **Україна та жінка-мати**. У художньому розкритті цих тем талант Кобзаря сягнув найвищих вершин, бо вони пройшли крізь його серце як згусток найщирішої любові й неймовірного суму, як сплав ліричного почуття й довершеної форми, втілених у художньому творі.

Дуже слушно думку висловив Максим Рильський: *«Такого полум'яного культу материнства, такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу. Нещасливий в особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу світу бачив у жінці, в матері»*. Сам поет сказав про це афористично:

У нашім раї на землі...
...Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Проте кріпаччина нівечила людські долі, й жінка, здається, у стократ більше страждала, бо вона несла на своїх плечах увесь тягар відповідальності за родину, дітей, за їхнє життя й виховання. Образ жінки-кріпачки у творах поета завжди трагічний.

Тарас Шевченко.
Катерина

Тарас Шевченко був глибоко переконаний, що неволя штовхала її в провалля горя, сліз, навіть передчасної смерті. Поет пережив й особисту трагедію: його мати передчасно померла через *«нужду та працю»*, поетові сестри, *«голубки молодії»*, посивіли в наймах. Тож цілком логічно численні дослідники творчості Т. Шевченка стверджують, що образ України й образ жінки-матері в його творах злиті, неподільні: через неймовірно трагічну жіночу долю глибше розкривається трагізм покріпаченої України, з одного боку, а з іншого, — віра, безмежна віра поета в рай земний, осердя якого — мати й дитя.

«КАТЕРИНА»

Ідейно-тематичний зміст. Коли ви поцікавитесь чи в батьків, чи в будь-кого зі старших, який твір Т. Шевченка про жіночу долю найбільше їм запам'ятався, відповідь буде однозначна — поема *«Катерина»* (1838–1839). Справді, це один із найпопулярніших творів, що приваблював і приваблює читачів історією зневаженого кохання, яка оповідана так емоційно, що безталанна доля сина й матері-покритки не може не викликати безмір співчуття.

Сьогодні слова «покритка» практично не почуєш, його вважають застарілим. А що воно значить? Покритка — це дівчина, що народила позашлюбну дитину. Тогочасна сільська громада засуджувала такий учинок, вимагала обряду покривання: чорну хустку або навіть ганчірку накидали на голову матері позашлюбної дитини, і це засвідчувало зневагу до неї як до жебрачки.

Трагедія покритки — тема Шевченкової «Катерини».

Її історія — це історія щирої, довірливої й безпосередньої в почуттях красуні, яка вперше покохала — *«полюбила москалика, як знало серденько»*. Обранець Катерини — офіцер-дворянин, росіянин, тому драматизм їхніх стосунків підкреслюється не лише соціальною нерівністю, а й національними відмінностями. Так само протиставляється у творі мораль народна і мораль панська, власне, аморальна поведінка представника народу-колонізатора. Адже пан і розбещений, і егоїстичний, і немилосердний. Він жорстоко скривдив Катерину, збездививши її, покинувши з дитиною. Дівчина для нього — лише тимчасова примха. Він живе за законами вседозволеності кріпосника (*«любить жартуючи, жартуючи кине»*), забуває про свої обіцянки, відмовляється від рідного сина.

Спокуснику вдається легко ошукати Катерину, яка щиро вірить коханому, живе за покликами серця. Тому заради любові вона терпить приниження, глум. Найдраматичнішим епізодом у поемі є сцена вигнання

Тарас Шевченко.
Циганка-ворожка

дівчини з дому. Її поведінку засудили односельці, тому й згорьовані батьки змушені випровадити свою одиначку у світи. І хоча вони в розпачі, але не можуть піти проти сільської громади. Катерина зраджена коханим, який відмовляється і від неї, і від сина, вона викинута й за межі рідної домівки, рідного села. Час прозріння для зневаженої дівчини такий тяжкий, що вона бачить лише один вихід зі скрутної ситуації — самогубство. Для Т. Шевченка дуже важливо підкреслити, що до такого рішучого кроку Катерину підштовхнуло її прозріння — вона зрозуміла підлу стосовно неї поведінку офіцера, як і переконалася в слушності пересторог батьків щодо кохання з москалями.

Проте поет-християнин, поет-гуманіст усупереч тогочасній моралі стає на захист Катерини, розуміючи, що вона — жертва обставин. Свої почуття він виливає в простих і щирих авторських відступах, які звучать як пересторога (*«Кохайтеся, чорноброві, / Та не з москалями, / Бо москалі — чужі люде, / Роблять лихо з вами»*), або як співчуття (*«Катерино, серце моє! / Лишенько з тобою!»*).

Катерина змальована Т. Шевченком як ідеалізований романтичний образ. Героїня не здатна до компромісу, навіть заради дитини. Якщо вона зазнала поразки в коханні, значить, не має права на життя.

Катерина — класичний трагічний образ. Ця трагічність, найперше, закорінена в її натурі, адже вона вірить у кохання, гармонійна у своїх почуттях і вчинках. Тим страшнішим і жорстокішим стає для неї усвідомлення того, що її ошукала людина, якій вона повірила, що принесла батькам неймовірні страждання та сльози. Дівчина виявила непослух (*«Не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки...»*), знехтувала дівочою гордістю (*«Кличе мати вечеряти, / А донька не чує; / Де жартує з москаликом, / Там і заночує»*).

Проте її вдача щира, довірлива, і тому Катерина безмежно вірить обранцю свого серця, вірить, що стане його дружиною. Вона не розпізнала в москалеві негідника, знехтувала споконвічною українською традицією — забула про дівочу стриманість, гідність. Уже з дитиною на руках Катерина не журиться, що стала покриткою, чекає свого обранця з походу, адже він обіцяв повернутися. Дівчина вважає себе нареченою, що ось-ось зустрине свого милого з далекого походу. Проте поступово вона втрачає віру, забуває про спів, з боєм сприймає *«речі недобрі»* односельців. Перший жорстокий удар долі — вигнан-

ня з домівки. Разом з ним приходить жорстоке усвідомлення: «Що я наробила?» У ньому — каяття, розпач, біль, сором перед батьками, які зганьблені, як і вона. Катерина вже розуміє, що чекає на неї та її сина, розуміє, що материнство не подарує щастя:

Боже ти мій!.. Лихо мое!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,

Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..

У цьому монолозі вже згорьованої жінки не лише інтуїтивне передбачення трагічних подій, а й відчай і жах, вона ж бо відповідає не лише за себе, а й за новонароджену дитину. Тому такою психологічно напруженою і драматичною є зустріч Катерини із чумаками. Для них жінка (а вона соромливо заховала дитинча) нагадує молодицю, яка повертається із прощі, значить, очистилася від гріхів. Сама ж Катерина відчуває неймовірне приниження як грішна покритка, яка заради сина просить милостину.

Другий трагічний удар долі — випадкова зустріч з коханим Іваном, який брутально і говорить, і поводить ся із збезчещеною жінкою. Діалог Катерини й пана виписаний Т. Шевченком на високих емоційних реєстрах, які так точно і влучно розкривають її внутрішній стан. Спочатку — щире, із самісінького серця запитання до коханого: «Де ти так барився?» Далі — повне нерозуміння того, чому він відганяє Катрусю. Потім — уже розпач і біль: «І ти мене покидаєш? / А ти ж присягався!» Для дівчини найстрашніше, як виявляється, порушити обіцянку, бо вона ще хоче вірити в доброту й порядність того, хто її занапастив. Коли ж спокусник кидає вкрай жорстокі й байдужі слова, принижена Катерина забуває про себе. Вона здатна на ще більші приниження — стати наймичкою для офіцера, дозволити кохатися з іншою, ні словом не нагадувати про себе. І все це заради сина, заради його блага. Але серце пана глухе. Ще раз поет повернеться до цього реалістичного образу у фінальній частині поеми — своєрідному епілозі. Сцена зустрічі батька та сина-жебракка символічна: батько вдруге відцурався своєї дитини.

Так образно Т. Шевченко засуджує ту прірву — і соціальну, і моральну, яка пролягла між багатими і бідними, між добром і злом, між щирістю й ницістю.

Сюжет і композиція. Конфлікт у поемі «Катерина» багатоаспектний. Поет відтворив соціальні відносини як протистояння влади і безправ'я. Він також зобразив суперечності між героїнею та її оточенням на рівні побутовому (ставлення до покритки односельців). Додаткових штрихів набуває конфлікт завдяки тому, що москаль — людина іншої ментальності. Тому світ український протиставляється світові чужому. І, нарешті, морально-етичний конфлікт розкриває дві моралі — народну й панську (антимораль). Незважаючи на такий багатий зміст, сюжет поеми «Катерина» простий у своїй довершеності. Це низка епізодів, через які й змальовано трагічну долю покритки: побачення з офіцером, народження позашлюбного сина, вигнання збезчещеної дівчини з рідної домівки, з рідного села, поневір'яння на чужині, випадкова зустріч Катерини зі спокусником та самогубство. *В узагальненому вигляді ці події об'єднані мотивом шляху — хресного шляху страждань збезчещеної жінки, самотньої душі, покинутої напризволяще матері з дитиною.* Справді, за сюжетним перебігом вигнання Катерини із села — це епізод з першого розділу поеми, а далі, вже у другому розділі, починається трагічна дорога Катерини з дітьми назустріч своїй смерті.

Композиційно твір складається з п'яти розділів. Емоційно-наснажена розповідь про долю покритки в кожному з них розмикається ліричними відступами та авторським коментарем. Їх тематика різноманітна — пристрасний роздум про суспільну несправедливість, примхливість долі, тяжке сирітське життя, материнський обов'язок.

Поема має присвяту російському поетові **Василю Андрійовичу Жуковському**, який брав безпосередню участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва. На пам'ять про день викупу — 22 квітня (за старим стилем) 1838 р. — поет присвятив йому твір. Варто нагадати, що російський поет — незаконнонароджений син поміщика й полонянки-турчанки, яку також можна вважати покриткою.

Жанр. «Катерина» — перша за часом написання велика ліро-епічна поема Т. Шевченка. Її жанровий різновид — *соціально-побутова поема*. Це твір, у якому поєднується художнє зображення певного зрізу суспільства й побуту окремої групи людей. Поет використав як зразок байронічну романтичну поему, поширену в багатьох європейських літературах того часу. Для неї характерна вільна, не скута правилами композиція, фрагментарність сюжету, ліричні відступи, філософські міркування автора. Проте Т. Шевченко цю жанрову форму наповнив національним змістом. Він запозичив історію зрадженого щирого почуття із самого життя і створив на її основі зворушливу розповідь про занапащену долю української дівчини, яка стала символом скривдженої України, уособленням розтоптані любові й материнства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви оцінюєте вчинки та дії Катерини?
2. Чому Т. Шевченко надзвичайно стисло говорить про історію стосунків Катерини й офіцера?
3. Випишіть у зошит деталі портрета Катерини. Чим він нагадає народні українські пісні? Чому?
4. Чи можна вважати, що на сторінках твору Т. Шевченка «Катерина» вирують по-справжньому шекспірівські пристрасті? Доведіть це цитатами з тексту.
5. Визначте роль пейзажу у творі.
6. Проаналізуйте композицію поеми Т. Шевченка «Катерина».
7. Яку функцію виконують у поемі ліричні відступи?
8. Чому на початку поеми «Катерина» Т. Шевченко називає звабника дівчини «москаликом»?
9. Прочитайте міркування відомого літературознавця Григорія Клочка про поему Т. Шевченка «Катерина»:

«Уживане Шевченком слово «москаль» виявляло, думається, його бажання підкреслити національну автентичність українського народу. Шевченко майже не вдавався до слів «Росія», «російський», бо в той час уже відчутною була тенденція позначати цим словом усі народи, що входили до складу Російської імперії. Отже, вживане Шевченком слово «москаль» зовсім не говорить про якесь негативне ставлення поета до російського народу. Проте немає сумніву, що в «Катерині» це слово сповнене негативного смислу.

Чи погоджуєтеся ви із цим твердженням?
10. Прокоментуйте думку літературознавця Івана Дзюби про поему Шевченка «Катерина» як про твір, у якому зображено трагічні наслідки втручання морально-руйнівної сили в традиційне селянське родинне життя.
11. Змоделюйте ситуацію, враховуючи зміст поеми. Якою би була реакція села, коли б спокусником Катерини став хтось із місцевих парубків? Про що це говорить?
12. Прочитайте і прокоментуйте рядки з поезії Леоніда Кисельова «Катерина»:

Доки буде жити Україна
 В теплім хлібі, в барвних снах дітей —
 Йтиме білим полем Катерина
 З немовлям, притнутим до грудей.

Література в колі мистецтв

Розгляньте репродукції картин Тараса Шевченка на с. 240–241. Проаналізуйте їх зміст і співвіднесіть його з поемою «Катерина». Своїми спостереженнями поділіться з друзями.

Дискутуйте з однокласниками

Проведіть у класі диспут на тему: «Чи застаріли сьогодні моральні приписи поеми Т. Шевченка “Катерина”?». Зверніть увагу на проблеми дівочої честі, відповідальності за материнство.

Дайте в зошиті відповідь на питання: «Чи можна вважати образ Катерини романтичним?». Доведіть або спростуйте цю думку прикладами з твору.

«НАЙМИЧКА»

Історія створення. Поема «*Наймичка*» написана в 1845 р. Вона увійшла до збірки «Три літа» й належить до тих небагатьох творів, які опубліковані за життя Т. Шевченка. Зробив це друг поета Пантелеймон Куліш у 1857 р. в другому томі своїх «Записок о Южной Руси», коли Т. Шевченко був на засланні, а його твори були під забороною. П. Куліш вигадав історію про те, що текст цього твору знайшов в альбомі якоїсь панночки, отож прізвище автора не було вказано. Удруге поему надруковано в «Кобзарі» 1860 р. Звідси — відлік її читацької популярності донині.

Орієнтовно в 1852–1853 рр. Т. Шевченко написав однойменну повість російською мовою.

Ідейно-тематичний зміст. Як і в поемі «Катерина», тема «Наймички» — драматична доля дівчини-покритки. Але вона набуває нового звучання. Молода мати Ганна, відчуваючи всю відповідальність за життя сина, вирішує підкинути його бездітним заможним людям, а сама стати до них за наймичку. Це сильна жінка, яка, безмірно люблячи свою дитину, готова зникнути, розчинитися в натовпі, аби лиш її син був щасливим. Лише після того, як пройшов рік, вона з'являється на хуторі, постійно тривожиться, бо боїться зрадити саму себе. І водночас радіє тому, що її дитина живе в добрі й затишку, мужніє, створює сім'ю, народжує дітей. Таємниця наймички — це її спокута за дівочий гріх.

Дуже влучно І. Франко схарактеризував цей образ: «*Наймичка — натура безмірно глибока, чуття у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути*

про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини».

Так Тарас Шевченко прославив невмирущу любов і жертвність матері.

Самопожертва Ганни поглиблюється і протиставляється щасливому подружньому життю Насті й Трохима, Марка й Катерини, зображеному поетом як ідилія. Вони щиро полюбили і прийняли у свої серця Ганну, як свою. І узвичаєність родинного побуту, і чарівна природа, і циклічність життя творять привабливу картину українського світу, який для одних — гармонійний, а для інших (іншої) — трагічний...

Сюжет і композиція. Особливість сюжету поеми полягає в тому, що її конфлікт винесено за межі основної подієвої лінії. Дівчина із заможної селянської родини стала покриткою. Саме із цього факту й починається відлік драматичної історії, у центрі якої — доля матері. Поет, як завжди, співчуває її горю й тому ніби шукає вихід із ситуації, у яку потрапила жінка з позашлюбною дитиною. Автор не з'ясовує обставини, які кинули її в безодню проблем, не згадує про спокусника, про реакцію батьків. Його найбільше цікавить, чи зможуть мати з дитиною вижити в жорсткому світі. Адже сільська громада засуджувала легковажність дівчат у стосунках із чоловіками. Це було узвичаєно мораллю. І дитину, народжену поза шлюбом, зневажливо й лайливо називали «*байстрюком*». Насправді йшлося про нещасного сироту, який, як і в «Катерині», ставав жебраком, поводитирем.

На відміну від Катерини, наймичка робить вибір на користь сина та його благополуччя.

Відтак історія самопожертви матері — сюжет цієї поеми.

Розпочинається твір романтичним прологом, сповненим загадковістю. «*Молодиця молода*», «*щось до лона*» пригортаючи, розмовляє з туманом. Вона самотня, покинута усіма, тому лише у природи може просити про порятунок. Її прохання — або сховатися від людей, від неслави, або вимолити для сина кращу долю. Водночас молодиця згадує народну пісню про вдову, котра втопила своїх дітей. Проте вона, мати-покритка, рішуче відкидає такий страшний варіант нібито вирішення проблеми. Таким чином уже в пролозі звучить напружений драматичний мотив очікування розгадки.

Експозиція поеми нагадує казковий зачин: «*Був собі дід та баба*». Справді, як у казці, їхнє життя сповнене гармонії, взаєморозуміння, достатку. Лише не дав їм Бог дітей, а родина без дітей вважалася нещасливою, і це було причиною для суму. Коли ж старі знайшли підкинуту дитину, то їхня радість не знала меж.

Софія Караффа-Корбут.
«Вона чує з її хати,
як дитина дише...»

Зав'язка твору — поява молодичці, котра проситься за наймичку. Вона виявилася доброю, працьовитою, із щирим наміром піклуватися про маленького Марка. Тільки дитина бачить її гарячі сльози, як і відчуває безмежну турботу й любов. Промовистою тут є деталь — навіть з іншої кімнати наймичка ловить дихання хлопчика, який називає «Ганну невсипущу» мамою.

У розвитку дії — кілька епізодів: поховали бабусю Настю, Марко став чумакувати, засватав «...таку кралю, / Що хоч за гетьмана, / То не сором». А коли

готувалися до весілля, то питання про весільну матір неймовірно схвилювало наймичку, так що вона зомліла. Несподівано для всіх Ганна йде на прощу до Києва, проте пояснює свою відмову бути на весіллі: «...То багаті люде, а я наймичка... ще й з тебе сміятися будуть».

У цьому вчинку така сила материнської любові, яка притаманна лише натурам цілісним, рішучим. Адже і для матері, як і для батька, одруження дитини — дуже важлива подія, вершина їхніх надій.

Після згадки про три щорічні подорожі наймички на прощудія уповільнюється. Відчуття тривоги приходить на зміну спокійному ідилічному змалюванню розмірено-щасливого хутірського життя. Після четвертої подорожі Ганна занедужала, її переслідують думки про смерть. А найбільше вона згадує сина-чумака, котрий чомусь затримався в дорозі. Настрій тривоги наростає. Нарешті з'являється Марко. Він переконаний, що вдома все гаразд, тому не поспішає до хати. Його зустріч з Ганною — кульмінація твору, за якою ж зразу настає розв'язка:

Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...

Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати.

Зізнання, смерть Ганни й горе Марка — ось останні акорди цієї зворушливої історії, яка викликала й викликає розчуленість і захоплення читачів.

Жанр. Твір належить до жанру соціально-побутової поеми. У ньому, на відміну від «Катерини», акцент не стільки на соціальні конфлікти, як на його морально-етичний аспект. Водночас «Наймичка» більш стримана у відтворенні авторських емоцій, розповідь у ній проста, невигадлива, позбавлена гострих суперечностей. Сама історія вражає своїми поворотами, а головне — жертвним вчинком матері, яка живе сином і для сина.

«НА ПАНЩИНІ ПШЕНИЦЮ ЖАЛА...»

Ідейно-тематичний зміст. Ця лірична поезія має ще одну назву — «Сон», яка підказує читачеві: йтиметься про те, що наснилося. А наснилася матері-кріпачці щаслива доля її сина, відтворена Т. Шевченком як ідилія. Уже в самому цьому задумові поет протиставив жорстоку реальність підневільного життя світлій мрії всіх матерів — бачити свою дитину щасливою.

Уже в перших рядках поезії вимальовується образ жінки, яка змушена важко працювати. Вона втомлена від роботи настільки, що до немовляти «пошкандибала», тобто ледве йшла, ледве піднімала ноги. Але її турбота про сина простежується в усьому. Так, мати змушена брати дитину із собою на поле, щоб годувати. Водночас вона ховає сина «у холодочку за снопом», пестить. У цьому виявляється її безмірна любов до своєї дитини, відповідальність за неї.

Зморена жінка засинає на хвилину над немовлям. Вона бачить сон-мрію: її син і вродливий, і багатий, й одружений. А головне — вільний і сам, і його сім'я, яка, за моральними приписами українців, щаслива передусім у праці:

Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.

«Веселе поле» — цей персоніфікований епітет у Т. Шевченка викликає чимало асоціацій. Веселі ті, хто жнуть пшеницю, значить, усміхнені, щасливі. І урожай великий, отож він стане запорукою безбідного життя, а праця приносить задоволення на своїй землі.

Така зворушлива й мила серцю матері картина-ідилія викликала в неї усмішку. Проте і повернула від сну до реальності, до важкої праці. Здавалося б, просте бажання бути щасливим, але воно нездійсненне без головного — без волі.

Марина
Михайлошина.
«На панщині
пшеницю жала...»

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому в поемі «Наймичка» Т. Шевченко не розповідає про минуле героїні, її спокусника?
2. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що образ матері в поемі Т. Шевченка «Наймичка» не тільки трагічний, як у «Катерині», а й величний?
3. Доведіть цитатами з тексту поеми Т. Шевченка «Наймичка», що становище Ганни як матері на хуторі нестерпне.
4. Чому Ганна лише перед смертю зізналася синові, що вона його мати?
5. Поміркуйте, чи можна змальований на хуторі світ вважати ідилією. Доведіть свою думку, спираючись на текст твору.
6. Якими епізодами й художніми засобами поема Т. Шевченка «Наймичка» близька до народної пісні та казки?
7. Як мотив материнства художньо втілено Т. Шевченком у поезії «На панщині пшеницю жала...»?
8. З'ясуйте роль контрасту в поезії «На панщині пшеницю жала...».

Напишіть твір на тему: «Гуманістичне звучання поеми Т. Шевченка «Наймичка»».

Література в колі мистецтв

Знайдіть ілюстрації видатних художників, які зверталися до сюжету «Наймички», — К. Трутовського, О. Сластіона, П. Мартиновича, М. Микешина, І. Іжакевича, В. Касіяна, М. Дерегуса та ін. Створіть в Інтернеті фотоальбом їхніх ілюстрацій. Обговоріть його, визначте ілюстрації, які вам імпонують найбільше, і поясніть чому.

Михайло Дерегус.
Наймичка

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Прочитайте повість Т. Шевченка «Наймичка» російською мовою. Зробіть порівняльний аналіз двох творів однакової тематики — поеми й повісті. Свої спостереження запишіть у робочому зошиті.

ОСОБИСТІСНА ЛІРИКА
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (1847–1861)

Досі йшлося про Т. Шевченка як поета — виразника дум, мрій і прагнень свого покріпаченого, багатостраждального народу. Вони художньо втілилися в темах філософських, історичних, соціальних, побутових. Проте поет не залишався пасивним спостерігачем, не просто фіксував певні події, навіть найтрагічніші, а й висловлював до них своє ставлення, виливав свою душу. Мається на увазі глибинний ліризм поета, який ще більше виявився в його особистісній ліриці. Вона писалася в найскладніші періоди життя Т. Шевченка — арешт, заслання, заборона жити в Україні. Але в ній нема ані крихти зневіри, жалю, нарікань. Натомість з'являються автобіографічні мотиви — спогади про дитинство, мрії про власну родину, згадки про самотність.

Наприклад, автобіографічний вірш «*І виріс я на чужині...*» (1848) написано на засланні, в Кос-Аралі. Його задум виник від згадок про першу подорож до України в 1843 р., зокрема про перебування в рідному селі.

Розпочинається цей твір пронизливим зізнанням ліричного героя, голос якого зливається з думками самого поета й нагадує про його долю: «*І виріс я на чужині, / І сивію в чужому краї...*». Ці рядки позначені сумом. Проте ліричного героя зігрівають спогади про Дніпро, про далекий рідний край, про «найкраще» село, про матір, яка просила в Бога добра для своєї дитини. Але про свій «талан» насильно відірваної від домівки людини ліричний герой уже сказав. Тому він окреслює долю його рідного села: «*...Аж страх погано / У тім хорошому селі...*», адже воно перетворилося на пустку, руїну, згарище. Найстрашніше ж, що люди в ньому нагадують примар, вони

Неначе подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!

Сум ліричного героя доповнюється гнівом, бо вже йдеться не лише про його особисту долю, а долю всього народу, який «*...у ярма запрягли / Пани лукаві...*». І, нарешті, найсильніший акорд поезії, у якому особисте відступає на другий план, а на першому виходить палке вболівання за батьківщину: «*Погано дуже, страх погано! / В оцій пустині пропадать. / А ще поганше на Україні / Дивитись, плакати — і мовчати!*».

Ліричний герой засуджує таку пасивність свого знедоленого народу, він мріє про вільне й щасливе його життя. Тому й говорить про ідеальне майбутнє як гармонію природи й людини, гармонію зовнішнього і внутрішнього. Шлях до цього один — без «сліду панського в Україні».

У поезії «*Самому чудно. А де ж дітись?*» (1847) ліричний герой веде діалог із самим собою. Він далеко від батьківщини, від щирих друзів, позбавлений можливості писати й малювати. Це не добровільне відлюддя й самотність, а примусове заслання, жорстока покара за волелюбність. Ліричний герой хоче розірвати страшне коло ізольованості. Як наслідок, із самого серця рвуться запитання:

Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?

Він не знаходить відповіді на них. Проте і не картає тих, хто засудив його, як і не жалкує, що так сталося: «*Людей і долю проклинать / Не варт, ей-Богу*». Ліричний герой не відмовляється й далі протистояти жорстким обставинам, як це, власне, засвідчує й факт написання цього вірша в Орській фортеці на засланні всупереч забороні творити. Образом кайданів поет розкриває хвилинні сумніви, що охопили ліричного героя. У тексті вірша цей образ — символ неволі:

Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковали кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти.

Які сильні емоційно рядки! Заради волі людина здатна зробити нереальне, навіть усвідомлюючи марність своїх зусиль. Емоційне зворушення підсилюється в закінченні вірша: «*Горе нам! / Невольникам і сиротам, / В степу безкраїм за Уралом*».

Це вірш-елегія, пройнята психологічно переконливими настроями суму, але не зневіри. Ліричний герой, зливаючись із автором, щиро й правдиво говорить про свої «чудні» почуття. Але навіть хвилинний сум не може зламати його сильну натуру, здатну до духовного опору в засланні.

Вірш «*Росли укпочці, зросли...*» (1860) написаний у Петербурзі. Він належить до інтимної лірики останнього періоду творчості Т. Шевченка.

За жанром це ідилія — гармонійна картина ідеального подружнього життя, про яке так палко мріяв сам поет.

Поезія композиційно складається із двох строф. У першій відтворено життєву історію якоїсь уявної родини. Спочатку — дитинство, потім — закоханість, шлюб, а далі щаслива життєва дорога:

І тихо, весело прийшли,
 Душею-серцем неповинні,
 Аж до самої домовини...

Власне, Т. Шевченко в поетичних рядках схарактеризував історію подружнього життя — від знайомства з дитячих років і до смерті, — яка заслуговує романного сюжету. Поет захоплений такою вірністю, красою почуттів. Він убачає запоруку гармонійності життя цього непомітного, тихого подружжя в слідуванні християнським заповідям, наслідком якого є чистота їхніх душ, помислів, як у дитини.

Друга строфа нагадує молитву, основна думка якої — це вдячність Богу за благодать земного життя. Водночас у ній вчувається й поетова туга за родинним щастям:

Подай же й нам, всещедрий Боже!
 Отак цвісти, отак рости,
 Так одружитися і йти,
 Не сварячись в тяжкій дорозі,
 На той світ тихий перейти.

Закінчення вірша продовжує й поглиблює цю думку:

Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
 Любов безвічну, сугубу
 На той світ тихий принести.

Ключовими образами цієї поезії є дорога людського життя, сповнена моральних випробувань, людське серце та любов. Завдяки ним поет піднімається до художнього осмислення християнського ідеалу любові як добра й духовної краси.

Триптих Т. Шевченка «Доля», «Муза», «Слава» (1858) — це своєрідний підсумок прожитого, розмова із самим собою про найважливіше. У вірші «Доля» ліричний герой щиро зізнається:

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, братом і сестрою
 Сіромі стала.

Нагадаємо: в особистісній ліриці звучать автобіографічні мотиви. Тому неминучим є висновок: поет, незважаючи на тяжкі випробування долі, не скаржиться, не обурюється. Бо він

сам творив свою долю і тому вдячний їй за кожний прожитий день. Як за щасливі хвилини, що визначили його життя, так і за трагічні події, які траплялися в ньому. Проте він не докоряє долі, а розуміє її невідворотність, зливається з нею.

Зверніть увагу на фразу, яка повторюється. У ній відбулася заміна займенника «*ти*» на «*ми*». Таке братання з долею означає не фатальну покору обставинам, а свідомий власний вибір життєвого шляху.

Поезія «Доля» належить до медитативної лірики.

Літературознавчі координати

Лірична медитація (лат. *meditation* — «поглиблений роздум») — різновид поезії, якій притаманне безпосереднє споглядання буття, спрямоване на його філософське осягнення. Це своєрідний, втілений у художніх образах висновок поета про найсокровенніші закономірності життя. Лірична медитація вимагає від автора душевної зосередженості на конкретному мотиві.

Ліричний герой — це один зі способів розкриття авторської свідомості в ліриці. Він постає як «двійник» автора-поета, який виявляється в ліричних творах. Ліричний герой може втілюватися як особа з конкретною індивідуальною долею, з внутрішнім світом, відтвореним через різноманітні психологічні стани.

Цікавим є питання про співвідношення біографії поета з його ліричним героєм. Адже емоційний світ людини в ліриці може по-різному розкриватися, як, наприклад, у творах Т. Шевченка:

- ◆ від першої особи однини — *Як умру, то поховайте...*;
- ◆ від першої особи множини — *Росли укупочці, зросли... тощо.*

Отож кого має на увазі поет? Себе? Свій життєвий досвід? Відповідь однозначна — ні. Ліричний текст вибудовується як художнє розкриття почуттів, думок, переживань ліричного героя, внутрішній світ якого може бути цілком вигаданий, а може спиратися й на особисті враження та роздуми поета. Власне, це ми й спостерегли в особистісній ліриці Т. Шевченка.

Водночас ліричний герой ніби огорнений особливою щирістю, він часто самозаглиблений, може сповідуватися перед читачами. Завдяки цьому вони вірять у його реальне людське буття.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Чому у вірші «І виріс я на чужині...» відвідини рідного села Т. Шевченко назвав «*лихою годиною*»?
2. Як ставиться поет до покірності кріпаків?
3. Поясніть вираз «*чорніше чорної землі блукають люди*».
4. Які настрої ліричного героя відтворені у вірші «Самому чудно. А де ж дітись?...».
5. Яку художню функцію виконують запитання у вірші «Самому чудно. А де ж дітись?...».
6. Дослідники називають вірш «Росли укупочці, зросли...» ліричним щоденником, пройнятим тугою за сімейним затишком (В. Мовчанюк). Чи згодні ви із цією думкою? Свою відповідь аргументуйте.
7. Проаналізуйте роль дієслів у розкритті авторського задуму (вірш «Росли укупочці, зросли...»).
8. Прокоментуйте думку І. Дзюби про триптих «Доля», «Муза», «Слава»: «У них — немовби вербальний¹ автопортрет поета. Тут є внутрішній психологічний зв'язок із раннім "Заповітом". Але це вже не заклик до нащадків. Це розмова із собою і з посланцями вічності».

Схарактеризуйте ліричного героя особистісної лірики Т. Шевченка. Відповідь запишіть у зошит.

Література в колі мистецтв

Розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка. Чи є, на вашу думку, перегуки між нею та поезією «Росли укупочці, зросли...»?

Тарас Шевченко.
Селянська родина

¹ Вербальний — словесний.

«МАРІЯ»

Історія створення. В одному з листів у 1850 р. Т. Шевченко писав: «*Новый Завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матери Спасителя*». Отож задум поеми виник у поета в період заслання, а реалізувався в 1859 р., коли твір було написано. Уперше його надруковано в 1876 р. у празькому виданні «Кобзаря».

Ідейно-тематичний зміст. У поемі «*Марія*» наскрізна у творчості Т. Шевченка тема материнства досягла найвищої точки розвитку. Якщо Катерина не змогла пережити свою ганьбу, то вже наймищка Ганна знаходить у собі сили й мудрість зробити свого сина щасливим. Досягає вона цього завдяки саможертвовному вчинку — відмові від визнання власного материнства. У поемі «*Марія*», створеній за біблійною історією, мати Боголюдини думає лише про одне — про долю сина, заради якого вона живе, якого виховує та навчає добра й любові до всіх людей. Власне, цей образ — головний у творі. Це засвідчує й назва поеми.

Марія — сирота, вона розцвіла «рожевим квітом» у Йосипа-тесляра, який усім серцем полюбив цю красиву і скромну дівчину. Вона працьовита, весела, жвава, проте із сумом і тривогою думає про своє майбутнє. Дівчина дуже чутлива до краси природи, уважна до старого Йосипа. Вона піклується про нього, готова стати йому за дитину, аби полегшити життя цього хоч убогого, але доброго й щирого чоловіка. Проте в долю цієї родини втручається випадок. Візит несподіваного гостя — апостола, котрий проголошував народові прихід Месії й за те був убитий, настільки вражає дівчину, що

...І слова його святіє
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

Дівчину з невеликого поселення, майже безлюдного, цей гість вразив не стільки своєю молодістю й дивністю, як «словами», тобто проповідями. Т. Шевченко, щоб підкреслити емоційний стан Марії в ту мить, використав персоніфікацію: душа дівчини від слів добра та віри й замерзала, і горіла одночасно.

А далі — новий виток долі. Спостережливий Йосип, який був таким уважним до дівчини, помічає зміни в її зовнішнос-

ті та настрої. Він пропонує вінчання як порятунок для своєї доброї наймички. Адже закони жорстокі — натовп може розтерзати, закидати камінням матір-покритку.

За наказом кесаря сімейство вирушає «на ревізію» у Віфлеєм, і в дорозі

Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І, пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!

Допомагають породіллі прості чабани, саме вони розпізнали Сина Божого, принесли у свій вертеп і нарекли Еммануїлом (біблійне ім'я Месії). А головне — врятували від Ірода, який наказав знищити всіх немовлят.

Т. Шевченко змальовує Марію як турботливу й добру матір, котра має перед собою найважливішу мету:

...Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина
І як його од зол спасти?
Од бур житейських одвести?

Вона мужньо змагається й переборює жорстокі обставини, і лише раз її душа зневірилась. Після побаченої сплюндрованої домівки, забур'яненої криниці, де дівчина колись зустрілася з «гостем святим», вона заледве не втопилась у тій криниці. Але перемагає материнський інстинкт, любов до сина, якого треба виховувати й вчити. Марія сама неписьменна, але хоче дати синові освіту, навчити «добру і розуму». Найвищою хвилиною її щастя стає мить, коли

...Її хлоп'яточко, сидить
І навчає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! за правду згинуть!

Згодом шлях сина — аж до Голгофи — стає і дорогою матері, яка й раділа, і мліла за сина, і так важко пережила його розп'яття. Проте, сильна духом, Марія підхопила вчення своєї дитини й несла його в люди аж до смерті.

Образ стражденної, приниженої, зганьбленої жінки-покритки у творчості Т. Шевченка зазнав змін. Так, Катерина — самотня у світі, усіма покинута й збездечена. Вона

не змогла пережити свою ганьбу навіть заради дитини. Наймичка Ганна притлумлює свій біль, живе заради сина. Якщо образ Катерини змальований романтичними фарбами, а образ Ганни — реалістичними, то **Марія** — це символічне узагальнення святості й саможертвності материнства, незнищенності людського духу й добра. Вона зображена як ідеальна мати, що страждає за сина, але й розуміє його вселюдську місію.

Старий Йосип змальований чуйною та доброю людиною. Він стає батьком і для Марії, і для її Сина. Цей чоловік не лише дбає про добробут маленького Ісуса, а й учить його працелюбності, доброти, щирості. Він привчає хлопчика до теслярського ремесла. Це ідеальний образ батька родини, у якому втілено риси українського національного характеру — працьовитість, порядність, мовчазність, відповідальність.

В образі Ісуса відтворено впливи й результати родинного виховання. Адже зусилля батька й матері були спрямовані на те, щоб дитина виросла розумною, доброю, працьовитою. Уже в семирічному віці хлопчик почав проповідувати у храмі, бо зрозумів необхідність нести людям слово правди й любові.

Так у поемі зображено Святу родину. Як слушно зауважив Іван Франко, події біблійні поет поставив *«на чисто людський ґрунт»*.

Отож, головна ідея твору — сенс життя в любові до людей, у відстоюванні правди, у боротьбі проти насильства навіть ціною власного життя.

Сюжет і композиція. В основі сюжету поеми «Марія» покладено євангельську легенду про Марію, Йосипа й Ісуса Христа, а також у ньому відчутні відгомони народних різдвяних колядок, живописних творів епохи Відродження.

Розпочинається твір вступом, який нагадує молитву. У ній звучить трагічний мотив материнської долі та хресних мук її сина-мученика. У вступі автор накреслює пунктиром основний конфлікт поеми — одвічне протистояння добра і зла.

Експозиція поеми традиційна. Автор знайомить читачів з місцем дії (убога хатина на березі Тіверіадського озера в Палестині) та героями, Йосипом і Марією. У зав'язці змальовано знайомство дівчини з «благовістителем» Месії, якому вона беззастережно довірилась. *Розвиток дії* у творі досить стрімкий і напружений. Це вінчання, після якого Марія дізнається про смерть батька своєї дитини, це наказ кесаря йти до

Віфлеєма, народження сина. Після цих епізодів конфлікт поглиблюється зображенням кривавих дій Ірода, сценою дітовбивства. Проте на Святу родину чекають нові випробування. Єгипетське вигнання супроводжувалося страшними образами «сфінксів, мов сичів» та «фараоновою сторожею». Повернення в опустілу й знищену домівку також посилює драматизм цієї частини поеми. А вершиною в розвитку дії є вражаючий епізод-передбачення долі Ісуса: маленький хлопчик разом із другом змайстрував іграшковий «хрестик-шибеничку». Коли мати побачила його, то зомліла. Адже в давні часи на хрестах розпинали засуджених на смерть.

Василь Лопата.
Ілюстрація
до поеми «Марія»

Кульмінація твору — смерть Ісуса як праведника, котрий присвятив своє життя людям. Трагізм цього епізоду поглиблюється згадкою про зраду учнів,

про смерть друга дитинства Івана та його матері, старого Йосипа. Марія залишається «одна-однісінька». Незважаючи на це, вона згуртовує послідовників Христа, тому «любов і правда» поширюються по всьому світу.

Розв'язка поеми також трагічна. Фінал життя Мрії — типова смерть самотньої згорьованої покритки:

Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

І лише після смерті Марію звеличують як «царицю». Т. Шевченко вбачає в цьому фальш і наругу над чистим і світлим образом Діви Марії: «Розп'яли / Й тебе, як сина. Наплювали / На тебе, чистую, кати; / Розтлили кроткую!»

Композиція твору об'єднує в собі розповідь про життя Богоматері з ліричними відступами. Вони надзвичайно емоційні, підсилюють найважливіші епізоди поеми. Наприклад: «О муко! / О тяжкая души печаль!» — так починається роздум поета про соціальну несправедливість, який нагадає інвективу. Слова «Такий / Талан твій латаний, небого!» сповнені співчуттям долі матері. Трапляються у творі ідилічні картини життя серед природи: на берегах Тіверіадського озера в Галілеї чи Нілу в Єгипті. Проте в зображенні Т. Шевченка вони набувають

українського колориту, як і численні побутові деталі сільського життя. Та й головна героїня — Діва Марія — звичайна молода селянка, яка й поставою, і вродою, і характером схожа на багатьох українських дівчат.

Жанр. «Марія» — ліро-епічна поема біблійно-філософського змісту. Використавши євангельську легенду, поет художньо осмислив загальнолюдські проблеми: *що таке духовність людини? У чому зміст її життя? Що таке саможертвність і служіння людям?*

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Схарактеризуйте тематику й проблематику поеми Т. Шевченка «Марія».
2. У чому виявляється велич і трагізм образу Марії?
3. Прочитайте й поясніть такі рядки з поеми:

...а Ти,
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась,
В душі невольничій малій,
В душі скорбящей і убогій.

4. Чи можна вбачати в поемі апофеоз материнства?
5. Поясніть, як ви розумієте такі рядки з поеми:

Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малиє душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новіє...

6. Простежте, як Т. Шевченко, відштовхуючись від ідеалів і традицій свого хліборобського народу, осмислює священну християнську історію в поемі «Марія».

Напишіть твір на тему: «Образ жінки-матері у творчості Т. Шевченка».

Біблія в житті Тараса Шевченка

Біблія супроводжувала Т. Шевченка протягом усього його життя. Із цією Вічною книгою він познайомився ще в дитинстві: слухав біблійні легенди, пісні, життя святих, розглядав ікони. Уже в зрілому віці поет звертався до Біблії, щоб знайти відповіді на питання, які хвилювали його. З неї він запозичував сюжети, образи, мотиви, котрі переплавлялися завдяки його таланту в оригінальні твори. Так народилися

«Псалми Давидові», «Ісаія. Глава 35», «Царі», «Подражання 11 псалму», «Во Іудеї во дні они», «Марія», «Подражання Іезекїїлю. Глава 19», «Осії глава XIV», «Саул». З Біблії узяв Т. Шевченко епіграфи до таких творів, як «Тризна», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Великий льох», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Неофіти». А, як відомо, епіграф — своєрідний компас у розумінні художнього твору, його основної думки.

Поет знав напам'ять частину Біблії, Псалтир. Він — свідомий християнин — вважав Бога всюдисущим і милосердним, оплотом духовності людини. Т. Шевченко звертався до Нього зі щирою молитвою, прохаючи про долю-талан, про натхнення, а найбільше — про любов («Молитва»):

Мені ж, мій Боже, на землі
 Подай любов, сердечний рай!
 І більш нічого не давай!

Поет глибоко вірив, що Христос навчає людину, як жити на світі, любові й добру. Тому в укладений поетом «*Буквар*» включено уривки із Псалтиря та молитов.

Т. Шевченко схилився перед подвигом Христа, у якому він убачав ідеальне втілення людини. Водночас поет сумнівався в тому, чи гідне людство такої самопожертви. Більше того, Т. Шевченко був переконаний, що з іменем Христа діялося у світі не лише добро, а й зло. Його обуренню не було меж, коли він спостерігав, як можновладці паразитували на Божому вченні, прикривали ним ниці вчинки й негідні думки. Не можна не погодитися із твердженням І. Дзюби, який писав: «... Тарас Шевченко був чи не перший, хто в Російській імперії на весь голос сказав про блюзнірство офіційного православ'я, що благословляло вбивство людей і нищення цілих народів».

І як приклад — рядки з поеми «Кавказ»:

Храми, каплиці, і ікони,
 І ставники, і мирри дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомленіє поклони.
 За кражу, за войну, за кров,
 Щоб братню кров пролити, просять
 І потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров!

А яку громадянську сміливість треба було мати, щоб у поемі «*Юродивий*» так гнівно й сатирично-викривально звернутися до імператора: «*Безбожний царю, творче зла, / Правди гонителю жестокий! / Чого накоїв на землі!*»

Тому так щиро звучить заклик Т. Шевченка в поемі «*Неофіти*»:

Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попи й царі...

Т. Шевченко розрізняв віру в Бога й офіційне православ'я, яке було ідеологічною основою царизму. Релігію влада використовувала для духовного пригнічення народу та виправдання своєї колоніальної політики.

У світовій поезії існувала традиція — звертатися до Бога з питанням, чому Він дозволяє на грішній землі процвітати кривді й неправді. Український поет також її порушує. Т. Шевченко картає Всевишнього за несправедливість, яка панує між людьми. В останній період творчості він сатирично змальовував біблійних царів як земних, викриваючи їхній деспотизм, тиранію, нелюдяність. Натомість рисами справжніх християн наділені образи простих людей, які жили за істинними, а не фальшивими приписами християнської моралі. Наприклад, Ганна з поеми «*Наймичка*». Тому що Бог для Т. Шевченка — це правда, добро, любов.

Так само, як Бог, у серці поета — Україна. У своєму бажанні бачити її вільною та щасливою він — глибоко віруюча людина — кидає виклик навіть Богу:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Отож любов до України, розтерзаної, уярмленої, ніби штовхає поета посягнути на найсвятіше — милосердного Бога, захисника всіх скривджених і зневажених. Насправді — це крик душі, вболівання за долю рідного краю, висловлені з великим болем і стражданням. Водночас це й можливість привернути увагу Бога (такими не властивими християнину, гріховними думками) до долі України, змінити її на краще.

Для творчості Т. Шевченка притаманна актуалізація біблійної тематики, тобто її спрямованість у поетову сучасність.

Першим переспівом біблійних текстів Т. Шевченком стали *«Псалми Давидові»* (1845). Нагадаємо, що псалми — це молитовні пісні, у яких прославляється Бог. Іудейському царю Давиду (він відомий і як поет-гуслияр) належить 73 псалми із 150, хоча, за традицією, говориться про Давидові псалми. Український поет вибрав для переспіву десять із них. Вони були співзвучні мотивам його поезії періоду «трьох літ» — громадянським пафосом, закликком до боротьби за краще майбутнє рідного народу. Дуже слушно із цього приводу сказав І. Дзюба: у псалмах Т. Шевченка *«немовби шукав підтвердження своєї правоти і свого права говорити з Богом про долю свого народу, як це робили біблійні псалмоспівці»*. Тому псалми Кобзаря позначені українськими реаліями, які художньо осмислюються як всесвітнє протистояння добра й зла. Поет згадує (картає) неправду, здиство, нелюдяність і лукавство багатих. Їхній світ він називає *«беззаконієм»*, а сильних світу цього — *«пребезумними»*, бо творять не боголюбні справи:

Пребезумний в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.

У псаломі першому він оспівує віру в *«закон Господній»*, а це є запорукою того, що *«Діла добрих обновляться, / Діла злих загинуть»*. Для Т. Шевченка важливо наголосити, що *«Царі, раби — однакові / Сини перед Богом...»* Проте *«земні владики»* не живуть за Божими законами, тому поет звертається до Всевишнього погубити *«кровавих, лукавих»*. Він вірить у перемогу правди та добра, втіленням яких є Бог:

Володимир Гарбуз.
Стежками до світів

Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителей
Судом своїм правим...

Вустами поета промовляв сам народ: «...*Жить тяжко в око-
вах! / Встань же, Боже, поможи нам / Встать на ката знову*».

Отож Т. Шевченко використав біблійні псалми для рішучих закликів повалити самодержавний устрій. Написані в 1845 р., вони були опубліковані в «Кобзарі» 1860 р. Цей факт засвідчує, що форма релігійних піснеспівів допомогла обійти недремне око царської цензури.

«ІСАІЯ. ГЛАВА 35»

В основі поезії «*Ісаія. Глава 35*» — біблійна легенда про «*дива Господнії*».

Іудейський пророк Ісаія жив у VIII ст. до н. е., походив з аристократичної родини. Він є автором окремих глав книги Старого заповіту, названої його ім'ям. Глава 35 присвячена пророцтву про щасливе життя, яке колись настане для людей. Її Т. Шевченко використав, щоб написати своєрідний гімн вільним людям на вільній землі. Нагадаємо, що мотив щасливого майбутнього звучав у таких творах, як «*Заповіт*», «*На панщині пшеницю жала...*», «*І Архімед, і Галілей...*». У них згадано «*сім'ю вольну, нову*», власне «*веселе поле*», «*оновлену землю*». Це, за уявою поета, маркери нового життя.

Вірш має підзаголовок «*подражаніє*», тобто наслідування біблійного пророцтва. Проте в ньому відсутній викривальний пафос. Натомість утверджується всезагальна радість людей, звільнених від пут рабства.

Розпочинається твір зверненням до землі «*неполитої*», «*не повитої квітчастим злаком*» — ідеться, як і в біблійному тексті, про пустелю. Ліричний герой хоче бачити її перетворення на квітучий рай, сповнений зелені, рожевих квітів, а, головне, осяяний Божим омофором. Цей образ у цій строфі визначальний. У прямому значенні *омофор* — це назва частини одягу священика. У переносному — символ піклування Христа, його апостолів, мучеників, усіх святих про спасіння людей. У Т. Шевченка ці значення переплітаються. Омофор

«дорогий», «золотоканий», «хитрошитий» нагадує одяг. Омофор «добром та волею підбитий» — це вже символічний образ опіки Божої, яка разом з честю і славою мають огорнути землю. Так постає викінчений образ оновленого квітучого краю, у якому «...люде темнії, незрячі, / дива Господнії побачать».

У другій строфі йдеться про довгождане звільнення від рабства:

І спочинуть невольничі	І коліна одпочинуть,
Утомлені руки,	Кайданами куті!

Ось тоді настане час справедливості — Бог визволить «долготерпеливих» і покарає тих, хто творив зло. Їм не місце серед дивної природи й щасливих людей.

У третій строфі Т. Шевченко звертається до правди — одного з найважливіших понять у художньому світі поета. Коли на землю прилетить святая правда — неодмінна супутниця нового, вільного життя, — то відбудуться великі дива. Їх автор передає наближено до біблійного тексту: незрячі прозрять, німі заговорять, каліки зможуть вільно пересуватися. У цій строфі, як і в першій, поет знову повертається до образу квітучої пустелі, щоб підкреслити невідворотність змін. Ці зміни пов'язуються, зрозуміло, з водою: вона напоїть ріки, озера, а ті уможливають буяння гаїв, у яких співатиме веселе птаство. Але Т. Шевченко згадує і про слово, котре прорветься, «як вода». Цей образ викликає певні асоціації¹: вода вкрай важлива для природи, її процвітання (у *прямому сенсі*), а слово — для душі людини, її процвітання (у *переносному значенні*), адже мається на увазі Слово Боже.

Закінчується поезія гармонійною картиною нового життя вільних людей:

Оживуть степи, озера,	А раби тими шляхами
І не верстовії,	Без гвалту і крику
А вольнії, широкії	Позіходяться докупи,
Скрізь шляхи святії	Раді та веселі.
Простеляться; і не найдуть	І пустиню опанують
Шляхів тих владики,	Веселії села.

Т. Шевченко відтворює образ дороги як шляху щасливого життя українського народу в майбутньому.

¹ Асоціація — поняття, що виникає при згадуванні інших.

Молитва як жанр у творчості Тараса Шевченка: «ЗЛОНАЧИНАЮЩИХ СПИНИ...»

Протягом травня 1860 року Т.Шевченко написав кілька поезій, об'єднаних жанром молитви. Одна із них — «*Злоначинающих спина...*».

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Молитва — літургійний жанр, який передбачає прославлення Бога, звернення до Його милості з проханням про допомогу, прихильність, захист. Водночас це і ліричний жанр, який нагадує медитацію. В українській поезії ХІХ століття до нього зверталися Т. Шевченко, П. Куліш, О. Кониський.

Поезія Т. Шевченка «Злоначинающих спина...» складається із чотирьох строф. Цей невеликий за обсягом текст несе собі великий емоційний заряд любові — почуття, яке, без перебільшення, перемагає життєві негаразди і суспільні катаклізми. Композиційно вірш побудовано за принципом звертання — спочатку до «*злоначинающих*», потім — до «*доброзиждущих*», «*чистих серцем*», як завершальний акорд — до всіх:

А всім нам вкупі на землі
Єдиноmysліє подай
І братолюбіє пошли.

У цих рядках — ідейний центр твору, у якому найповніше виявляється чистота і багатство поривань ліричного героя, котрий зливається із автором у молитві-сподівання на рай земний, обстоюючи загальнолюдські цінності добра, щастя, єднання, любові й правди. Якраз на протиставленні добра і зла («*злоначинающих*» — «*доброзиждущих*») вибудовується композиція молитви. Причому про «злоначинающих» у ній згадується лише один-єдиний раз. І це ніби засвідчує віру поета в перемогу добра на всій землі, поміж усіх людей, хоча, як відомо, Т. Шевченко дуже болісно сприймав соціальну несправедливість. Чи не тому у пошуках гармонії і людського щастя він звертається до Бога, не називаючи Його, щоб Той послав «свату силу», допоміг, поставив біля кожної праведної душі янгола-охоронця, а також захистив усіх людей, об'єднав їх на засадах любові і

злагоди. Отож поет вірить у велику силу моральних цінностей, які можуть (і повинні!) змінити світ на краще.

Щоб надати поезії урочистого, пафосного звучання, як і належить молитві, він використовує застарілі слова («злочачинающих», «доброзиждуцим», «ниспошли», «постави», «соблюди», «единомисліє», «братолюбіє»). Анафора у другій — четвертій строфі підкреслює важливість висловлених у них думок, надає їм стрункості, посилює емоційну напругу.

Тарас Шевченко.
Молитва матері

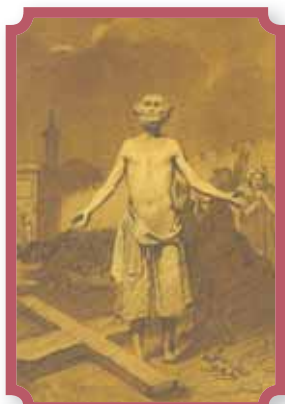
? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Яку роль відіграла Біблія в житті й творчості Т. Шевченка?
2. Які Господнії дива побачать «люде темнії, незрячі» (вірш Т. Шевченка «Ісаія. Глава 35»)? Що стане причиною такого щастя для людей у майбутньому?
3. Яка спільна думка об'єднує поезії Т. Шевченка «На панщині пшеницю жала...» та «Ісаія. Глава 35»?
4. З'ясуйте роль архаїзмів у поезії «Ісаія. Глава 35».
5. Які деталі творять український колорит у поезії «Ісаія. Глава 35»?
6. У чому полягає загальнолюдський зміст поезії «Злочачинающих спино...»?
7. Знайдіть у поезії «Злочачинающих спино...» асонанси й алітерації. Яка їх роль у розкритті авторського задуму?

Література в колі мистецтв

Розгляньте малярські твори Тараса Шевченка на євангельські теми. Своїми враженнями від них поділіться з однокласниками.

Апостол Петро

Голова
Христа
(начерк)

Воскресіння (ескіз)

Свята родина

Випишіть у зошит художні засоби, за допомогою яких Т. Шевченко втілює свій творчий задум у поезіях «Ісаія. Глава 35» або «Злоначинающих спина...». З'ясуйте, з якою метою їх використано.

Світова велич Тараса Шевченка

Є правді геніальним поетом називають того, хто, пишучи про національні проблеми, зумів піднятися до їхнього загальнолюдського потрактування. Світова велич письменника визначається і його внеском у світовий літературний процес, і впливом на читача, і новаторськими пошуками ідей та оригінальних мистецьких засобів. Т. Шевченко силою свого полум'яного й художньо довершеного слова, силою своєї загальнолюдської правди переступив кордони рідної України.

Він оспівав багатостраждальний український народ, український світ так пронизливо тонко, так влучно, так широко, як міг це зробити справжній син. Поет безмежно любив свій народ, вірив у нього, вбирав у своє велике синівське серце всі його проблеми, біди, бо сам вийшов з народу.

Він відтворив кріпаччину як світове зло. Мистецтвознавець Вадим Скуратівський з приводу цього зазначив: «Саме Шевченко вперше в історії (і не літератури, а людства) порушив... тисячолітню німоту...» соціальних низів. Так само потужно поет писав про національне поневолення рідного народу.

Водночас осердям його творчості є загальнолюдські моральні й духовні цінності, так звані «вічні» теми й мотиви — Бог, правда, добро, воля, справедливість, любов, доля, материнство.

Його творчість гуманістична й демократична. Його слово ствердило право української людини на волю й щастя, розбудило в ній національну свідомість і гідність. Заповіти Т. Шевченка й сьогодні актуальні: «Свою Україну любіть»; «Борітеся — поборете», «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Проте поет бачив майбутнє рідного народу не ізольованим чи винятковим, а в колі інших народів, у колі взаєморозуміння й взаємоповаги.

Його твори написані із самого серця, тому в багатьох поезіях умовний ліричний герой і автор збігаються. Тоді народжуються рядки, пройняті найтоншими нюансами почуттів, сокровенними думками, ліричними сповідями чи знищувальними звинуваченнями. І. Дзюба назвав це «безкрайністю суб'єктивного», тобто індивідуального, особистого. Так досвід однієї людини, талановито переплавлений у слові, ставав набутком загальнолюдським, а також збагачував духовність українського народу,

його культуру. Кожний рядок поета вистражданий, пронизаний гострою думкою, щирістю й водночас простотою. Тією простотою, яка є ознакою справжнього таланту.

Шевченкова творчість сформована під впливом європейського романтизму. Шевченківський романтизм зазвичай називають бунтарським. Бунтарство поета поєднувалося з ліризмом, тобто емоційністю, схвильованістю, щиросердністю. Це був незвичайний сплав. Тому Т. Шевченко приніс у світову літературу свій різновид романтизму. Водночас у його творах трапляються реалістичні, сентиментальні ноти. Таке сплєгіння засвідчує оригінальність творчого обличчя поета, його великий талант.

Творчість Шевченка визначила поступ української літератури на цілі десятиліття. Вона вписала рідне письменство в коло найрозвиненіших літератур світу.

Тарас Шевченко — символ України, її совість і душа.

Олег Шупляк.
Наша дума, наша пісня

Олег Шупляк.
Борімося — поборимо!

Визначні діячі культури про Тараса Шевченка. Постать, як і творчість Шевченка, така потужна й унікальна, що можна говорити про всесвіт поета. Велич його таланту й подвигу розуміли сучасники, нащадки. Так, ще П. Куліш відзначав світове значення Т. Шевченка і ставив його ім'я поряд з такими геніями людства, як Шекспір, Шиллер, Міцкевич. Бо розумів його внесок у загальнолюдську мистецьку скарбницю.

Одним з перших написав про особливість творчості поета **Панас Мирний**: «*Огненне слово його наскрізь проймало серце не тільки тих, кому близьке було народне горе, а й тих, кому й байдуже було до того. Всі дивувалися красі та силі тієї простої мови, якою Шевченко виливав свої вірші. Увесь світ став прислухатися до його мови, а на Україні вірші приймали як благовісне, пророче слово*».

Проте найтоншим і найточнішим інтерпретатором творчості Т. Шевченка у свій час став Іван Франко, зокрема він запропонував власну «формулу» розуміння життя і творчості поета.

Уже в другій половині XIX ст. Т. Шевченко став відомим у багатьох європейських країнах. На початку XX ст. з'явилися перші англійські переклади його творів. У 1911 р. і авторка відомого роману «Овод» англійська письменниця **Етель Ліліан Войнич** (1864–1960) видала окремою книжечкою шість поезій Кобзаря, до яких написала передмову й нарис про поета, ставлячи його в ряд світових ліриків. Для цього вона вивчила українську мову. На думку фахівців, її переклад «Заповіту» найдосконаліший з усіх дотепер відомих англійських інтерпретацій цього твору.

Шведський історик, перекладач, славіст **Альфред Єнсен** (1859–1921) сказав про українського генія так: «*Тарас Шевченко був не лише національним поетом, а й універсальним духом, світочем людства...*». Ця думка народжена внаслідок його знання життя і творчості Т. Шевченка, адже А. Єнсен перекладав твори українця, написав про нього книгу, видану німецькою мовою у Відні («Тарас Шевченко. Життя українського поета», 1916).

Виявів шани й любові до українського Кобзаря не перелічити. Як згадує Олесь Гончар, американський письменник, лауреат Нобелівської премії **Джон Стейнбек** (1902–1968) під час перебування в Києві, в Музеї Шевченка, заплакав, «*стоячи перед посмертною маскою поета і слухаючи Заповіт*». А за півроку, наприкінці травня 1964, коли в Україні відзначали 150-річчя з дня народження Шевченка, надіслав з Нью-Йорка щире привітання: «*Чи можна впнути ще якісь слова у вінок Шевченкової слави — слави, яку беззастережно визнає весь світ? Той, хто шукає плодів діяльності людської, що житимуть вічно, може знайти їх у Шевченка. Я згадую вітром пощерблені скелі на шляху до Гори й потріскані стіни пірамід. Навіть ваш улюблений Дніпро трошки змінив течію й пересунув свої піщані коси. Але слова Шевченка, пролунавши колись, залишилися незмінними назавжди. І я не знаю, чи можна ще додати що-небудь до ушлявлення його*».

Т. Шевченко як людина, митець, великий гуманіст зачарував світ. Як сказав турецький поет **Назим Хікмет** (1901–1963), «*поки б'ються серця, звучатиме і голос Шевченка*». А **Олесь Гончар** поглибив цю думку: «*Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей-світочів, що стають дорогами для всього людства і що в пошані всього людства знаходять своє безсмертя*».

Творчість Тараса Шевченка

і її роль в історії української літератури

Тарас Шевченко — центральна постать в українському літературному житті XIX ст. Його творчість вплинула на розвиток нової української літератури завдяки кільком чинникам.

1. Поет утвердив в українській літературі загальнолюдські демократичні цінності. Т. Шевченко звернувся до широкого кола тем і мотивів, які до нього або не порушувалися, або звучали несміливо. Це соціальні, політичні, філософські, історичні, морально-етичні, психологічні теми й мотиви. Він першим піднявся на відкриту боротьбу з російським самодержавством, кинув виклик імперії зла й насильства.

2. Т. Шевченко поетизував й утвердив український світ як самодостатній предмет зображення. Його твори стали могутнім чинником пробудження і становлення національної самосвідомості. На їхніх сторінках талановито відтворено просту людину, її багатий внутрішній світ, трагедії і драми.

3. Т. Шевченко своєю творчістю «вписав» український романтизм у контекст європейського й водночас прилучив українську літературу до кращих досягнень світового письменства.

4. Він став новатором у пошуках художніх засобів і форм. Зокрема, удосконалив жанри балади, поеми, послання, думки, медитації, елегії, ідилії.

5. Т. Шевченко визначив літературний шлях українським письменникам наступних десятиліть — Марку Вовчку, Панасу Мирному, Івану Франку, Лесі Українці та іншим.

6. Поет розвинув українську літературну мову, збагативши її словниковий склад, граматику, які стали зразком і нормою для літератури, театру, преси. Він підніс її до рівня найрозвиненіших мов світу.

Ушанування пам'яті поета в Україні й за кордоном. Твори Т. Шевченка перекладені більш ніж 130-ма мовами народів світу. Сотні перекладачів у різних країнах зверталися до Шевченкового слова, чимало з них спеціально вивчали українську мову, щоб читати поетові твори в оригіналі. Крім перекладів, друкуються наукові розвідки про життя і творчість українського поета в Болгарії, Німеччині, Канаді, США, Польщі, Англії, Франції, Італії. Інтерес до творчості Т. Шевченка зростає в Японії, Китаї, країнах Латинської Америки, Африки, в Австралії.

З 1962 р. щорічно присуджується премія імені Т. Г. Шевченка за найвидатніші досягнення в літературі й мистецтві. На тексти й мотиви творів Т. Шевченка створено близько 500 музичних творів (хорових, оперних, сольних, хореографічних та інших).

Всесвітня слава Кобзаря засвідчена численними пам'ятниками, установленими і в Україні (на рідній землі Кобзаря їх налічується 1256), так і в різних куточках світу. Перше погруддя поета було встановлене ще наприкінці XIX ст. на півострові Мангишлак, у форті Олександрівському (колишньому Новопетрівському укріпленні, де служив Т. Шевченко). Кошти на його спорудження збирали офіцери-демократи. Цей пам'ятник проіснував до 1920 р.

Уже у XX ст. з'явилися монументи Кобзареві в Канаді, США, Румунії, Франції. Скажімо, відкриття пам'ятника у Вашингтоні в 1964 р. перетворилося на урочисте свято, на якому з промовою виступив экс-президент США **Дуайт Ейзенхауер**. І сьогодні в різних куточках світу пам'ятають про великого українського поета, віддають йому шану. Так, у 2008 р. в Пекіні відкрито єдиний не лише в Китаї, а й у всьому азіатському регіоні пам'ятник Т. Шевченку. У 2010 р. в столиці Данського королівства з'явився монумент українському поету, який є першим і поки що єдиним у Скандинавії. Усього в світі налічується близько 500 пам'ятників Кобзареві.

Ім'ям Т. Шевченка названо вулиці, бульвари, навчальні заклади. Створено музеї поета. Його могила оголошена державним заповідником. Тарасова гора — місце поховання поета — стала всесвітньо відомою.

Мільйонними тиражами видаються Шевченкові твори.

За рішенням ЮНЕСКО ювілей Т. Шевченка відзначалися в усіх державах світу.

200-ліття з дня народження Т. Шевченка — це вже сьомий значний помертний ювілей поета.

У плани його проведення втрутився Євромайдан. Українці вийшли на майдани міст і містечок, протестуючи проти неправди й фальші влади. До них приєднався й Тарас Шевченко — його портрети висіли на багатьох будинках, на барикадах, а з плакатів пильно в душу кожного вдивлявся поет із закритим хустинкою обличчям. Слова з його поезій були співзвучними настроям тисяч людей, які піднялися за європейські цінності під гаслами Кобзаря. Це ще раз переконливо довело Шевченко актуальність.

Тарас Шевченко
на Євромайдані

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте слова Івана Дзюби про Т. Шевченка: «Давши людству краще з українського, він в той же час дав українському краще з вселюдського — в самому рівні і якості своєї думки, свого слова».
2. Чому ім'я Шевченка стоїть в одному ряду з іменами Гейне, Байрона, Петефі, Міцкевича, Пушкіна?
3. Поясніть думку Вадима Скуратівського: «...саме з Шевченка... розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури... “Кобзар” — один із перших взірців такого по-справжньому олюдненого мистецтва».
4. Оригінальний пам'ятник Шевченку споруджено в Римі. Поет постав в образі римського патриція. Як ви поясните такий задум італійського скульптора Уго Мацеї?

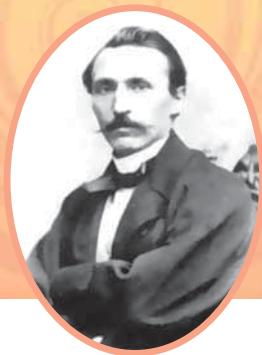
Пам'ятник
Тарасові Шевченку
в Римі

Напишіть твір-роздум на тему: «У чому виявляється актуальність творчості Т. Шевченка в наш час?».

Годискутуйте з однокласниками

Прочитайте думку українського письменника і літературного критика Володимира Базилевського: «Шевченко універсальний. Кажемо: Тарас — і чи є такий українець, який не знав би, про кого йдеться. Росіянин не назве Пушкіна Олександром, англієць Шекспіра — Вільямом, німець не нарече по імені Гете чи Шиллера, француз — Гюго. Там інший вимір, там — відчуття дистанції». Чи погоджуєтесь ви із цим твердженням? Що для вас значить постать і творчість Т. Шевченка? Для ваших батьків? Як, на вашу думку, зміниться сприйняття особистості Т. Шевченка для покоління ваших дітей?

РАТАЙ¹ НА НИВИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ КУЛІШ

1819– 1897

Куліш — перворядна зізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів.

Іван Франко

Пантелеймон Куліш жив і творив у складний час, коли нова українська література розвивалась усупереч русифікаторській політиці імперського уряду. Спадщина письменника настільки значна, що у 20-і роки ХХ ст. планувалося видання 25-томного зібрання праць (на жаль, друком з'явилося лише три томи). Характер П. Куліша такий палкий, а вчинки такі суперечливі, що на життєвих роздоріжжях письменник губив друзів, робив помилки, змінював погляди, протиставляв себе громаді... Одне залишалось незмінним — наполеглива й титанічна праця на благо рідного народу, яка принесла йому славу одного з найвизначніших інтелектуалів. Діяльність Пантелеймона Олександровича настільки різнобічна, що охопила не лише літературу, а й історію, культуру, видавничу справу, педагогіку, суспільні змагання.

Життєвий і творчий шлях письменника

Пантелеймон Олександрович Куліш народився **7 серпня (26 липня) 1819 р.** в містечку Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинського району Сумської області). Його ім'я, за християнською традицією, визначив день святого Пантелеймона. За язичницькими ві-

¹ *Ratáy* — плугатар, орач. Один із псевдонімів П. Куліша — *Павло Ратай*.

руваннями, це й жнивне свято Паликопа, коли грім підпалював збіжжя, спричиняючи великі пожежі. Можливо, тому письменник пізніше називав себе «гарячим Пантелеймоном», підкреслюючи тим самим не лише зв'язок свого імені з вогнем, полум'ям, а й особливість характеру — невгамовного, бурхливого, палкого й енергійного. Полюбляв він, і коли його кликали «Паньком Олельковичем», — це підкреслювало зв'язок по батьковій лінії з київськими князями Олельковичами. Деякі зі своїх творів він підписував псевдонімом *Пантелеймон Олелькович*.

Насправді ж найближчі родинні корені письменника — козацькі. Його батько походив з козацької старшини, а мати — з родини сотника. Дитинство хлопчика овіяне народними піснями, переказами про козацьке минуле, які він чув від матері й сестри, котрих рано втратив. Азам грамоти його навчила сестра, а далі — навчання в Новгород-Сіверській гімназії, у стінах якої П. Куліш знайомиться зі збірником українських народних пісень, виданих М. Максимовичем, першим ректором Київського університету Святого Володимира. Захоплений красою народного слова гімназист сам починає записувати народні пісні, а також читає твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка. У гімназії він пише і своє перше оповідання «Циган», яке стало літературною обробкою почутої від матері казки. Саме фольклор, українська книга визначили його захоплення літературою, його українську ідею.

У 1837–1839 рр. П. Куліш — вільний слухач у Київському університеті Святого Володимира спочатку на словесному, а потім на правничому факультетах. Проте його відраховують із цього навчального закладу, оскільки студент не міг документально засвідчити свого дворянського походження. Починаються роки вчителювання в Луцьку, Києві, Рівному, а на канікулах — мандри Україною, зустрічі з кобзарями, селянами, від яких П. Куліш записував скарби фольклору й народної мови.

30–40-і роки сповнені пам'ятними для письменника подіями. Він створює російськомовний роман «*Михайло Чарнишенко*», історичну поему-епопею «*Україна*», оповідання «*Орися*», розпочинає працювати над своїм найвідомішим твором — романом «*Чорна рада*» (створює одразу два варіанти — український і російський). Перші розділи російського варіанту твору публікуються в часописі «Современник» за 1845 р. У 1843–1844 рр. П. Куліш знайомиться з Т. Шевченком, М. Костомаровим,

В. Білозерським, долучається до діяльності Кирило-Мефодієвського братства, створеного наприкінці 1845 – на початку 1846 р. І хоча письменник у той час жив і працював у Петербурзі, він і безпосередньо зустрічався з його членами, і листувався з ними, й обстоював роль просвітництва у справі оновлення суспільного ладу.

Окрема сторінка Кулішевої біографії — його дружба з Т. Шевченком. Про першу зустріч із поетом у Києві 1843 р. П. Куліш згадує так: *«Одного разу хтось входить до Куліша в парусиновому пальті. — «Здрастуйте!.. Вгадайте — хто до вас?» — «Хто ж іще, якщо не Шевченко?» (А сам ніколи навіть портрета Шевченка не бачив.) — «А от і він!..» І розпочалась бесіда справжніх січовиків, а потім уже й пісні пішли. (У Шевченка був прекрасний голос, а Куліш знав силу-силенну пісень.) Потім вони їздили разом в околиці Києва, малювали, варили рибу за Дніпром».*

Т. Шевченко був боярином на весіллі Пантелеймона Куліша й **Олександри Білозерської** (відомої в літературі під псевдонімом **Ганна Барвінок**), зачарувавши всіх щирістю, дотепністю вдачі й майстерним співом. Безумовно, цих талановитих і непересічних людей зблизила любов до України, щире вболівання за її долю, за пригноблений народ, відчуття глибокого зв'язку з ним, проте уявлення про шляхи боротьби в кожного були різні. Про це дуже точно зауважив П. Куліш: *«...зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком-кармазинником. А були вони справді представителі двох половин козаччини.*

Тарас Шевченко.
Портрет
Пантелеймона Куліша

Андрій Горонович.
Олександра Білозерська
в молоді роки

Шевченко був із правобережного козацтва, яке ... тікало на Січ і поверталось звідти в панські володіння вже гайдамаками ... Куліш походить з того козацтва, що засідало з царськими боярами, спорудило цареві Петру “Малороссийскую коллегію”, помагало цариці Катерині писати “Наказ” і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилося у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумівався української бувальщини від такого коліна, що предку-віку не знало панщини...». Тому П. Куліш не поділяв закликів Кобзаря до збройної боротьби, не підтримував його поглядів на козащину, загалом історичне минуле України. Проте він високо цінував геній Тараса Григоровича, допомагав публікувати й пропагувати його твори. Ідейні розходження друзів поглиблювалися також їхніми різними характерами: Т. Шевченко сприймав світ і людей серцем, душею, а П. Куліш — розумом (про це він сам писав так: «...Шевченко был человеком с горячей кровью, тогда как Кулиш искал равновесия сердца и разума, равновесия хочу и могу»).

Т. Шевченко присвятив П. Кулішеві поему *«Чернець»*. Куліш видав Шевченкову поему *«Наймичка»*, не вказавши автора, у той час, коли поетові заборонялося писати, мріяв видати *«Кобзар»* і *«Гайдамаки»* за кордоном. Високу оцінку творчості Т. Шевченка його побратим здійснив у *«Слові над гробом Шевченка»*.

Обоє друзів були заарештовані у справі Кирило-Мефодіївського братства, однак участь П. Куліша в ньому жандармам не вдалося довести. Як провину йому зарахувалася *«Повість об українском народе»*, у якій у дуже толерантній формі стверджувалась думка про самостійність України від російської імперії, а сам твір був надрукований у дитячому журналі *«Зірочка»*.

Заслання письменник відбував у Тулі, служив дрібним чиновником у канцелярії губернатора, працював як науковець, написав кілька історичних романів російською мовою, активно займався самоосвітою, вивчаючи іноземні мови (знав майже всі слов'янські, а також французьку, англійську, німецьку, іспанську, шведську, староеврейську, латинську), світову літературу (коло його читання — твори В. Скотта, Ч. Діккенса, Дж. Байрона, Ф. Шатобріана, праці Ж.-Ж. Руссо, ідеями якого він захоплювався), історію. У грудні 1850 р. його звільнено під нагляд поліції. Сприяла цьому низка чинників: і клопотання

впливових друзів, родичів дружини Олександри Білозерської, і святкування 25-ліття царювання Миколи I, і покаєнний лист самого Пантелеймона Куліша. Після заслання його творів не друкували до 1856 р.

У 1857 р. опубліковано роман *«Чорна рада»*, схвально зустрінутий читачами й критикою. Т. Шевченко із захватом писав про свої враження: *«Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий... за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому. Я її прочитав і в “Руській бесіді”, і там вона добра, але по-нашому лучче»*. У цьому ж 1857 р. опубліковано *«Граматку»* — перший у Східній Україні український буквар, а також підручник з арифметики для народної початкової школи. У передмові до *«Граматки»* П. Куліш висловив думку про необхідність навчання дітей рідною мовою.

Історичні координати

П. Куліш створив перший український фонетичний правопис, згодом названий *«кулішівкою»*. Його застосовано в таких працях, як *«Граматка»*, *«Записки о Южной Руси»*, у журналі *«Основа»*. Згідно із цим правописом, замість *«ы»* на позначення звука [и] писалася літера *и* (*синь, лисиця*), замість *«ять»* на означення звука [і] — *і* (*літо, сіно*), звук [е] послідовно передавався літерою *е*. Звук [ґ] передавався латинською літерою *g* (*дзига*), дієслівні сполучення *«-ться»* — через *«-тьця»* і *«-тця»* (*вертаютьця, всміхнетця*) тощо. *«Кулішівка»* побутувала до 1876 р. — заборони української мови Емським указом і частково після її зняття в перші десятиліття ХХ століття.

(За матеріалами енциклопедії *«Українська мова»*)

60–90-і роки позначені для П. Куліша активною й різнобічною діяльністю. Опубліковано двотомник *«Записки о Южной Руси»*, до якого увійшли фольклористичні, етнографічні, історичні матеріали, художні твори; також двотомну працю *«Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя»*, російські повісті. Письменник, глибоко переконаний у важливості друкованого слова у справі просвіти народу, засновує в Петербурзі власну друкарню, виявляючи таланти і видавця, й організатора літературного процесу, і фахового редактора. Так, він видає творчу спадщину М. Гоголя в шести томах, відредаговані ним *«Народні оповідання»* Марка Вовчка, низку науково-

Титульна сторінка журналу «Основа»

популярних історичних творів, серію книжок «*Сільська бібліотека*».

Водночас письменник мріє про український журнал, але за обставин русифікаторської імперської політики дістати дозвіл на його друк було надзвичайно важко. Спочатку він видає альманах «*Хата*» з творами Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Ганни Барвінок, а в 1861–1862 рр. — журнал «*Основа*» (його редактором був брат дружини **В. Білозерський**, якому все-таки вдалося отримати дозвіл на видання цього першого українського двомовного журналу). П. Куліш очолював у ньому відділ критики. Журнал став значною подією в культурному житті України, об'єднавши навколо себе прогресивних інтелігентів, справжніх патріотів України.

У цей період життя П. Куліша виходять його поетичні збірки — «*Досвітки*» (1862), «*Хуторна поезія*» (1882), «*Дзвін*» (1893), а також драматичні твори.

Серед багатоманіття літературних форм найбільшим здобутком Пантелеймона Куліша є проза.

У 1897 р. опубліковано збірку «*Позичена кобза*», яка складалася з перекладених поезій Й.-В. Гете, Г. Гейне, Ф. Шиллера, Дж. Байрона. П. Куліш також переклав тринадцять п'єс В. Шекспіра, здійснив мрію свого життя — український переклад Біблії. Ще в 60–70-і роки під псевдонімом *Павло Ратай* він опублікував окремі уривки зі Старого Заповіту. П. Куліш розумів значення Біблії для справи національного й культурного відродження, для пробудження української самосвідомості.

Останні роки життя П. Куліш провів на хуторі Мотронівка на Чернігівщині, який на честь дружини перейменував у Ганнину Пустинь. Як завжди, невтомно працював над перекладами, художніми творами, науковими розвідками, а також не цурався простої сільської праці. Навіть пожежа, яка знищила хутір, а разом із ним і рукописи, частину перекладів Біблії, не зламала його сильну натуру — багато чого з напрацьованого він відновив із пам'яті.

Помер письменник 14 (2) лютого 1897 р. за робочим столом з олівцем у руці. І нині його внесок у розвиток української культури неоціненний.

«Українець у Європі, європеєць в Україні»

Погляди П. Куліша як історика й громадського діяча суперечливі та неоднозначні, інколи — непослідовні. Це пояснюється багатьма чинниками: походженням, вихованням, особливостями характеру, життєвим колізіями. Скажімо, його кут зору на таку важливу для української спільноти тему, як козацтво, змінювався від позитивних оцінок до негативних навіть в одному творі — романі «Чорна рада». У ньому письменник прославляє Запорожжя як «серце українське», як осередок волі. Водночас він стверджує, що це «гніздо лицарства козацького» народжує «тільки хижих вовків да лисиць», які, щоб не господарювати, йшли на Січ, аби «п'янствовать да баглаї бити, а не лицарювати!..». Тому запорожці — «вражі сини», «прокляті сіромахи», «розбишаки». Зрозуміло, що така оцінка козацтва не сприймалася ні сучасниками, ні нащадками П. Куліша, бо вона не була історично об'єктивною. Проте ці інвективи «гарячого Панька» порушували складну й актуальну проблему українства: його неоднорідності, його фатальної неспромоги об'єднатися в найвідповідальніші моменти історії.

Та й життєві роздоріжжя письменника позначені не завжди послідовними вчинками. Так, постійно обстоюючи право рідного народу на щасливе й вільне життя, добре знаючи причини та наслідки його поневолення, П. Куліш працює в Польщі як імперський чиновник з «обрусительною» місією. Він дозволяє собі возвеличувати царя й царицю, добре розуміючи те, що саме російський царат знищив Запорозьку Січ. Водночас не можна не згадати поетичні слова П. Куліша, які, на перший погляд, — принижувальна характеристика українства. А насправді за цими гостро викривальними рядками ховається справжній біль за упосліджений народ, який лише децицю може досягти в справі власного визволення від зовнішніх і внутрішніх ворогів:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

І. Франко дуже влучно й образно визначив сутність суперечностей письменника — у П. Куліша «друга половина думки б'є першій в пику». Більш нейтрально про це ж сказав Микола Зеров: «Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер дратувати українську громадську думку».

Та, попри непослідовність деяких вчинків, думок, висновків, П. Куліш залишається монолітним в одному — справі пробудження самосвідомості рідного народу, захисті його інтересів.

Які шляхи для досягнення цієї історичної мети обстоює письменник? Магістральним, на його погляд, є звернення українців до європейського досвіду й рідного слова. У вислів — «*рідне слово*» — П. Куліш вкладав широке значення. Це і література, й культура, й освіта, і наука. Тобто він проповідував ідеали просвітництва, за якими не кривою боротьбою, а широким фронтом культурницьких заходів можна змінити долю народу на краще. Власне, усе життя письменника — підтвердження цього його кредо.

Просвітницькі гасла Свободи, Рівності, Братства настільки об'їдали Європу, що це породило відчуття єдиного європейського культурного простору. П. Куліш прагнув європеїзувати українську літературу, тобто ввести її в коло європейських літератур як рівноправну й рівновелику. І зробив перші кроки в цьому напрямі. Зокрема, це виявилось в перекладах Біблії, творів кращих європейських поетів, використанні європейського художнього досвіду у власній творчості.

Пригадайте!

Пригадайте, що вам відомо про специфічні ознаки романтизму як художнього напрямку, чинники його розвитку. Назвіть українських і зарубіжних письменників-романтиків.

Романтична основа творчості П. Куліша

Творчість П. Куліша, переплітаючись із його просвітницькими ідеалами й водночас заперечуючи їх, розвивалась у руслі романтизму. Наприклад, якщо просвітники прагнули досягти «царства розуму», пропагували культ знань, науки, то романтики проповідували, навпаки, ірраціональність, стихію, містику.

Найголовніші постулати романтизму, такі як звернення до проблем нації, історичного минулого, фольклору, були дуже близькими П. Кулішеві. Вони сприяли формуванню національної ідеї, пробуджували прагнення до перебудови суспільного буття та звільнення від колоніального поневолення.

Позбавлена державності нація не могла не виявити себе в слові, тому письменник вірив у просвітницьку функцію національного слова, у фольклорну традицію як джерело пізнання минулого. Для досягнення такого завдання він спирався і на постулати християнської віри — для романтиків звернення до Бога значувало духовність людини, глибину її почувань, її національний дух. Людська душа — це місце спілкування з Богом, творцем усього суцього на землі. Звідси — й авторитетність Біблії, яку П. Куліш, як уже згадувалося, перекладав, а також запозичував з неї символи, мотиви, образи для своїх художніх творів.

Він дуже ретельно студіював минуле з метою зрозуміти й інтерпретувати сучасне йому соціальне життя народу. Історія для нього — тісна сув'язь давнини й сучасності. Письменник був переконаний у необхідності зберегти вічні цінності минулого, зокрема народні традиції. Тому одним із пріоритетів його постійної праці стали дослідження фольклору й історії українського народу, а в царині літературній — їх трансформація в художнє слово.

Уся його багатогранна діяльність підпорядковувалася служінню національній ідеї, для нього, відтак, не існувало напівтонів, коли йшлося про ставлення до України: добро і зло, вороги й друзі, будівники і руйнівники, своє й чуже. Така позиція зумовлювала й антитези у творчості та світогляді, теж характерні для романтизму: *минуле — сучасне, хутір — місто, Україна — Захід*. Оця остання з названих антитез надзвичайно промовиста й вимагає пояснень. З одного боку, П. Куліш розумів своєрідність й оригінальність рідного слова, хотів зберегти його неповторність, а з іншого, — він прагнув європеїзувати українську культуру. Про це дуже влучно сказав Микола Зеров у сонеті «Куліш»:

Він боре тупість і муругу лінь,
В Європі хоче «ставити курінь»,
Над творами культурників п'яніє...

Водночас П. Куліш обстоював хутірську філософію як своєрідну форму буття саме українців, яка визначала їхній національний характер, в осерді котрого — почуттєвість і глибока релігійність. Хутір — це не лише спосіб господарювання, органічний прояв повсякденного існування українця, а й (і це головне) символ духовного життя людей «свіжих душею» та «чистих розумом». Для письменника це також ідеал

українського життя, бо в ньому простежується національна самобутність, жива народна мова, вільний дух нашого народу. П. Куліш мріяв про гармонійну єдність людини та природи, бо не схвалював руйнівні тенденції міської цивілізації, її негативний вплив на мораль, духовність людини.

Дискутуйте з однокласниками

Відомий український літературознавець Сергій Єфремов назвав П. Куліша «*дволиким Янусом*». Чи згодні ви з такою думкою? Додаткові аргументи для дискусії ви можете почерпнути з фільму на каналі YouTube «Велич особистості (Пантелеймон Куліш)».

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Схарактеризуйте світогляд П. Куліша.
2. Розкажіть, у яких конкретних учинках і діях виявилась надлюдська працездатність і патріотизм письменника.
3. Поясніть, якими були стосунки П. Куліша й Т. Шевченка.
4. Поміркуйте, чому П. Куліш називав себе «*гарячим Паньком*», а його життєвим кредо була раціональна ідея.
5. Поясніть, як ви розумієте рядки з поезії П. Куліша «Рідне слово»: «*Судити Україну рідне слово буде*».

1. За змістом статті в підручнику запишіть у робочий зошит тези, що відображатимуть основні віхи життєвого й творчого шляху П. Куліша. Стисло розкажіть за ними біографічні відомості про письменника. Доберіть ілюстрації, які б візуалізували найважливіші події.

Пам'ятник
Пантелеймону Кулішу
в Обласному
меморіальному
музеї-заповіднику
«Ганнина Пустинь»
на Чернігівщині

2. Перегляньте на каналі YouTube фільм «Невгамовний Пантелеймон» (у 2-х частинах). Підготуйте повідомлення на урок української літератури про епізоди з життя письменника, які вразили вас.

«ЧОРНА РАДА»

Пригадайте!

Пригадайте зі свого читацького досвіду, які романи з української і зарубіжної літератури ви читали, обговорювали. Які з них справили на вас найбільше враження?

Історико-мистецькі координати

У більшості європейських літератур роман утверджується в кінці XVIII ст. Його трактують як вільний жанр без суворих правил, зорієнтований на змалювання приватної людини, у центрі якого, як правило, — любовна історія. Невипадково довгий час роман вважають спорідненим з романсом — ліричним твором про вічне кохання та незвичайні події, з ним пов'язані.

Найвищого розквіту цей жанр досяг у XIX ст. Основоположником історичного роману був Вальтер Скотт, твори якого, присвячені переважно подіям шотландського Середньовіччя, стали відомі всій Європі («*Айвенго*», «*Талісман*», «*Пуритани*»). Але особливості популярності набули реалістичні романи **Стендаля** («*Червоне і чорне*»), **О. де Бальзака** («*Батько Горіо*», «*Євгенія Гранде*»), **Г. Флобера** («*Мадам Боварі*»), **Е. Золя** (цикл романів «*Ругон-Маккари*»), **Ч. Діккенса** («*Домбі і син*»), **Ф. Достоєвського** («*Злочин і кара*», «*Брати Карамазови*»). У них письменники хudoжньо осмислювали суспільні конфлікти, питання моралі, відтворювали найтонші й найскладніші порухи душі, характери в їх формуванні, становленні та розвитку. Кращі зразки цього жанру стали скарбницею світової літератури, без знайомства з якими не можна уявити сучасну освічену людину.

Хронологічно першим в історії української романістики є твір Пантелеймона Куліша «*Чорна рада*» (1857). Закономірно виникає питання: чому так запізно, порівняно з іншими європейськими літературами, виникає український роман? Відповідь на поверхні: драматичні зовнішні обставини, найперше, соціально-політичні, не сприяли появі книг великого формату, до яких належить роман. Це й заборона української мови, і цензурні перешкоди, і навіть відсутність типографських можливостей — невеличку поетичну збілочку ще можна було випустити у світ, а от кількасотсторінковий роман — майже неможливо! Уже в 90-х роках XIX ст. І. Нечуй-Левицький

з бодем писав про ці проблеми, отже, вони тривали й далі: *«...ходить така чутка, що є приказ цензором не пускати українських книжок, здорових та показних, а тільки дрібненькі та маленькі казки, водевілі тощо, задля того, щоб українська література була непримітна і не мала впливової та ще й культурної сили і вартості».*

Майже детективна історія

Між часом написання українських романів XIX ст. та їх виходом у світ лежить тривалий проміжок часу в 10–15 і більше років. Так, у 1846 р. П. Куліш закінчує першу редакцію «Чорної ради», а опубліковано твір у 1857 р. Тривалим був шлях до читача й роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Завершений у 1875 р., він виходить друком у Женеві 1880 р., але в Україну потрапляє пізніше, у 1903–1905 рр. і друкується під назвою «Пропаща сила». Нелегко пробивав собі дорогу й роман І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем». Створений у 1888 р., він побачив світ у 1890 р. у львівському журналі «Зоря». Письменник був переконаний, що на Східній Україні царська цензура не пропустить цей твір. Тривалий час не перевидається роман І. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький». Ще суворішу долю й триваліше «забуття» має інший роман цього ж автора — «Гетьман Іван Виговський», тільки порівняно нещодавно вперше з'являються друком романи М. Старицького «Молодость Мазепы» та «Руїна».

Історична основа й авторська уява у творі

Перший український роман постав як історичний. Цей факт пояснив сам автор в одному зі своїх листів: *«Дивно думати, що народ, який так діяльно брав участь у подіях роду людського, не в змозі розповісти про своє життя в історичному романі!»*

Реальна основа твору — рада в Ніжині 27–28 червня 1663 р., яку названо «чорною» тому, що ініціатором її проведення виступив простий люд, тобто чернь. Це був дуже складний час для України — занепаду, міжусобиць, хаосу й страждань народу, час Великої Руїни. Територіально й політично Україна була роздerta на Правобережну (під владою Польщі), тут гетьманував Павло Тетеря — прихильник шляхти, і Лівобережну (проросійську). На Лівобережній Україні розгорнулася боротьба за гетьманську булаву між козацькою старшиною, яка підтримувала наказного (тимчасового) гетьмана Якіма Сомка, й низовим

козацтвом, котре хотіло бачити гетьманом кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Він обіцяв народу деякі зміни на краще й водночас робив усе для того, щоб сподобатися Москві як найвигідніший претендент на булаву. Через чвари й роз'єднаність старшини й народних мас чорна рада перетворилася на трагедію: прихильники Я. Сомка перейшли на бік І. Брюховецького, а самого Я. Сомка, як і його однодумців, було страчено.

Одним із найважливіших джерел цього твору стали козацькі літописи, зокрема Літопис Самовидця, тому закономірно виникає питання про співвідношення авторської уяви та історичної основи роману.

На нього відповів сам автор. До історичного роману він висував такі вимоги: *«часткова, свіжа і захоплююча подія»*, яка б інтригувала читача; правдоподібність зображеного — і персонажів, і зовнішніх обставин, проте не їх копіювання; історична епоха, яка має ожити й повернутися *«з лона минулого перед погляди читача»*. Справді, історики доводять, що в багатьох місцях «Чорної ради» П. Куліш відступає від історичних подій і фактів. Але це не впливає на художню вартість історичного роману, оскільки письменник майстерно відтворює колорит епохи в художніх образах, описах, портретах, діалогах, мові роману. Для автора різниця між історією та історичним романом полягала в тому, що історія вивчає рід, суспільство, колектив, а історичний роман — роль особистості в історії. Зазначимо, що в «Чорній раді» діють не лише окремі постаті, а цілі стани, групи, життя й світогляд яких відтворюються через долю конкретних осіб.

До почуттів читача, вважає письменник, він мусить звертатись *«не дисертацією»*, тобто мовою науки, а художнім словом. Художнє слово П. Куліша дуже нагадувало слово літописне, адже, не зайве повторити, роман створений за літописною оповіддю. Саме літописи для нього як історичного романіста подавали фактаж, реальну основу, а письменницька вигадка допомогла відтворити дух й атмосферу часу.

Отже, П. Куліш накреслив свій підхід до змалювання історичного минулого: відтворення конкретно-історичної картини епохи, засноване на документальних матеріалах і творчій уяві (цю лінію започаткував родоначальник історичної романістики шотландець В. Скотт).

Український письменник ставить завдання — змалювати роль народу у творенні історії, його державотворчі можливості й водночас соціальні причини роз'єднаності нації.

Він не оминає увагою такі негативні явища, як козацько-старшинські міжусобиці, їх трагічні, фатальні наслідки не лише для XVII ст., а й для усєї української історії.

«Чорна рада» має підзаголовок: «Хроніка 1663 року». П. Куліш підкреслює ще раз своє бачення художнього зображення історії саме як достовірного, правдивого змалювання реалій певної епохи. Хронікальність сюжету «Чорної ради», безперечно, запозичена з козацьких літописів, а його причинно-во-часова послідовність поглиблюється образом дороги.

У творі діють як вигадані, так і реальні персонажі. До історичних постатей належать кошовий Запорозької Січі І. Брюховецький, гетьман Я. Сомко, ніжинський полковник Васюта. Створені уявою письменника образи курінного отамана Кирила Тура, старого запорожця Пугача, Василя Невольника, Петра, Лесі. На користь вигадки свідчать такі факти: не існувало двох полків — Гадяцького та Зіньківського, це — одне ціле. Василь Золотаренко в 1663 р. був молодою людиною, а не дідом. Яким Сомко в той час був одружений на Ірині, а тому не міг бути нареченим Лесі Череванівни тощо. **Отже, для письменника найважливішим є не копіювання історії, а відтворення колориту епохи, того гострого соціального конфлікту, який буквально роздирав тогочасну українську спільноту, — між козацькою старшиною й широкими народними масами.**

Кадр з історичної
кінодрами
«Чорна рада»
(режисер — Микола
Засєєв-Руденко;
Богдан Ступка у ролі
Івана Брюховецького)

Ідейно-тематичні доміанти роману

Змальована Ніжинська рада переконливо вказує на основні причини занепаду української держави, які письменник бачив у стані свідомості народу. Він вважав головною суспільною силою в боротьбі за зміцнення української державності патріотичну, освічену частину козацько-старшинської верхівки. Водночас автор діагностував тогочасну хворобу: кожен, хто вирішував долю України, дбав про власні інтереси. **Відтак у творі зображено гостре протистояння сил державотворення та руйництва.**

Отож, змальовуючи Україну після епохи Хмельниччини, П. Куліш порушує низку животрепетних для української спільноти проблем, які не втратили свого значення дотепер.

Це проблеми соціальні — державотворення, української еліти, історії, справедливого розподілу благ і прав для різних суспільних верств. Це й питання морально-етичні: духовного самовдосконалення людини, пошуків щастя, родинного тепла, вірності й зради, дружби та побратимства. Вони підпорядковані художній ідеї єдності українців заради майбутнього рідної держави.

Ця ідея посилюється думкою про пріоритетність людського щастя, яке, власне, можливе лише в незалежній, мирній і квітучій країні. Такий авторський погляд підкріплюється не лише словами кобзаря — чоловіка Божого, який бачить щастя не в «гетьманстві» (у переносному значенні — не в чинах, посадах, грошах, політичних пристрастях), а в праведному житті з Богом у серці. Підтвердження цьому — щасливий фінал любовної історії Петра й Лесі. Власне, і фінальні рядки роману — це авторська настанова жити з християнськими чеснотами, покладаючись на Боже провидіння: *«Се так, як от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламає старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило».*

Образи роману

Кожен з героїв твору П. Куліша втілює певну ідею, сутність якої визначається його ставленням до майбутнього України.

Найповніше свої погляди на минуле й майбутнє батьківщини автор розкриває через образ паволоцького полковника і священика Івана Шрама — людини добродісної, справжнього

Кадр із фільму
«Чорна рада»
(Сергій Романюк
у ролі Івана Шрама)

патріота й відважного воїна. *«Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного... Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то він устряв до козацького війська, бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями»*. Проте у ставленні до того, що відбувається, герой ніби розполовинений. З одного боку, він вдячний запорожцям, які на чолі з

Кирилом Туром врятували йому життя, захоплюється їхньою самовідданою боротьбою зі шляхтичами, татарами, а з іншого, — рішуче відстоює права козацької старшини верховодити, із зневагою ставиться до простого люду й запорожців: *«Перевелися тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди тікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба»*. Шрам гине геройською смертю, рятуючи Паволоч від знищення.

Він найвірніший однодумець Якіма Сомка, прихильника міцної гетьманської влади, представника тієї козацької старшини, яка уособлює честь і гідність.

Яким Сомко також щиро вболіває за долю батьківщини. Своє палке бажання бачити її соборною він висловлює так: *«Зложити до купи обидва береги Дніпрові, щоб обидва... приклонились під одну булаву! Виженем недоляшка [Павла Тетерю] з України, одтиснем ляхів до самої Случі — і буде велика одностайна Україна»*. Майбутнє рідної держави Я. Сомко мріє будувати, звіряючись на давні традиції: *«...ми позаводимо усюди*

правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Україну взгорі і возвеселиmo душі тих великих кийських Ярославів і Мономахів». Він розраховує й на підтримку Москви («москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватися»), проте в цій співдружності прагне незалежності й рівноправності. Водночас у ставленні до козацької голоти й міщанства Я. Сомко виявляє жорстокість, погрожуючи простому люду: *«Побачимо, як та чорна рада встоїть проти гармат! Запорожців я тоді здавлю, як макуху... а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність»*.

Кадр із фільму
«Чорна рада»
(Олександр Бондаренко
в ролі Якіма Сомка)

Яким Сомко — романтичний герой, сильна особистість. Саме цей персонаж найповніше втілює державницькі погляди П. Куліша, його сподівання на козацьку старшину, яка здатна забезпечити мир, злагоду й добробут в Україні.

Кирило Тур — чи не найяскравіший персонаж твору, змальований як герой фольклорних творів. Понад усе він ставить бойове товариство, козацькі звичаї, відвагу й відчайдушність. Це йому належать такі слова: *«А в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала»*. Його вчинки не завжди продиктовані розумом, навіть свавільні, бо він живе за законами серця. Про своє життєве кредо він міркує так: *«Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не влре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже»*. Це справжній лицар, який має власні уявлення про людську честь і гідність, про благородство. Так, він рятує життя своєму супернику Петрові Шраменку, прагне врятувати життя Я. Сомку.

Як лицар змальований у творі *Петро Шраменко* — *«орел, не козак»*. Він сміливий, порядний, вірний у коханні. Проте, порівняно зі своїм батьком, меланхолійний, занурений у світ особистих проблем. Його почуття до Лесі витримують неабияку перевірку, оскільки ця пара потрапляє в любовний чотирикутник, у якому вирують бурхливі пристрасті й почуття.

Старий запорожець Пугач, змальований хранителем традицій Січі, мріє про демократичну козацьку республіку, у якій

би панувала правда й рівність усіх людей. Він підтримує І. Брюховецького, але, зрозумівши його підступну натуру, засуджує вчинки цієї нищої і брехливої людини.

Іван Брюховецький зображений як людина, яка у своїх вчинках керується брехнею, підкупом. Звертаючись до міщан, він проголошує ідею позастанової рівності: *«Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні»* (цю заяву письменник іронічно прокоментував так: *«Добре він порівняв Україну»*).

І. Брюховецький майстерно грає свою роль до виборів, особливо перед старими козаками, а перемігши, легко забуває про власні обіцянки. Недаремно народ відвертається від нього. І. Брюховецький байдужий до долі України, бо на перше місце ставить власні корисливі інтереси, найперший з яких — гетьманська булава. Недаремно автор називає його не Іваном, а зневажливо — Іванцем, дитячим іменем, або ж *«безбожним пройдисвітом»*. Неправдивість, безчесність — його основні риси.

В образі *Череваня* письменник втілив свій ідеал заможного й спокійного хуторянського життя. Водночас шлях героя до сімейного добробуту — це шлях егоїстичного забуття суспільних інтересів, шлях від завязаного козака до ситого обважнілого

хуторянина. Тому він так і міркує: *«А що нам, брате, до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше походити?.. Я... сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами»*.

Колоритним постає у творі образ *«черні»* — селянства, міщан, козацької голоти. Виявляючи свою активність у справі обрання гетьмана, свою рішучість і силу, вони роблять помилку, демонструючи довірливість і сліпоту, підтримавши І. Брюховецького. Відтак народ у зображенні П. Куліша не завжди може зрозуміти мету боротьби, відрізнити розумні й продумані вчинки від стихійного бунту. Це народ-юрба, яка до кінця не усвідомлює державницькі

Ірина
Суманенкова.
Два гетьмани

інтереси. Водночас романіст не оминає змалювання тієї кривди, що відчувала «чернь», тих утисків, які змушували її шукати соціальну справедливість.

Сюжет і композиція твору

Сюжет твору динамічний, напруга в ньому зростає стрімко. Сприяє цьому переплетення двох сюжетних ліній — історичної, пов'язаної із Чорною радою, й любовної, у якій діють Петро, Леся, Яким Сомко, Кирило Тур. Сюжет сповнений романтичними пригодами, які захоплюють читача. Так, Леся й Петро — закохані, проте мати дівчини хоче видати її за Якіма Сомка, прагне побачити в ролі дружини гетьмана. Кирило Тур викрадає Лесю. Петро б'ється з ним на шаблях. З'являється ще один суперник — Я. Сомко, який рятує не Лесю, а Кирила Тура, бо той колись став його рятівником. Тура карають, бо він порушив козацький закон — не закохуватися.

Події в романі об'єднані у 18 розділів.

Вони розвиваються так:

- ◆ *експозиція* — зображення історичного тла, на якому розгортаються події, знайомство з головними героями;
- ◆ *зав'язка* — прагнення І. Шрама підтримати на раді Я. Сомка, подолати розбрат і безлад серед козаків;
- ◆ *розвиток дії* становлять численні епізоди подорожі Шраменків, їхні зустрічі, несподіванки в дорозі;
- ◆ *кульмінація* роману — сама Чорна рада, за підсумками якої Брюховецький стає гетьманом, а Сомко — в'язнем;
- ◆ *у розв'язці* змальовано смерть Сомка, Шрама, одруження Петра з Лесею.

Оповідь ведеться від третьої особи, проте протягом твору відстежується той факт, що історичні події оцінюються з боку козацької старшини, зокрема Якіма Сомка, який з повагою ставиться до запорожців та народних традицій.

Сюжетним стрижнем твору й основним композиційним прийомом є дорога, на якій батько й син Шраменки зустрічаються з різними людьми, спілкуються з ними, і з цього спілкування вимальовується надзвичайно строката картина настроїв, політичних поглядів, амбіцій, уявлень про майбутнє України.

Жанр твору

Зазначимо, що роман — це широке епічне полотно, що охоплює тривалий проміжок часу, ланцюг важливих життєвих подій, організованих, як правило, у кілька сюжетних ліній, через які в повноті змалювання постає система образів-персонажів.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КООРДИНАТИ

Різновид роману — роман історичний. Це твір, у якому зображена певна історична епоха чи подія, у його сюжеті діють історичні особи поряд з вигаданими, а співвідношення історії та уяви залежить від авторської позиції.

Роман П. Куліша створений у річищі романтизму. У ньому виявилася й вальтерскоттівська романтична традиція — поєднання події національної історії з любовним сюжетом (цей факт свідчить про запозичення українською літературою досвіду європейської романістики). Проте, безперечно, «Чорна рада» є цілком оригінальним твором, у якому панує стихія українського життя, українська історія. Цей тематичний вузол також є характерним для романтизму, як і незвичайні герої в незвичайних ситуаціях. Автор підкреслює благородство Якіма Сомка, особливо в останні години життя, втілює в цьому образі найкращі риси козацтва. Романтикою запорозьких подвигів оповитий образ Кирила Тура, який нагадує козака-характерника. Для нього готовність до самопожертви — закон життя. У романтичному ключі змальовано старого Пугача, охоронця козацьких звичаїв. Яскравими, романтичними барвами відтворено перипетії кохання Лесі й Петра, а також пристрась Кирила Тура — справжнього лицаря, який викрадає дівчину, не зважаючи на те, що вона — наречена самого гетьмана. У творенні цих яскравих і неповторних образів П. Куліш використав думи, історичні пісні, народні перекази.

Романтичність стилю роману підкреслюють і *символи*. Це *хутір* (ідеал спокійного й заможного життя), *дорога* (дорога майбутнього України, різні дороги обирають герої твору). Символічна паралель між Києвом та Єрусалимом як «*вічними*» містами-осередками християнської духовності. Символічною є і сама назва твору — Ніжинська рада поглибила Руїну, породила *чорну смугу* в історії України. *Поле* під Ніжином

символізує розбиту й пограбовану Україну. Адже чернь погодилася підтримати І. Брюховецького саме через обіцянку взяти участь у пограбуванні міста.

Як зазначає сучасний літературознавець Пінчук, *«про “Чорну раду” можна сказати, що в ній немає ніяких недоліків. Цей невеликий за обсягом роман слід відтворити в добротних перекладах провідними мовами світу, бо саме в ньому відбитий феномен України як такої»*.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Схарактеризуйте основні сюжетні лінії роману П. Куліша «Чорна рада».
2. Поміркуйте, чому низове козацтво підтримало І. Брюховецького.
3. Поясніть, чи виправдане зневажливе ставлення Шрама до простолюду. Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Чому Я. Сомко назвав простий народ *«дурна чернь»*?
5. За укладеним самостійно складним планом зробіть порівняльну характеристику Я. Сомка й І. Брюховецького.
6. З якою метою П. Куліш у романі «Чорна рада» використовує такий композиційний прийом, як подорож героїв?
7. Проаналізуйте оповідну манеру автора в романі П. Куліша «Чорна рада». Якими засобами створюється враження присутності оповідача у творі?
8. Що символізує повернення Лесі й Петра Шраменка до хутора та їхнє щасливе, спокійне родинне життя?
9. Чим мова Тура подібна до народних пісень? Випишіть відповідні цитати.
10. Поясніть слова Шрама, звернені до Череваня: *«Ти Барабаш, а не Черевань!»*. Перегуки з якою думкою тут простежуються?
11. Поміркуйте, чому прибічники І. Брюховецького називали Я. Сомка *«перейславським крамарем»*.
12. Позначте в тексті твору цитати до характеристики Сомка, Шрама, Череваня, Брюховецького, зверніть увагу на їхні портретні характеристики. Якими романтичними рисами вони наділені?
13. Схарактеризуйте ознаки роману-хроніки. Поміркуйте, з якою метою автор наголошує на хронікальності свого роману.
14. Прокоментуйте слова Миколи Костомарова про те, що в «Чорній раді» зображено *«и могущество, и слабость духовной жизни народа»*.
15. Як змальовано козацтво у творах Т. Шевченка й П. Куліша?
16. Поміркуйте, чому П. Куліш називає Київ *«старим дідом»*.

Дайте розгорнуту відповідь на питання: «Актуальність роману П. Куліша «Чорна рада» в наші дні».

Література в колі мистецтв

1. Перегляньте кінофільм Миколи Засєєва-Руденка «Чорна рада». Напишіть рецензію на нього, акцентувавши увагу на збігах і розходженнях між кіносценарієм і романом.
2. Доберіть матеріали та підготуйте повідомлення на тему «П. Куліш — художник». З результатами свого дослідження ознайомте однокласників на уроці української літератури або в соцмережах.

Малюнки
Пантелеймона
Куліша

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Створіть з однокласниками буктрейлер до роману П. Куліша «Чорна рада» або рекламний ролик до однойменного фільму.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Придумайте притчу про провину й кару, використавши біографію І. Брюховецького й урахувавши змалювання цього образу П. Кулішем.

Життя із задоволенням

Непересічна особистість, П. Куліш у всі часи привертав до себе увагу дослідників. Сподіваємося, вам цікаво буде прочитати романізовану біографію. Про непрості стосунки і почуття О. Білозерської та П. Куліша оповідає **Іван Корсак** у романі «**Перстень Ганни Барвінок**».

ЗАХИСНИЦЯ ПОКРИВДЖЕНИХ І ПОНЕВОЛЕНИХ: МАРКО ВОВЧОК

МАРКО ВОВЧОК

1833–1907

...Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

Тарас Шевченко

Марко Вовчок — псевдонім *Марії Олександрівни Вілінської*. Її твори належать трьом літературам — українській, російській, французькій, проте найбільше вона зробила для українського письменства, збагативши його оригінальними творами. Це перша жінка-письменниця в українській літературі, яка не лише здобула популярність і визнання, а й увійшла в коло таких уже добре відомих корифеїв вітчизняного письменства, як Т. Шевченко та П. Куліш. Її твори перекладалися російською мовою, і завдяки ним російський читач більше знав про Україну, яку тоді називали Малоросією.

Життєвий і творчий шлях письменниці

Марія Олександрівна Вілінська народилася **22 (10) грудня 1833 року** в збіднілій дворянській родині в Орловській губернії. Дівчинка рано втратила батька, який, на думку одного з дослідників творчості Марка Вовчка Миколи Зерова, походив із західної губернії, і весь його рід, імовірно, білоруський, а не російський. Дитинство її неможна назвати щасливим — вітчизняним-алкоголіком був егоїстичним і жорстоким. Щоб ізолювати доньку від нього і його товариства, мати часто відправляла її до своїх родичів Писаревих, у яких підростав син Дмитро — майбутній російський критик. Тут вона вивчала іноземні мови (Марія Олександрівна знала вісім іноземних мов, серед них — англійську, німецьку, французьку, італійську, польську), багато читала художньої літератури, захоплювалася музикою. У дванадцятирічному віці її віддали до Харківського жіночого

Опанас Маркович
(фото середини
XIX ст.)

пансіону, а потім дівчина жила у своєї багатій тітці в Орлі на правах бідної родички — чи то вихованки, чи то виховательки тітчиних дітей. Зовсім юною, у 1851 р., Марія одружується з **Опанасом Марковичем**, фольклористом й етнографом¹, членом Кирило-Мефодіївського братства, який за участь у ньому відбував трирічне заслання в Орлі.

Цей шлюб допоміг їй здобути незалежність, самостійність, порвати пута принизливого становища далекої родички. Молоде подружжя вирушило в Україну: проживало в різних містах, часто бідувало, нарешті оселилося в Немирові на Вінниччині. Під впливом чоловіка Марія вивчає українську мову, збирає фольклорні та етнографічні матеріали, спілкується з простим людом, а найголовніше — стає свідомою українською патріоткою.

У 1864 р. Марко Вовчок підготувала до видання збірник українських народних пісень із нотами, працюючи над його упорядкуванням два тижні. Вона співала пісні композиторові Мертке, а він записував ноти до них. Так було опрацьовано 200 пісень. Проте через брак коштів з восьми зошитів був надрукований лише один у 1866 р.

У немирівський період життя Марко Вовчок звертається до літературної творчості. Поштовхом до цього стали «Записки о Южной Руси» П. Куліша. О. Марковича й П. Куліша зв'язувала участь у Кирило-Мефодіївському братстві, тож майбутня письменниця надсилає свої твори саме П. Кулішеві. Пантелеймон Олександрович так згадує про це: *«...хтось, хто назвав себе Марком Вовчком, прислав один зошит. Поглянувши на нього мигцем, я вирішив, що написане в ньому — стенографія народних оповідей... Зошит лежить у мене тиждень, другий. Нарешті я спромігся і почав його читати. Читаю і очам своїм не вірю: у мене в руках чистий, непорочний, повний свіжості художній твір... Я пишу до автора... Мені відповідають, що, живучи довго з народом і шануючи народ більше всякого іншого товариства, автор надивився на все, що буває в наших*

¹ Етнографія — наука, що вивчає народи, їхню культуру та побут. Етнограф — фахівець з етнографії.

селах, наслуховався народних оповідей і плодом його спогадів стали ці невеликі повісті. Автор працював як етнограф, але в етнографії виявився поетом».

У 1857 р. П. Куліш видав її першу книгу — *«Народні оповідання»*, підписану псевдонімом Марко Вовчок. І досі точаться суперечки щодо його походження, проте більшість літературознавців схиляються до думки, що за основу взято прізвище чоловіка — *Маркович*, а *Вовчок* — назва села чи річки на Вінниччині, словом, місцевості, у якій, можливо, була майбутня письменниця, спілкуючись із селянами. Вона не ховалася за чоловічий псевдонім, лише наслідувала приклад тогочасних жінок-письменниць.

«Народні оповідання» викликали захоплення М. Костомарова, М. Добролюбова, Д. Писарева та інших тогочасних російських критиків. І. Тургенєв переклав «Народні оповідання» російською мовою, а в передмові зазначив, що він намагався зберегти їхню *«особливу, найвну чарівність і поетичну грацію»*. Ці твори вразили й Т. Шевченка, тому у своєму щоденнику він записує: *«яке піднесено прекрасне створіння ця жінка... Необхідно буде їй написати лист і подякувати їй за подаровану радість читанням її натхненної книги»*. Т. Шевченко присвятив Марії Олександрівні вірш *«Сон» («На панцинні пшеницю жала...»)*. У січні 1859 р. відбулось їхнє знайомство в Петербурзі, на пам'ять про яке поет пише послання *«Марку Вовчку»*. У ньому звучало захоплення талантом письменниці. Т. Шевченко побачив у ній людину, яка, як і він, стала на захист безправних кріпаків, тому поет з повагою і любов'ю звертається до Марка Вовчка *«моя ти доне»*. У 1860 р. Тарас Григорович надіслав Марії Олександрівні *«Кобзар»* з написом: *«Мойй єдиний доні Марусі Марковичевій — і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко»*. Сама письменниця дуже високо цінувала дружбу з Тарасом Григоровичем. Ось лише один приклад — лист Марії Олександрівни до поета: *«...говорю Вам і прошу Вас дуже: бережіте себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяне?.. Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули чи ні, що Ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли й біду батьківську; тепер думайте і не забувайте»*. Марко Вовчок присвятила Т. Шевченкові свою повість *«Інститутка»*.

Поет дуже високо оцінював мову її творів. Свідченням цього була його порада Іванові Тургенєву вчитися української мови, читаючи твори Марка Вовчка.

У 1859 р. письменниця приїхала до Петербурга. Тут вона стала знаменитістю: її запрошують брати участь у літературних салонах, вона спілкується з Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Білозерським, І. Тургенєвим, М. Некрасовим. У 1860 р. в російському часописі «Отечественные записки» публікується повість «Інститутка» в перекладі Івана Тургенєва з авторською присвятою Тарасові Шевченку. Російський письменник популяризував твори Марка Вовчка, він знайомив талановиту письменницю з видатними діячами, допомагав у видавничих і фінансових справах. У 1862 р. вийшла друга книга «Народних оповідань» — остання книга українською мовою, надалі авторка звертатиметься до російської і французької мов. (Ще одне видання 1865 р. було таким неохайним, що характеризувалось як «жахлива друкарська халтура».) У кінці 60-х років ХІХ ст. письменниця відходить від українського літературного життя.

У 1859 р. — подорож за кордон (Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія), ознаменована численними зустрічами з видатними людьми того часу — Д. Менделєєвим¹, І. Сеченовим², Л. Толстим, О. Бородіним³, Жулем Верном.

Зокрема, І. Тургенєв познайомив Марко Вовчок з паризьким видавцем і письменником П'єром-Жулем Етцелем (псевдонім П.-Ж. Сталь), який редагував «Журнал виховання і розваг». Українська авторка друкувала в ньому повісті французькою мовою, була працівником дитячого відділу часопису, у якому публікувалися твори Ж. Верна. У Франції здобуває славу романтична повість Марка Вовчка «Маруся». Вона видана в Парижі 1878 р. в «Журналі виховання і розваг». Твір присвячений українській історії. У ньому йдеться про події 1668 р., коли тривало протистояння між гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і Правобережної — П. Дорошенком. Проте цей достеменний факт — лише канва для розгортання зворушливої історії дівчинки Марусі, яка гине, допомагаючи запорожцям виконати важливу дипломатичну місію.

Саме патріотична ідея цього твору привернула увагу П.-Ж. Етцеля. Він намагався зберегти історичне тло повісті,

¹ Менделєєв Дмитро Іванович (1834–1907) — російський учений-хімік, один з авторів періодичної таблиці хімічних елементів.

² Сеченов Іван Михайлович (1829–1905) — російський учений-фізіолог.

³ Бородін Олександр Порфирівич (1833–1887) — російський композитор і вчений-хімік.

а також героїчний і захопливий сюжет. Головна героїня Маруся виявляє кмітливість, відвагу, розум. Дівчинка допомагає заporожцю передати повідомлення обом гетьманам, а для цього вона то ховає козака у возі із сіном, то проводить під виглядом сліпого кобзаря, то шпигує за російськими солдатами в їхньому таборі. Проте, уже виконавши завдання, дівчинка гине. До цього сюжету П.-Ж. Етцель додав нові розділи. Так, у передмові «Україна» він накреслив окремі історичні штрихи стосовно Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, пояснив значення слова «козак», у розділі «Героїчний рік» уславив героїзм і відвагу українського козацтва, указав на схожість Марусі з Жанною д'Арк. Найцікавіше, що перекладач запропонував читачам щасливий фінал. Маруся не загинула від рук татарина, а вижила. Така розв'язка ще раз наголошувала на ідеї служіння батьківщині, невмирущості героїв, які віддали за неї життя. На думку П.-Ж. Етцеля, подібні твори покликані виховувати молодих французів у дусі патріотизму. Так Україна, яка в той час вважалася далекою східною околицею Європи, постала героїчною країною, яка найбільше цінує свою свободу. Французькі читачі дуже схвально зустріли цей твір, який насправді був адресований дитячій аудиторії.

Майже п'ятнадцять років Марко Вовчок співпрацювала з П.-Ж. Етцелем. З його легкої руки вона перекладала твори Жуля Верна, Віктора Гюго, Еркмана-Шатріана¹ російською мовою, а також популяризувала українську літературу у Франції. Цей факт засвідчив, що українська література може бути цікава європейцям.

За кордоном письменниця писала й твори українською мовою, зокрема казки для дітей — *«Кармелюк»*, *«Невільничка»*, *«Дев'ять братів і десята сестриця Галя»*, цикл нарисів *«Листи з Парижа»*.

У 1867 р. Марко Вовчок повертається до Петербурга, пише російську прозу (*«Живая душа»*, *«Записки причетника»*, *«Сельская идиллия»* та інші), співпрацює з видавцями «Отечественных записок» Миколою Некрасовим і Михайлом Салтиковим-Щедріним, з літературним критиком Дмитром Писаревим. Саме він висловив думку, що в окремих епізодах Марко Вовчок не поступається перед *«великим англійцем»*

¹ *Еркман-Шатріан* — літературне ім'я двох французьких письменників-співавторів: *Еміля Еркмана* (1822–1899) та *Шарля Шатріана* (1826–1890).

Шекспіром «*щодо грації і ніжності барв*». Під впливом Д. Писарева вона перекладає російською мовою «*Походження людини*» Ч. Дарвіна та «*Життя тварин*» А. Брема.

На початку 70-х років Марко Вовчок редагує ілюстрований журнал «Переводи лучших иностранных писателей», залучаючи до нього жінок-перекладачок, бо виявляє інтерес до проблем жіночої емансипації. У ньому вона друкувала і свої переклади, зокрема романів В. Гюго («*Людина, що сміється*») та Еркмана-Шатріана («*Історія одного селянина*»).

У 1878 р. письменниця назавжди залишає Петербург і разом зі своїм другим чоловіком — дрібним чиновником Михайлом Лобачем-Жученком — живе в різних провінційних містечках, у які його направляли працювати. Марія Олександрівна багато читала, свою невелику бібліотеку збирала поступово, часто економлячи кошти на побутових речах заради книжок, скрізь возила її із собою, хоч це було й нелегко. У цей період письменниця перекладає з польської твори Е. Ожешко та Б. Пруса. У 1902 р. на сторінках журналу «Киевская старина» опубліковано її оповідання «*Чортова природа*», яке І. Франко визнав найцікавішою літературною подією року.

10 серпня (28 липня) 1907 р. Марко Вовчок померла в Нальчику на Кавказі. Поховано її в тій садибі, де вона прожила останні роки свого життя, недалеко від улюбленої старої груші.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте думку Миколи Зерова: «*В українській прозі 60-х років Марку Вовчку належить центральне місце*».
2. Чому Марко Вовчок вивчила українську мову?
3. Чому Т. Шевченко назвав Марко Вовчок «*донею*», «*кротким пророком*», «*обличителем жестоких людей неситих*»?
4. Поясніть, чому творчість Марка Вовчка належить трьом літературам — українській, російській, французькій.

Годискутуйте з однокласниками

Чи можна вважати Марію Маркович феміністкою? Аргументи для підтвердження своєї думки пошукайте у статті В. Агеевої «Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність» (у книзі «Три долі. Марко Вовчок в українській, російській і французькій літературі». — К., 2002).

1. Складіть хронологічну канву основних подій життя і творчості Марка Вовчка.
2. Дізнайтеся більше про арт-проект «Атмосфера Марка Вовчка», а також Всеукраїнський конкурс ілюстрацій до творів цієї письменниці. У чому, на вашу думку, головна таємниця цієї видатної жінки?

Мистецький проект
«Атмосфера Марка Вовчка»

Максим Ларин.
Маруся

Антон Карлик.
Кармелюк

(малюнки учасників
конкурсу ілюстрацій до творів Марка Вовчка)

«ІНСТИТУТКА»

Історія створення

Уже першою своєю книгою — *«Народними оповіданнями»* — Марко Вовчок заявила про своє художнє кредо: змальовувати життя простих людей, покріпачений народ, позбавлений найголовнішого — волі. Так, в оповіданні *«Козачка»* зображено історію вільної дівчини Олесі, яка одружується з бідолоахою-кріпаком, бо слухає голос свого закоханого серця. Олеся народилася в багатій козацькій сім'ї. Батьки дуже любили своє єдину дитину, випестили її, виростили життєрадісною, привітною, ласкавою. Дівчина закохалася у вродливого, але бідного парубка-кріпака Івана Золотаренка. Вона переконана, що щастя — не в багатстві, тому й міркує так: *«Що, — каже, — по тому, що буде вільний, коли не буде любий?»* Проте, одружившись із кріпаком, Олеся відчула на собі весь тягар кріпацького життя. Пан насильно розлучив батька з родиною, матір — із синами. Навіть після смерті чоловіка вона не домагалася звільнення з кріпацтва, бо не знала закону, що вільна козачка після смерті чоловіка-кріпака могла стати незалежною. Бідолашна жінка помирає в невимовних стражданнях.

Оскільки джерело *«Народних оповідань»* — розповіді про тих людей про власне життя, то їхні історії письменниця змальовувала ніби зсередини, використовуючи голос самого героя. Відтак така задушевна розповідь-сповідь розкривала його духовний світ, найпотаємніші думки, почування, мрії. Найчастіше такими оповідачами виступали жінки-селянки, найбільш принижені й зневажені в суспільстві (*«Сестра»*, *«Одарка»*, *«Викуп»*, *«Ледащиця»*, *«Горпина»*).

У *«Народних оповіданнях»* сам український народ заговорив про свої страждання й надії на визволення. Уже не окремі вади злих панів, як у творах Г. Квітки-Основ'яненка, а весь несправедливий лад заперечується у творах Марка Вовчка.

Ця гуманістична тема продовжується в повісті *«Інститутка»*. Марко Вовчок почала писати її ще в Немирові на основі спостережень життя та побуту в панських маєтках. Перша назва цього твору — *«Панночка»*. Повість у перекладі І. Тургенева вперше була надрукована в журналі *«Отечественные записки»* 1860 р. Її український варіант з'явився в журналі *«Основа»* 1862 р., як уже згадувалося, з посвятою Т. Шевченку.

Ідейно-тематичні домінанти

У центрі твору — доля села напередодні скасування кріпацтва. Письменниця зображує людей, які не лише мріють про волю, а й виявляють непокору, протест проти сваволі поміщиків. Цим вони близькі до Шевченкових героїв.

Головна тема повісті — змалювання підневільного, безправного становища кріпаків.

Марко Вовчок розмірковує про вроджене почуття волелюбності українського народу, показує повну протилежність у поглядах на кохання і шлюб панів та кріпаків, згадує про солдатчину як каторгу, про нелегке життя наймички в місті.

Для розкриття ідейно-тематичного змісту твору Марко Вовчок використовує прийом антитези (протиставлення). Це протиставлення подвійне: світ безправ'я кріпаків — світ паразитичного життя кріпосників; доброчесність і гідність людей з народу — користолюбство, жорстокість поміщиків.

Ці світи представлено двома поколіннями панів і двома поколіннями кріпаків. Молода пані змальована ще жорстокішою, ніж стара. А молоде покоління кріпаків, на відміну від терплячої старенької бабусі, здатне на протест, на відстоювання своїх людських прав.

«Любо на волі дихнути!» — цими словами Устини можна визначити провідну художню ідею цієї повісті.

Іван Іжакевич. Кріпаків міняють на собак

Сюжет і композиція

Події у творі розвиваються в хронологічному порядку. В експозиції читач дізнається про кріпачку Устину — головну героїню повісті, її безраднісе дитинство. Дівчина рано втратила батьків, зростала в чужих людей, які байдуже ставилися до сироти. Зовсім маленькою, у десятирічному віці, її забрали до панського двору й примусили важко працювати, не розгинаючи спину. Проте стара поміщиця кріпачок не була, хоч замолоду була жорстокою та немилосердною. Єдина її розрада — внучка, яка навчалася в інституті й ось-ось мала приїхати до бабусі. Така експозиція твору, в якій окреслено час і місце дії, а також коло головних героїв.

Приїзд панночки — це епізод-зав'язка повісті. Інститутка справила на всіх враження манірної, нещирої, з великим гонором людини. До навчання вона ставилася вибірково, бо серед усіх предметів виділяла лише музику, танці та французьку мову («...а все інше — тільки морока»). Насправді роки перебування в інституті нічого їй не навчили, вона некультурна й обмежена. Найбільша мрія панночки — вигідно вийти заміж, зміст життя — влаштування бенкетів, веселощі та розваги в колі залиціальників. Водночас вона жорстока в стосунках із кріпачками.

Спочатку молода господиня маєтку пильно стежила за їхньою працею, потім — хмурилася й лаялася, нарешті — штовхала й немилосердно була. Найбільше знущань зазнавала від неї кріпачка Устина, яку панночка вибрала собі за покоївку. У нападі люті молода поміщиця ледве не задушила дівчину. Під впливом онуки змінилася й стара пані — вона жорстоко карала кріпачок, як і за молодих своїх років.

Усі ці епізоди складають *розвиток дії*. Особливість цього сюжетного елемента в тому, що в ньому поглиблюється конфлікт введенням нових персонажів, нових поворотів у змальованій історії. В «Інститутці» такою подією стало одруження панночки з полковим лікарем і переїзд їх на хутір. Тут вона почала встановлювати свої жорстокі порядки, легко підкоривши безхарактерного, безвольного чоловіка. Помирає стара пані, залишивши після себе недобру пам'ять. В інститутки народжується син, проте материнські почуття не змінюють її нелюдського ставлення до кріпачків.

У розвитку дії з'являються нові персонажі — Прокіп, подружжя Назар і Катря. Прокіп закохується в Устину, й вони одружуються. Катря втрачає дитину й не може пережити це велике горе. «А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилося після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна».

- ◆ *Кульмінація* — розправа поміщиці над бабусею, яка пригостила дітей яблуками. На їхній захист виступив Прокіп, не побоявшись неминучої кари.
- ◆ *Розв'язка* — Прокопа віддають у солдати, Устина таким чином здобуває волю та переїжджає до міста. Назар сумує через

втрату дружини й донечки: «А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; ...а самого, видно вже, що ніхто не розважить». Він тікає від поміщиці, і слід його губиться назавжди.

Отож *однолінійний сюжет повісті* — це історія кріпачки Устини, у якій втілено долю сотень таких страждених дівчат.

Конфлікт твору соціальний — протистояння двох антагоністичних позицій, багатих і бідних, поневолювачів і поневолених, класові суперечності між ними.

І хоча Марко Вовчок зобразила один поміщицький маєток, вона мала на увазі всю покріпачену Україну, яка стогнала від панського гніту.

Для композиції твору характерні лаконічні пейзажі та інтер'єри. Це пояснюється тим, що на першому плані — людські характери, їхні дії, вчинки, думки, оцінки того, що відбувається. Описи поглиблюють уявлення читача про героїв повісті. Так, авторка вмонтує в текст такий інтер'єр сільської оселі: «У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки, і зелені, й червоні, і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюще: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою». Це помешкання Катрі, і воно характеризує її охайність, бажання жити серед краси, а також виступає контрастом до трагічних подій, зумовлених приїздом панночки.

Так само картини природи — квітучої, спокійної, вічної — відтіняють нестерпне життя кріпаків: «Цвіте хутір і зеленіє... Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи».

Образи

Кращі риси українського народу — чесність, працьовитість, гідність — Марко Вовчок втілила в образах селян-кріпаків. Кожний із них індивідуалізований, тобто увиразнений певною рисою характеру, притаманною лише йому. Так, Прокіп непокірний, рішучий, мовчазний, *Назар* — жартівливий, дотепний, більш поміркований, вважає втечу єдиним способом позбутися кріпацької неволі. Так само здатна на протест проти безправ'я й несправедливості *Катря*.

По-іншому змальовано образи *Устини* й *старенької бабусі*. Ці героїні покірно зносять знущання жорстокої панночки, хоча Устина і мріє про волю, а бабуся не втратила почуття власної гідності.

Образи кріпосників у повісті також індивідуалізовані. Найжорстокішою й свавільною поміщицею змальовано панночку, а також її бабусю, яка під впливом поведінки внучки згадала про можливість безкарно знущатися над кріпаками. Чоловік інститутки зображений як «добрий» пан, який під цією маскою лише приховує свою жорстокість. Його вчинок сам говорить за себе: він віддає Прокопа в солдати.

Образ Устини центральний у творі. Його роль підсилюється тим, що вустами цієї кріпачки ведеться розповідь у повісті. Доля Устини типова, тобто загальна для багатьох безправних людей того часу. Сирітство, важка щоденна праця на поміщиків. Лише один світлий промінь — думки про волю. Після драматичної події, яка трапилася з Прокопом, Устина звільняється від кріпосницької залежності. І хоч у місті їй живе тяжко, вона радіє тому, що вільна.

Дівчина завжди привітна, лагідна в ставленні до простих людей — подруг, старенької бабусі, хатньої хазяйки в місті. Доброта її вдачі виявляється в мові. Вона використовує багато пестливих слів, наприклад, *«сестрице»*, *«бабусенько моя люба»*, *«серденько»*.

Устина від природи розумна, спостережлива, тому може правильно оцінити події.

У стосунках із Прокопом, який одразу запримітив її красу, вона чесна й щира. Спочатку рішуче відкидає залицяння парубка, а коли пересвідчується в справжності його почуттів, то стає його вірною дружиною. Свою місію Устина бачить у тому, щоб підтримувати чоловіка. Вона вдячна йому за визволення з кріпацтва. Попри те, що вже сім років чекає повернення Прокопа із солдатської служби, сповнена надії на краще: *«То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій, і добродій мій. Поздоров його, Мати Божа: я вільна. І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!»*

Прокіп змальований як високий і ставний хлопець із лагідною життєрадісною вдачею. Проте знущання панночки вплинули на його характер, він спохмурнів, задумався про своє майбутнє, яке не обіцяло нічого доброго. Лише хвилювання за долю Устини стримувало його рішучі дії.

Хлопець серцем і розумом відчував несправедливість становища кріпаків: *«Воли в ярмі та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не*

озвалась!» Прокопа до глибини душі обурила розмова панського кухаря про цілковиту покору панам: «Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!..» Як рішуча й справедлива людина, він протистоїть сваволі поміщиків. Промовистим є епізод, коли панночка побила стареньку бабусю й почала тягати за волосся Устину. Навіть солдатчина здається Прокопу волею порівняно з кріпацьким життям.

Анастасія Малашенко.
Ілюстрації до повісті «Інститутка»

Працьовита й моторна Катря мала свій погляд на стосунки панів і кріпаків — вона навіть намагалася їх задобрити: «Робитиму, робитиму, поки сили. (А очі в неї так і горять позападавши.) Може, вгоджу, може, вмилосерджу!». Але така лінія поведінки не могла допомогти, бо панночка продовжувала знущатися над жінкою навіть тоді, коли в неї важко захворіла дитина. Після смерті донечки Катря сміливо заявляє: «Тепер я вже не боюсь вас!.. Хоч мене живцем із'їжте тепер!» Вона, вільна козачка в минулому, свій протест проти кріпацчини виявляє, покінчивши життя самогубством.

Чоловік Катрі Назар такий великий життєлюб, що, здається, не доля не переможе його. Проте чоловіка гнітить неволя, панські знущання, він ненавидить кріпосників й обирає таку форму протесту, як утеча.

Високоморальному світу простих людей Марко Вовчок протиставляє представників так званого «вищого класу».

Інститутка, як і Устина, — сирота. Проте її доля, починаючи з дитинства, суттєво відрізняється від життя Устини, що зрозуміло. Панночкою опікувалася бабуся, багата

поміщиця. За звичаєм дворян, з яких походила дівчина, її віддали навчатися до інституту благородних дівиць. Повернувшись у маєток після закінчення цього закладу, вона продовжує жити в розкоші та мріях про багатого нареченого. Зустріч із полковим лікарем перевернула її життя — дівчина покохала. Але це почуття не принесло щастя, адже обранець не мав великих статків. Лише звістка про невеликий хутірець її судженого звеселила панночці серце. Так само сильно порадувало її рішення бабусі подарувати дівчині маєток Дубці. І якщо для полкового лікаря Дубці овіяні романтикою кохання, бо тут молоді люди познайомилися й покохали одне одного, то для панночки — це прибутки, збагачення, яке неможливе без каторжної щоденної праці кріпаків. Перебравши на себе всі господарські турботи, панночка ще більше експлуатує селян — і дорослих, і дітей, і калік: *«Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили»*. Таким чином вона примножила власні статки в кілька разів, заслужила похвалу сусідніх поміщиків і прокльони кріпаків.

Антигуманний зміст учинків панночки найбільш повно розкрито в її ставленні до селян як до людей нижчого сорту. Вона ненавиділа їх, використовувала їх важку працю, могла вдарили, жорстоко покарати, принизити. Ось лише один епізод — знущання з Устини: *«Одного разу дожидали в нас полкових з міста... Сіла панночка зачісуватись... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди постунай; і пхати мене, і наскакувати на мене, — аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: “Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!” Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за ший обіруч!.. Руки холодні, як у гадюки. Хочу скричати, — дух мені схопило, так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась»*. Устина хворіла цілу весну від такої дикої поведінки панночки.

Багатство — ось основне мірило інститутки щодо людей, навіть з її соціального середовища. Коли після народження сина вона дізнається, що пан запросив кумом свого хорошого товариша, молода пані з обуренням говорить: *«Боже мій, я одразу догадалась!.. Запросив якесь убожество... Та я не хочу сього й*

чути! Не буде сього! Не буде!.. Полковника треба прохати, — от кого!»

Користолюбство рухало панночкою й у коханні, у пошуку нареченого. Вона не щира навіть з тим, хто їй сподобався, використовує різні способи, щоб зблизитися з полковим лікарем: шле йому запрошення через друзів, прикидається хворою. Одружившись, не поважає ні свого чоловіка, ні його думки.

Письменниця, змальовуючи панночку, використала контраст. Її зовнішня привабливість (*«здається, не змалювати такої кралі»*) протиставляється жорстокому характеру, позірна освіченість — духовній обмеженості (панночка хизується своїм вбранням, багатством, успіхом у чоловіків; ніколи не цікавиться літературою, музикою, лише господарством). Також авторка майстерно використала контраст у мові інститутки. Зі своїм оточенням вона мила, ніжна (*«голубочко»*, *«бабуню»*, *«моє серце»*), а з кріпаками — лайлива, брутальна (*«гадина»*, *«ледащо»*, *«дурна»*).

Отож в образі інститутки зовнішня фізична краса різко контрастує із внутрішнім моральним потворством псевдоученої панночки.

Чоловік панночки, полковий лікар, — ще один тип із галереї панства, представленої в повісті. Він освічений, спокійний, добріший за свою дружину. Але залишається кріпосником, який підпорядковується владній і жорстокій дружині, як і тим законам, котрі панували в несправедливому суспільстві. М'який за характером, безвольний, він приймає позицію дружини, бо йому так комфортно. Тож «добрі» пани нічим не відрізняються від жорстоких. Ця думка дуже влучно розкривається словами Назара: *«Сказано: добрий пан, не б'є, не лає, та нічим і не дбає»*. Той же Назар першим розгледів справжню сутність полкового лікаря: *«Не буде з його нічого... Я одразу побачив, що квач, ще тоді, як він Устину обідом нагодував...»*. Марко Вовчок засуджує лібералізм, м'якотілість і безпринципність такого типу людей. Адже залежність від деспотичної дружини перетворює колись «доброго» пана на покірного, байдужого спостерігача насильства й жорстокості.

Образи героїв повісті, як і її зміст у цілому, увиразнено й підкреслено мовою твору. Вона близька до фольклору

своєю образністю. У ній переважають народно-поетичні звороти, прислів'я, приказки. Письменниця — майстер мовних характеристик персонажів. Так, мова інститутки лайлива, з погрозами й докорами в бік кріпаків. Натомість Устина розмовляє спокійно й лагідно, використовуючи відповідну лексику.

Позиція письменниці однозначна — вона співчуває кріпакам, розуміє їхні страждання й трагедії. І водночас засуджує жорстокість, паразитичне існування поміщиків, утрату ними людських якостей.

Уперше в українській прозі Марко Вовчок так гостро й викривально порушила питання соціальної несправедливості й нерівності, звернувшись до простих, навіть буденних історій простих людей. Але, змальовуючи їх, письменниця зобразила шекспірівські пристрасті скривджених, упосліджених селян, увесь трагізм їхнього існування. Зі сторінок її творів заговорив сам народ — щиро, просто, емоційно. Розповідь від першої особи додала переконливості оповіді про трагічне життя покріпаченого українського селянства.

Марку Вовчку вдалося вперше в українській прозі відтворити психологічні стани пригніченої людини, її страждання та відчай. Особливого статусу набув у творах письменниці образ жінки, яка в стократ більше відчувала тягар кріпаччини, бо була часто-густо позбавлена найсвятішого свого права й обов'язку — материнського. Жіноча доля під пером Марка Вовчка набула глибокого реалістичного звучання. Жінка — не лише жертва, яку письменниця захищає художнім словом, а й сильна особистість, котра намагається сама розпорядитися своїм життям («Три долі», «Ледащиця»).

Водночас авторка не лише писала про український народ, а й належала до європейської інтелектуальної еліти, бо сповідувала її цінності — свободу людини, її вільного розвитку, рівноправності жінки й чоловіка.

Заслуга Марка Вовчка й у створенні *соціальної реалістичної повісті («Інститутка»)*, якої на той час не було в російській літературі.

Загалом творчість Марка Вовчка має два крила — *романтичне* та *реалістичне*. До романтичного належить низка творів, у яких поетизується сильна особистість, часто історична. Реалістичними є здебільшого оповідання та повісті, присвячені авторській сучасності, зокрема життю простого народу.

Літературознавчі координати

Реалізм — цей літературний напрям з'являється в першій половині XIX ст. Письменники-реалісти творять *типи* — великої сили *узагальнюючі образи*, у яких *втілено риси певної групи людей*. Водночас кожен з реалістичних героїв індивідуалізований, тобто оригінальний своїми вчинками, думками, зовнішністю.

Основний закон реалізму — правдиве зображення буття, змалювання людини в тісному взаємозв'язку з обставинами суспільного життя, історичними реаліями певної епохи.

Історико-мистецькі координати

Реалізм як літературний напрям прийшов на зміну романтизму. Якщо романтики зосереджували свою увагу на відтворенні духовного світу людини, його неповторності, то письменники-реалісти прагнули правдиво зобразити життя в усіх його виявах: суспільство, мораль, історія, виробництво, злети й падіння людської душі. На зміну незвичайним романтичним героям приходять земні, буденні люди. Автори змальовують їх у всій повноті існування, велику увагу приділяючи тим соціальним обставинам, у яких формуються та діють персонажі творів.

Реалістичні твори позначені художнім дослідженням суспільних зв'язків, глибоких соціальних конфліктів і суперечностей, гострою критикою й запереченням несправедливості, зла, аморальності.

Письменники засобами слова аналізують взаємозв'язок людини й середовища, характеру й соціальних обставин. Вони постійно звертаються до внутрішнього світу особистості, надаючи правдивому зображенню життя глибокого психологізму, який є художнім завоюванням епохи романтизму. Реалісти розвивають його далі на новому матеріалі. Таким чином у творах поглиблюється пізнання навколишньої дійсності, картина світу збагачується різноманітними відтінками.

Цікава історія реалізму, адже залежно від епохи змінювалися уявлення про нього. Проте незмінним залишалось правило — правдиве змалювання життя, розкриття впливу соціального середовища на людину. Окремі елементи такого зображення простежуються вже у фольклорних творах (наприклад, у переказах, легендах), а також літописах.

Формування реалізму як літературного напрямку в європейських літературах пов'язують з епохою Відродження. Його представники — **Ф. Рабле**, **М. Сервантес**, **Дж. Бокаччо**, **В. Шекспір** — прославляли людину як центр світобудови, найдосконаліший

витвір природи, прагнули розкрити її зовнішню та внутрішню красу. Для реалізму епохи Відродження характерні масштабні образи (наприклад, Дон-Кіхот), уславлення глибоких людських почуттів («*Ромео і Джульєтта*»), відповідність дій характерам та обставинам, висока напруга конфліктів.

Наступний етап розвитку реалізму — просвітницький реалізм (XVIII ст.). У творах **Д. Дефо**, **П. Бомарше**, **Й.-В. Гете** виступає демократичний герой, сутність якого найяскравіше розкривається в соціальних обставинах. Проте в зображенні реалістів-просвітителів вони, ці обставини, є не типовими, а умовними, експериментальними (пригадаймо роман Д. Дефо «*Робінзон Крузо*» або «*Фауст*» Й.-В. Гете).

У XIX ст. реалізм утверджується в багатьох літературах світу. Це пов'язано, найперше, з розквітом жанру реалістичного роману. Для нього, як і для всього наряду, характерне зображення типових образів і ситуацій, критичний пафос, соціальна проблематика, яка поєднується із психологічним змалюванням героїв.

Реалізм в українській літературі XIX ст. розвивався кількома лініями. Одна з них — *реалізм етнографічно-побутовий*. У таких творах основна увага зосереджується на описі звичаїв, обрядів певного народу, використанні фольклорних образів, мотивів, народної мови. Цей підхід допомагає авторові правдиво та рельєфно змалювати побут, атмосферу народного життя. Його представляють Г. Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький та інші.

Ще одна лінія — *реалізм соціально-побутовий*, який передбачав змалювання реалій буденного народного життя, його суспільних конфліктів і колізій. Ці ознаки помітні у творах Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Л. Глібова та інших.

І, нарешті, третя гілка — *соціально-психологічний реалізм*, для якого характерне глибоке проникнення у внутрішній світ героїв, художнє відтворення їхніх найсокровенніших почуттів, прагнень, думок на тлі широких картин суспільного життя народу. У творчості його представників (Панас Мирний, І. Карпенко-Карий та інші) людина осмислюється як біологічна, моральна й соціальна істота.

Варто нагадати, що «розкласти» письменників за цими напрямками — справа непроста, бо дуже часто ознаки різних реалістичних підходів до зображення життя переплітаються в одного автора. І в цьому виявляється великий його талант, його розвиток як письменника, як творця.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Чому в «Інститутці» Марка Вовчка немає детального змалювання середовища, у якому діють герої? Яку роль у творі відіграє деталь?
2. Прочитайте характеристики панночки різними героями:
 - *Поможеться, що гарна! коли дивиться так, що аж молоко кисне!*;
 - *Тільки погляне... то наче за серце тебе рукою здавить;*
 - *Як вона охжила, яке страшне зробилося в неї те личко гожее!*
 Укажіть, як вони розкривають внутрішній світ інститутки.
3. Чому Марко Вовчок одну з головних героїнь не називає на ім'я (інститутка)?
4. Як характеризує панночку порівняння *руки холодні, як у гадюки*?
5. Прочитайте уривок із твору Марка Вовчка «Інститутка»:

Що там розказувати! Нуда така!.. а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!.. І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, товчи й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять, або як люди живуть поза морями, та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

Поясніть, як ставилася панночка до навчання. Чому саме так?

6. З якою метою Марко Вовчок вкладає в уста панночки такі слова, як *репече, дзвякотить, не дошимраються, оступачу*?
7. Чому Марко Вовчок порівнює представників панства з птахами й тваринами — горобцем, котом, лисеням (інститутку), індиком (кума-полковника), джмелями, комахами (гостей панночки).
8. Якими художніми засобами змальовує Марко Вовчок кріпосників у повісті «Інститутка»? Чому авторка використовує середній рід, коли пише про панство: *«Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все теє гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться»*?
9. Як в образі пана Марко Вовчок критикує удаваний лібералізм класу? Для порівняння використайте послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»
10. Як ви оцінюєте дії і вчинки пана-ліберала?
11. Чим відрізняється образ Катрі від образу Устини?
12. Доберіть цитати з твору Марка Вовчка «Інститутка», які розкривають такі риси вдачі Назара, як його волелюбність, жартівливість, дотепність, товариськість.
13. Чому Устина називає панське кохання чудним?
14. Яка роль образу Устини в сюжеті та композиції повісті Марка Вовчка «Інститутка»?
15. Чи правильно стверджувати, що своє життя Устина принесла в жертву несправедливому соціальному устрою?
16. Які риси вдачі Назара виявляються в його мові?
17. Випишіть у зошит прислів'я та приказки, які використовують у мові Прокіп, Назар, Катря. Як вони характеризують цих героїв?

Напишіть власне висловлювання на тему: «Які риси кріпаків, змальованих у повісті Марка Вовчка “Інститутка”, приваблюють вас найбільше і чому?».

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть, до якого напрямку реалізму — етнографічно-побутового чи соціально-психологічного — належать твори Марка Вовчка.

Урахуйте думку Миколи Зерова: *«Авторка в них [оповіданнях] близько тримається історично-етнографічного матеріалу, добачаючи свою задачу в закруглюванні народного переказу та психологічному мотивуванні його подробиць».*

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

1. Прочитайте повість Марка Вовчка «Маруся». Напишіть сценарій за її мотивами, зосередивши увагу на пригодах дівчини й запорожця. Інсценізуйте його.

2. Прокоментуйте дудл¹, присвячений Марку Вовчку. Запропонуйте свій варіант дудла.

¹ Дудл (англ. — «карлючки, малюнки на берегах сторінки») — своєрідні листівки з нагоди визначних подій, які з'являються на головній сторінці пошуковика Google.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи та визначте, як ви досягли засвоєння матеріалу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. У чому ви змінились як читач, опрацювавши розділ?

Дайте відповіді на запитання за змістом розділу.

1. Запишіть кілька тез, які відображають особливості становлення нової української літератури.
2. Назвіть найвизначніших українських письменників першої половини ХІХ ст. та їхні твори.
3. Поясніть, чому І. Котляревського називають зачинателем нової української літератури.
4. Поясніть, у чому полягає актуальність поеми І. Котляревського «Енеїда».
5. У чому полягає заслуга І. Котляревського в розвитку української драматургії?
6. Чому Г. Квітку-Основ'яненка називають «*батьком української прози*»?
7. На прикладі повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» розкрийте засоби сентименталізму.
8. Назвіть ідейно-художні особливості романтизму. Назвіть 3–4 українських поетів-романтиків.
9. Як ви розумієте життєвий подвиг Т. Шевченка?
10. Схарактеризуйте основні мотиви ранньої творчості Т. Шевченка.
11. Що об'єднує поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», послання «І мертвим, і живим...»?
12. Яких змін зазнав образ матері в поемах Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка», «Марія»?
13. Які ліричні медитації Т. Шевченка ви вивчили? Чим вони вас вразили? І чи вразили?

14. У чому полягає світова велич Т. Шевченка?
15. Проаналізуйте співвідношення історичної й художньої правди в романі П. Куліша «Чорна рада».
16. Як Марко Вовчок змалювала антилюдяну сутність кріпосництва в повісті «Інститутка»?
17. Підготуйте статтю до Вікіпедії, присвячену новій українській літературі.

КОЛИ НАВЧАЛЬНИЙ РІК ЗАВЕРШЕНО...

Добіг до завершення навчального року. Сподіваємося, що ознайомлення на уроках літератури з кращими зірцями української духовної культури Х–ХІХ ст. збагатило вас інтелектуально й естетично, принесло велике емоційне задоволення. Твори, які ви вивчали, зберігають пам'ять про різні історичні епохи й людей, які жили в ті часи, їхні думки й переживання, прагнення і мрії. Але художня література попередніх століть не лише викликає до життя голоси минулого. Вона спрямовує вас у майбутнє, щоб ви могли скористатися ідеями й художніми відкриттями митців у власному житті, часом навіть несподіваним і сміливим чином.

У променях світла книжки ви відкриваєте для себе духовний світ її автора. Вона ненав'язливо формує ваші цінності, робить вас добрими й мудрішими. Ви, напевно, помітили, що один і той самий художній твір справляє різне враження на різних людей залежно від їхнього життєвого досвіду, чутливості до художнього слова, розвитку естетичних смаків тощо. Водночас, як не дивно, з плином років ви з'ясуєте, що змінюється й ваше сприйняття конкретної книжки. Перечитуючи вкотре вже знайомі твори, ви вони викликають у вас іншу реакцію, ніж при першому прочитанні. Скажімо, «Енеїда» чи «Наймичка» в чотирнадцять і сорок років сприйматимуться вами по-різному, адже ви за цей час змінитесь, а отже, текст відповідно набуде нових сенсів і нових інтерпретацій.

Запевняємо вас, що той, хто подружився з книжкою змолу, на все життя збереже трепетне очікування насолоди діалогу з її автором. Напевно, ви дуже здивуєтеся, почувши, що спочатку люди читали тільки вголос, і лише після того, як «винайшли» читання мовчки, у кожного з читачів установився непорушний, можна сказати, інтимний зв'язок із книжкою.

Це відбулося приблизно в IV ст. н.е. Відтоді текст став особистою таємницею читача, який зосереджує головну увагу не на його промовлянні, а на дорогоцінних словах, які звучать лише для нього.

Ще віддавна люди зрозуміли, що книжка справляє на кожного колосальний вплив. Вона не тільки спонукає думати, а й діяти відповідно до прочитаного. Книжка в усі часи закликала боротися за свободу, виступати проти тиранії. Саме тому в усіх країнах, зокрема й в Україні, щоб тримати бідноту в покорі, правителі забороняли їм навчатися грамоти, встановлювали заборону на друк книжок рідною мовою, зрештою — знищували. Так, скажімо, в Афінах у 411 р. до н.е. були спалені праці Протагора. Імператор Калігула наказав спалити книги Вергілія й Тита Лівія, а в 303 р. імператор Діоклетіан засудив до спалення всі християнські книги. Прикладом жорстокої розправи над книжкою в сучасній історії стало спалення сотень тисяч книжок фашистами. Ви вже знаєте також, як забороняли протягом століть українське художнє слово спочатку в царській Росії, а потім і в Радянському Союзі.

Але, попри численні випадки розправи над книжками, **вони житимуть доти, доки в них є читачі**. Тому сподіваємося, ви не розлучатиметеся з українською книжкою й на канікулах.

Щоб ваше дозвілля було змістовним, пропонуємо *перелік творів для додаткового читання*. Переконані, що ви із задоволенням прочитаете ці книжки влітку, якщо, звичайно, не встигли перечитати ці твори протягом навчального року.

- ◆ АРЄНЄВ В. «Душниця».
- ◆ БАЧИНСЬКИЙ А. «140 децибелів тиші».
- ◆ ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ І. «Зегар цілий і полужегарок».
- ◆ ВИШЕНСЬКИЙ І. Твори (в перекладі В. Шевчука).
- ◆ ВОВЧОК МАРКО. «Народні оповідання», «Маруся».
- ◆ ВОРОБКЕВИЧ С. «Турецькі бранці», «Вісім чи дев'ять? Сміховинки про Безглуздів».
- ◆ ГРЕБІНКА Є. «Чайковський» (роман).
- ◆ ДЕВ'ЯТКО Н. Фентезійна трилогія «Скарби Примарних островів».
- ◆ ДЕРЕВО ПАМ'ЯТІ. Книга українського історичного оповідання.
- ◆ ЗАБУЖКО О. Оповідання зі збірки «Сестро, сестро».
- ◆ ЗАЙЦЕВ П. «Життя Тараса Шевченка».
- ◆ ЗАХАРЧЕНКО О. «Вишивані гарбузи».

- ◆ ЗУБЧЕНКО О. «Перемагаючи долю».
- ◆ ІВАНЕНКО О. «Марія».
- ◆ ІВАНЧЕНКО Р. «Гнів Перуна» .
- ◆ ІВЧЕНКО М. Напоєні дні (повість про Г. Сковороду).
- ◆ «ІСТОРІЯ РУСІВ» (у перекладі І. Драча).
- ◆ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Г. «Салдацький патрет», «Конотопська відьма».
- ◆ КОНИСЬКИЙ О. «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя».
- ◆ КОРОЛЮК Н. «Маленькі історії про українських композиторів XVIII—XX ст.».
- ◆ КОСАЧ Ю. «Володарка Понтиди».
- ◆ КОСТОМАРОВ М. «Сава Чалий», «Чернігівка».
- ◆ КУЛІШ П. «Жизнь Куліша», «Дівоче серце».
- ◆ ЛУЩЕВСЬКА О. «Інший дім».
- ◆ ОГНЕННИЙ ЗМІЙ. Антологія української фантастики XIX ст.
- ◆ ПАВЛЕНКО М. «Моя класнюча дівчинка».
- ◆ РУТКІВСЬКИЙ В. «Сині води».
- ◆ СВИДНИЦЬКИЙ А. «Люборацькі».
- ◆ СЕМКІВ Р. «Як писали класики».
- ◆ СКЛЯРЕНКО С. «Святослав», «Володимир».
- ◆ СКОВОРОДА Г. Листи до Михайла Ковалинського, поезії, байки, філософські трактати.
- ◆ ТУРЧИНОВСЬКИЙ І. «Мое житіє і страданіє».
- ◆ ФЕДЬКОВИЧ Ю. «Довбуш» (трагедія).
- ◆ ЦІЛИК І. «МІСТОрія однієї дружби».
- ◆ ШЕВЧЕНКО Т. «Автобіографічний нарис», «Щоденник», «Художник», «Назар Стодоля».

ЯСКРАВОГО, МУДРОГО Й ЧИТАЦЬКОГО ЛІТА КОЖНОМУ З ВАС!

На обкладинці підручника — репродукції картин *Олександра Мурашка та Михайла Жука*.

В оформленні підручника використані світлини *Т. Будкевич, С. Клименка, І. Красуцького, Ю. Митрофаненка, В. Соловійова*, ресурси Науково-освітнього порталу Шевченка «Погляд крізь століття» та інших вільних інтернет-джерел (с. 1, 7, 35, 44, 59, 63, 126, 193, 223, 225, 259, 273, 274-275, 303, 320), а також репродукції художніх робіт *Н. Орланді (с. 1), М. Дмитренка (с. 16, 18), Л. Мешкової (с. 29), Г. Семирадського (с. 52), В. Лопати (с. 75), Г. Малакова (с. 91), В. Орловського (с. 150), Ф. Моллера (с. 203), Т. Шевченка (с. 218)*, плакат з української експозиції на Міжнародному книжковому ярмарку у Франкфурті-на-Майні (с. 7), мініатюра з Радзівілівського літопису (с. 36), фотографії пам'ятника *Нестору Літописцю в Києві (с. 66)*, скульптур *І. Пінзеля (с. 104)*.